

В. АНДРІЄВСЬКИЙ

З МИНУЛОГО

ГЕТЬМАН — ДИРЕКТОРІЯ

II

БІБЛІОТЕКА „Українського Слова"

Ч. 41

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина перша:

ГЕТЬМАН

*

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово"
В БЕРЛІНІ

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, Берлін.

Від автора.

Перший том моїх споминів, що вийшов з друку в Берліні накладом ,,Українського Слова" рік тому, викликав зацікавлення, якого я не сподівався, і понад мої надії дуже прихильну критику. Власне ся критика, що в один голос радить мені продовжити мої спомини, спонукає мене взятися за перо й занести на папір те, що память ще зберігла мені по чотирьох роках тяжкого еміґрантського життя. Дуже щасливий буду, коли мої скромні сили дозволять мені оправдати надії і сподіванки так прихильної до мене критики. А ще щасливіщий буду, коли сі мої рядки спричиняться до вияснення і правильного зрозуміння тих періодів нашої найновіщої історії, які звязані з іменем Гетьмана Павла Скоропадського і української Директорії.

Мукачів, січень 1923.

1*

ЧАСТИНА І.

ГЕТЬМАН.

ГОЛОВА I.

Останні дні Центральної Ради. Настрої на Полтавщині. Полтавські ґубернські земські збори в квітні 1918. р.

Прихід Німців на Україну викликав не однакові враження на населення України. Перше безпосереднє почуття, можна сказати, більше як 9/10 части усього населення без ріжниці національности, клясів і партій — се була радість. Велика безпосередня і щира радість звичайної людини, котра спекалася повсякчасної небезпеки грабунків і убійств, радість громадянина, котрий знова відчув у собі людську істоту, що має людські і громадянські права, а не самі тільки обовязки служби якомусь незнаному, занадто неясному і мало доступному розумові пересічної людини, ідолові, що оточений авреолею божественности

носив забруджену всякими шарлятанами, пройдисвітами й демаґоґами назву ,,трудового народу" або ,,пролєтаріяту".

Та страшна атмосфера безправя й гнету фізичного і морального, яку витворили большевики за два попередні місяці свого панування, здавалося, відходила в минуле на віки, і звичайний простий ,,обиватель" радів тою простою радостею, як радіє звичайний обиватель тоді, коли з його хати вибралися нарешті розбишаки, лишивши йому бодай життя.

Були, розуміється, й инші настрої. Серед фахових революціонерів, які з революції зробили собі промисл, а з аґітацій та пропаґанди мали собі засоби до життя, серед тих соціялістів і ,,демократів", для котрих соціялізм став родом професії, а ,,демократизм" парадною одежиною на сьогодняшній день, такої радости, як у звичайних — ,,простих" обивателів годі було сподіватися! Але більш помірковані поміж соціялістами і революціонерами були всеж бодай почасти задоволені, бо від нового режіму в кожнім разі не сподівалися для себе таких утисків, яких декому з них (особливо у к р а ї н с ь к и м соціялістам) довелося зазнати від своїх єдиновірців і заразом конкурентів — большевиків. Свої люде в Центральній Раді і в уряді були

запорукою безпечности і прощення за старі гріхи, а декому знов усміхалася принадна перспектива влади!.. Ненависть до большевиків була великою навіть серед них. Багато з них активно, хоть і потаємці, допомагали скинути ненависну їм владу: посилали стратеґічні інформації наступаючим українсько-німецьким силам, орґанізували повстання і змови в запіллю і шкодили большевикам усякими иншими способами. Таке робили, приміром, українські С.-Д. в Полтаві.

Але з другого боку для розумніщих із сучасних панів положення ясно було, що Німці хоть як маніфестують свою льояльність до українського ,,уряду", однак прийшли на Україну зовсім не на те, щоб гратися з нашими безвусими політиками в ,,соціялізм", робити всякі експеріменти з ,,вивласненням", ,,націоналізаціями", ,,соціялізаціями", автономіями для меншостей, вигадувати найдемократичніщі системи державного правління і розвязувати тому подібні великі проблєми, за якими Центральна Рада доси не мала часу звернути увагу на більш близькі і реальні для неї самої і для Німців справи. Ні, задання Німців були далеко простіщі і реальніщі: зібрати з України як найбільше хліба, цукру, скотини і всякого иншого добра, незалежно від блага якихсь ,,клясів"

і навіть самої утвореної ними нової „самостійної“ держави. Се добре було відомо усім, і розумніщі з наших державних мужів уже приготовлялися пристосувати свої доґмати й теорії до нових обставин, тим більше, що кожному ясно було, що всі експеріменти з соціялізаціями провалилися в самім своїм початку. Ні народ до того не був приготований, а найменше були приготовані самі їх ініціятори: тогочасні учителі і водителі народні. Їм треба було пристосовуватися до нових обставин і вони се робили, або пробували робити. Одним се удавалося більше, другим менше, а дехто голову тратив, не знаючи, на яку тепер ступити. Наші провінціяльні соціялісти, що за часів Керенського і Центральної Ради позасідали на високих громадських посадах, тепер знайшлися в цілком безпорадному стані. Треба було говорити по европейськи і з европейськими людьми, а з наших панів ніхто европейських мов ані звичаїв не то що не знав, а подекуди то й встидався, бо ще був пересякнутий славними старими традиціями: пережитками російського нігілізму.

При самім приході Німців у Полтаву одразу далося відчути нашим полтавським високим особам ніяковість їх становища. Коли німецьке військо вступило у місто, годилося чемним господарям, як слід,

приняти й привітати нових своїх союзників і, нема де правди діти, — благодітелів.

В таких випадках, як усім відомо, ріжні громадські уряди й інституції шанують гостей обідами, бенкетами і т. п. Знали се й у нас. Але хто має уряджувати ті прийоми, коли наш полтавський льордмер Косенко (український С.-Д.), котрий крім своєї мови (власне поганенького малоросійського жарґону) ніякої иншої не знає і на віку свойому мабуть ні разу не надів краватки? Ба, навіть „піджака" (маринарки) я на ньому ніколи не бачив: він вічно ходив у якійсь демократичній „куртці"! Такий самісенький і голова ґуберньської земської управи, український С.-Д. Михайло Токаревський. Я дуже цікавий був би колись побачити їх в европейськім одягу, але доси мені сього не доводилося. Се не шутка, а чистісенька правда. Мої земляки з Полтави потвердять мої слова.

Та з тим ще пів біди: понадівалиж за кордоном европейські смокінґи і фраки наші У. Н. Р.-овські члени місій і комісій, усі оті „кооператєлі", котрі подібно нашим полтавським репрезентантам до того часу не мали поняття, як завязати краватку („галстух"), і не відали на що взагалі істнує біла камізелька („жилєт")! Не знаю, чи мені повірять читачі, але даю слово, що видну політичну фіґуру і кілька-

разового голову українських міністрів Б. Мартоса, котрого я знав у Полтаві не менше, як десять літ, я у п е р ш е побачив у маринарці і в ковнірчику за кордоном — у Берліні в літі 1920. року!

З европейськими мовами також була біда невелика. Саме тоді у нас в Полтаві перебувало кілька заложників Галичан (директор яворівської ґімназії Іван Прийма, адвокат др. Ілярій Боцюрків, свящ. Теофіль Чайківський) — вони могли бути (як і були пізніще) перекладчиками. Але от справжня біда: — при привітах є міжнародній звичай перші тости підносити за голови держав. Отже наш полтавський льордмер і голова ґубернського земства мали виголосити „hoch!“ німецькому кайзерові! Такого гріха тоді ніяк не могли допуститися правовірні українські С.-Д. і тому вони катеґорично відмовилися від участи в прийняттю.

Приняття офіціяльно було уряджене українським „військом“ для німецького „війська“.

Я повернувся у Полтаву саме на другий чи на третій день по тім святі, і мені розказували про нього учасники під свіжим враженням. Приняття вдалося на славу. Вечеря відбувалася у великій салі будинка ґубернської земської управи. Український стиль архитектури, меблів, українські сти-

льові образи й прикраси зробили на Німців величезне враміння. Тут вони у перше на власні очі побачили докази висоти тої української культури, про котру дехто з них можливо тільки тут у перше й почув.

Все обійшлося по людськи. Німецька військова орхестра грала український і німецький національні гимни (у нас не знали ні того, ні другого, бо такими „дурницями", як гимни, годі було тоді крутити собі голову нашим політичним і громадським діячам. Хоть наприклад „Ви жертвою палі в барбє ракавой" знав кожний з них, і вважалося ознакою доброго тону співати і грати сю пісню не тільки при публичних маніфестаціях, але і на приватних сходинах чи у товаристві). Пили, як належиться, і за здоровля німецького імператора, і голови українського уряду. Були й танці. Правда, відчувався брак дам, бо українська суспільність ще не витворила тоді такого „сословія": поки що істнували у нас „дівчата", або „товаришки", а сі катеґорії дам, як відомо, не придатні для такого незвичайного у нас ужитку, як офіціяльне приняття европейських панів. Зате сей брак надолужено було українською гостинністю. Старим звичаєм наші вояки так напоїли своїх гостей, що ті під ранок другого дня буквально лізли рачки зі сходів!

Нещирість у відносинах між українським урядом та його заступниками і німецькою офіціяльно дружественною, а фактично окупаційною владою давалася відчути з перших же часів. Про заховання Німців за часів Центральної Ради і за Гетьмана докладніще скажу низче, тепер же мушу про се згадати для того, щоб ясно намалювати картину тодішних відносин між ріжними верствами людности в „самостійній“ українській „Народній Республиці“. Мабуть не було тоді й одного громадянина тої „самостійної“ республики, який би в ту самостійність вірив. Всі і всюди не криючися говорили, що ся самостійність триватиме доти й постільки, поскільки і доки „самостійна“ республика зможе постарчати Німцям хліб.

В київських ґазетах якийсь злобний Москвин пустив шутку, яка стала популярною тоді серед ворожої українству інтеліґенції:

„От Кієва до Берліна
Ще не вмерла Украіна,
Гайдамакі ще нє здалісь
Deutschland, Deutschland über alles...“!

Розумів ситуацію і народ — селяне й робітники. Коли серед українського робітництва великого одушевлення своєю дер-

жавою годі було чекати, бо національну свідомість його учителі й вожді замінили йому свідомістю клясовою, то селянство, власне хазяйни-хлібороби ставилися до ,,своєї" влади скептично або й ворожо, бо раз, всі оті половинчасті соціялізаторські експеріменти Центральної Ради ніколи не задовольняли ні бідніщих, ані багатших його елєментів, а вдруге і найголовніще тому, що наш селянин вже досить розумний був тоді для того, щоб відріжнити справжню владу, яка має за собою силу і котрій хоч-не-хоч, а мусиш коритися (Німці), від тої жалкої видимости, котру уряд і члени (правда, не всі) Центральної Ради старалися представити, як свою владу, опіраючи її на ,,довіря народу", довіря і підпору з боку ,,робітничих мас" і инші тому подібні фікції, може комусь і приємні, але цілком нереальні. Багатші селяне-хлібороби, ті просто ненавиділи свою ,,українську" владу за її попередню політику до них, котрої, як видно було, і теперішня модіфікація тої влади не намірялася зміняти. Осталися знов усі оті ненависні ,,земельні комітети", котрі мали бути опікунами над заможніщими, а до того Центральна Рада відразуж видала декрет (зредаґований Німцями, се всім було відомо) про те, щоб найбільше було обсіяно землі, і за виконанням того декрету мали диви-

тися такиж ті самі комітети, орґанізовані Селянською Спілкою з ,,бєднєйших". Цікаво, як виконували той декрет деякі ,,саботажники".

Десь у початку квітня відбувався в Полтаві якийсь з'їзд (чи не статистиків) з цілої Полтавщини. Ті, що поприїзджали на з'їзд, розказували сумні речі. ,,Кооперативні спілки", що їх орґанізовано було з рамени Центральної Ради для засіву, хоть і працювали подекуди, але не дуже інтензивно, тай мало їх було. Біднішим селянам, хоть і було де, та не було чого сіяти, а багатші, або не хотіли сіяти, або боячися терору своїх комітетів сіяли... полову!

— На якого чортового батька сіятиму хліб, щоб потім мої труди, мою крівавицю забрали Німці, або голота? Хай сіють Грушевський та Ковалевський (тодішній міністр хліборобства, славнозвісний Микола Ковалевський) — ті, що Німців нам навели та грабували нас в осени! Або нехай селянські спілки на них працюють!...

Такі настрої й факти привіз хтось з константиноградського повіту і розказував мені з сумом якось в Українськім Клюбі. Правда, озимину було засіяно ще за нормальних часів — до большевиків і до третього універсалу Центральної Ради і тому, що в звичайних умовах, то й в звичайній

кількости, але на яровий хліб були вже гірші вигляди, головне через вище зазначені причини. Щож то принесуть жнива? Що до них, то перспективи були зовсім невеселі, бо „кооперацією“ певно не багато зжалиб, а при сучасних порядках більші хлібороби власники — мужики, що мали супроти держави самі обовязки і не мали ніякого голосу і абсолютно ніяких політичних прав, очевидно, не мали ніякого наміру своїм хлібом піддержувати ні такого політичного устрою, ані уряду, котрий себе звав, правда, „українським“, але фактично не був ніяким, а мусів бути послушним виконавцем німецьких наказів. Про поміщиків нема чого й говорити: їх відношення і до Центральної Ради, і до України було вже досить знане і не було ніяких нових даних, щоби його змінити в инший бік. Для них майбутні жнива, се було повторення торічних мук з „робітничими комітетами“, „рабоче-селянським контролем“ і т. п., і то все для того, щоб потім віддати урядові свій хліб в „порядкє реквізиції“! Але, що найбільш ненормальне було в цілій тій ситуації се, що власне коштом тих більших і середніх хліборобів, котрих в ніякий спосіб і близько не пускано до влади, власне їх коштом було заключено договір з Німцями, бож очевидно, що ні цукру, ні скоту до про-

дажі, ані хліба не мав ані пролєтаріят, ані безземельне і малоземельне селянство, а властнеж вони і тільки вони самі репрезентували владу, бо так звана ,,трудова" інтеліґенція українська й неукраїнська, котра засідала в Центральній Раді, не могла йти на рахунок: поза своєю ,,трудовістю", що творила ціле її майно, вона здебільшого заступала тіж самі верстви населення, або й нікого не заступала, проскочивши до Центральної Ради через свою демаґоґію і всякі політичні хитросплєтенія.

Для всіх, а в першу чергу для Німців ставало все ясніще, що ,,влада" Центральної Ради не має власне ніякої влади. А тут хоть би між самими членами урядових партій була єдність і однодушність — так де там! Ті, що позахвачували вищі посади в Київі, держалися їх міцно, у тих же, що зісталися дома в провінції, чим дальше пробуджувалася зрозуміла і, як на їх виховання та світогляд, цілком природна заздрість: ,,Чом на міністерських кріслах сидять Пєтро або Йван, а не я? Чим я гірший?" А понеже для того, щоб дорівнятися до більшости тодішніх міністрів, справді не вимагалося якихось надзвичайних природних якостей, великої освіти або заслуг, то аспірації кожного члена партії С.-Д. або С.-Р. (не говорячи вже про С.-Ф., котрої більшість членів бодай люде з осві-

тою) були цілком оправдані. Починалася глуха боротьба центра з періферією, столиці з провінцією, сьогодняшніх міністрів з міністрами in spe.

Уряд під впливом страшного безладдя може й справді схотів дати на місцях деякий порядок, ,,звязатися" більше з своїми провінціяльними орґанами і хоть трохи взяти владу до своїх рук — централізувати її. В тій цілі малося на думці дати більші адміністративні права ґубернським комісарам, настановити цілий ряд урядовців з центру і т. д. Для того, щоб підготовити громадську думку для тих скромних реформ і щоб познайомитися з настроями населення, з Центральної Ради вислано було в провінцію таких ,,комісарів", що мали вияснити урядові пляни і заручитися симпатіями як найширших, доступних впливові уряду, кол населення.

Десь в кінці березня чи в початку квітня 1918. р. прибув такий комісар і в Полтаву. Розіслав запрошення до всіх громадських і урядових установ, до товариств і до деяких окремих осіб. Я, яко ґубернський комісар освіти, також дістав запрошення.

В призначений час приходжу до ,,столової" в ґубернській земській управі і на превелике моє здивовання застаю дуже мало і незнайомих мені людей. Ні міського голови, ні голови ґубернської земської

2*

управи нема — а сеж видні члени українських С.-Д. Зате є кілька заступників від ріжних робітничих орґанізацій. Сам комісар, з котрим я познайомився, симпатична людина у військовім убранню, пояснив мені коротко про ціль свого приїзду й інформується в мене про місцеві умови. Був здивований, що немає нікого від земського і міського самоврядування. Нарешті після очікування одкриває збори, поясняє присутнім ціль свого приїзду і розказує про наміри уряду. Його слухають неуважно, і піддержки він собі не знаходить. Зате багато опонентів. Зараз же забірає голос якийсь заступник залізничних робітників і найчистіщою московською мовою пояснює комісарові, що робітникам зовсім не потрібно ні його, ані Центральної Ради, що вони потрібують своєї „рабочей" власти і т. д., і т. д. За ним якась „товаришка" говорить то саме, тоюж самою мовою, але з сильним жидівським акцентом. Та комісар, видно, птиця бита, відгризається і старається підробитися під товарищеський тон, але цілком даремно. Стараюся і я йому допомогти в міру моїх сил, та всі наші старання справляють враження тільки на українську частину зборів, правда, більшу численно, але слабшу на завзяття. Побачивши такий склад зборів і настрої, комісар не одважився навіть поставити на

голосування своєї резолюції (звичайний наш спосіб висловити громадське довіря урядові, або комусь иншому), а зазначивши, що се збори лишень перші — інформаційні, що він незабаром скличе нові збори, де прийде більше людей, він розвязує зібрання. Але другого він таки й не скликав, бо годі було осягнути чогось від тих кругів, від яких він найбільше сподівався допомоги — власне від українських соціялістів — у них назрівали нові пляни, нові ідеї, нові змагання... автономістичні.

Речником сих автономістичних змагань стала полтавська ґубернська земська управа, а найбільше її голова Михайло Токаревський. Полягали вони в тім, що ґубернська управа хотіла мати абсолютно вільну руку в Полтавщині і не підлягати (або найменше підлягати) центральному урядові. Виявлялися сі змагання в тім, що ґубернська управа не хотіла числитися з комісарем Центральної Ради, Андрієм Лівицьким, а пояснялися вони головне тим, що голова ґубернської земської управи був не в добрих відносинах з ним. Вони хоть обидва були українські С.-Д., але А. Лівицький був не в ласці у місцевого відділу партії. В приватних балачках Токаревський висловлювався нераз, що такі виборні орґани, як земства, не можуть знести ніякого „централізму", що їх, мовляв,

вибрав „народ“, вони йому мають давати справоздання за свою діяльність, що вони мають досить розуму, щоб правити Полтавщиною і самі і т. д. Він висував проєкт „федеративного“ устрою Української Народньої Республики, котра мала би бути поділена на краї (як швайцарські кантони) зі своїми власними соймами (ґубернські земські збори) і урядами (ґубернські і повітові управи) відповідальними лишень перед своїми виборцями...

Серед таких настроїв підготовлялися ґубернські земські збори. На них мав бути і ґубернський гласний О. Янко (укр. С.-Р.) — член Центральної Ради з великим впливом і трохи не міністр. Він все конкурував з Токаревським, як кандидат на голову полтавського ґубернського земства. Управа готовила на збори два боєві доклади: критику урядового „централізму“ і про перевибори до українських установчих зборів. Перший доклад мав представити перед урядом думки земства в згаданому вище дусі. „Автономістичні“ домагання підкріплялися суворою критикою уряду — се було найголовніще і найбільш безтактовне. Другий доклад мав пропонувати ґубернським земським зборам, аби вони домагалися перевиборів до українських установчих зборів, які мали відбутися в травні б. р. Сі останні домагання мали повну ра-

цію, коли взяти на увагу обставини, в яких відбувалися вибори і теперішний склад членів майбутніх установчих зборів. Власне вибори відбувалися підчас першої московської навали і часто уже при большевиках (як от нпр. у самій Полтаві, у Гадячи і багато деинде). Зрозуміло, хто, як і кого вибірав під большевицьким терором. Половина складу депутатів були большевики, рештаж українські соціялісти, при чім здебільшого найлівіщі, а переважаюча частина з них українські С.-Р. Коли большевиків було вигнано з України, то з ними утікла й большевицька половина майбутніх установчих зборів. Панами положення і законодавцями оставалися майже самі українські С.-Р. та небагато українських С.-Д. Від таких установчих зборів можна було сподіватися всего — аж до диктатури „трудового селянства", тільки не розумної державної творчости. Се було ясно всім і здавалося, що доклад про перевибори до установчих зборів буде прийнято ґуберніськими зборами прихильно. Та наскільки корисним — на мою думку — був другий доклад, настільки було безтактним вносити перший, а особливо безтактна була критика молодого й неокріпшого ще якні-як, але **першого** уряду української самостійної держави, котра серед своїх власних громадян мала, здавалося, самих

ворогів, бо друзів її щось мало було видно. Найбільше у нас в Полтаві се було на користь нашим ворогам, котрі одразуж з приходом української влади отверто повстали проти неї і то під проводом такої видатної і популярної особи, як славнозвісний московський письменник Володимир Короленко. Тут мушу спинитися трохи на сім, аби читач точно міг уявити собі тодішні настрої і цілу атмосферу тодішньої політичної боротьби.

Як тільки прийшло в Полтаву українське військо, зараз же проти нього (а власне проти українського уряду) почалася скажена аґітація консервативних, ліберальних і найрадикальніщих москвофільських кругів. Люде наче забули про недавні страхіття большевицького режіму і про те, з якою надією чекали хоть к о г о - н е б у д ь, хоч я к о ї людської влади, якаб визволила їх з тих страшних нелюдських умов життя. Коли більшість сільського населення і пересічний міський обиватель зітхнув спокійно, то московські й москвофільські кола розперезалися цілком. Відразу забулися убивства, „реквізиції“, труси, арешти, большевицькі тортури, бо українське військо дозволило собі „страшні й нечувані злочини“: власне жовняри в своїх касарнях в будинку духовної семинарії ви-

пороли шомполами кількох місцевих Жидів-большевиків. Правда, було й одно однісеньке убивство. Український патруль, зустрінувши на вулиці деякого Товкача, знайшов у нього посвідку, що він працював разом з большевиками. Він того й не відпирався, і його тут же на вулиці було розстріляно.

З нагоди тих „страхіть“ Короленко відкрив цілу печатну кампанію проти „небувалих жорстокостей“ нової влади, взивав до гуманности, протестував, благав, грозив і т. д., і т. п. Людина, що пальцем не рушила і слова не промовила, щоб оборонити нещасних, яких ще тиждень тому мордували большевики, тепер підіймала страшний галас ізза дурниць власне для того, щоб здискредитувати нову владу і лишень тому, що вона була українською. А може й тому ще, що Короленко власне тільки тепер мав певність у своїй безкарности? Правда, що в деяких (переважно українських) колах се лицеміря знаного „гуманіста“ викликало обурення. Проти нього виступив печатно прибувший в Полтаву разом з українським військом інженір Макаренко. Але в московських, а особливо жидівських колах голос „славного русскаго пісателя“ зробив свою роботу, і публична опінія міста Полтави, тай поза Полтавою, вже не була така прихильна до української

влади, якою моглаб (не говорю вже повиннаб була) бути.

Вже коли я тут згадав про Короленка, то варт трошки більше сказати про його відношення до української справи взагалі. Хоч про нього й звикли говорити саме добре і може зробили йому тим не зовсім заслужену славу ,,ідеальної людини", ,,великого гуманіста" і т. п., та я думаю, що до правдивого і всестороннього освітлення його особи не зайвим буде описати кілька епізодів, котрих ми — Полтавці — були свідками за часів революції і які можуть характеризувати його з иншого боку.

В перших числах квітня 1917. року (коли не помиляюся, 3-го) в Полтаві зібрався перший з'їзд учителів з полтавського повіту. Привітати той з'їзд прийшов я, яко делєґат від спілки учителів середніх шкіл, і Короленко від самого себе. В своїм привіті він найбільше налягав на цітат з Шевченка, котрого слова він по свойому перекрутив: ,,і чужого научайтєсь і своєго нє забивайтє!" (Він говорив, як і звичайно, по московськи.) Після привітних промов з'їзд вибрав його й мене, щоб ми разом зложили текст привіту Центральній Раді, котра якраз в той день мала зібратися у Київі. Я накидав і предложив йому приблизно такий текст привіту: ,,перший полтавський повітовий учительський з'їзд засилає свій

привіт вибранцям землі української і висловлює свою надію, що вони виведуть Україну на шлях вільного життя.“

Він запротестував проти сего тексту.

— Может бить в етіх словах кроєтся намьок на какую то „самостійність“? — Я как пісатєль на ето согласіться нє маґу! —

На моє здивоване запитання, при чому тут його письменництво, він не відповів нічого, але продовжував стояти на свойому. Тоді і я уперся і заявив йому, що я від свого проєкту не відступлю, а пропоную зложити йому свій текст і обидва тексти винести на вибір зборам. Коли він побачив мою рішучість, то тоді відразу згодився зі мною, і мій текст було ухвалено й послано. Я з ним близче зіткнувся тоді у перше. Він справив на мене враження людини славолюбивої й хоробливо амбітної, котра найбільше боїться за свою славу і свій авторитет. Але українофобство його мене вразило і здивувало. Сего я не міг допустити у письменника з такими широкими й гуманними поглядами, за якого я його звик уважати за загальним голосом його почитателів. Його специфічне українофобство виявилося й пізніще у формі його протестів проти варварства „гайдамаків“ — але цікаво зазначити, що підчас другої московської навали (в 1919. році і пізніще) „знаний гуманіст“ знова ні словом не обі-

звався проти большевицьких жорстокостей. Більше того, коли люде просили його, щоб він хоть слово сказав в оборону нещасних, коли справді одного його слова перед большевицькою владою досить було, щоб облегчити долю тортурованих, він ні разу того не зробив, одговорюючися тим, що він до „політики не мішається“. Се визвало злобу проти нього уже не самих тільки українських, але й московських кол. (Про сі останні факти розказували мені вже пізніще очевидці, які цілком заслугують довіря. Між иншим стара й поважна пані — мати В. І. Полетики, котра проживала у Полтаві літом-осеню 1919. року підчас і після Денікинських нашествій на Україну.)

В тіж часи, про які йде мова — саме на переломі, коли українська молода й неокріпла ще влада була загрожена з усіх боків, уперта й завзята боротьба Короленка проти неї давалася нам — Українцям відчути дуже боляче, тим більше, що його нарікання й обвинувачення були по більшій части цілком безпідставні і несправедливі.

В такій атмосфері ворожости до уряду критика його з боку, здавалосяб, найблизчих до нього людей і найавторитетніщої на цілу Полтавщину інституції була убійчою для авторитету української держави. Для мене принаймні се було очевидно. Я

намагався переконати в тім і Токаревського та його товаришів. Очевидно, що істнуючу владу я міг поважати найменше, бо власне вона обявляла мене, як несоціяліста, безправним парієм серед инших українських ,,справжніх" громадян. Очевидно також, що українські соціялісти м у с і л и поважати й обороняти владу своїх товаришів, але найбільш очевидно було, що всі У к р а ї н ц і повинні були проти обєднаного ворожого фронту стати обєднано на оборону своєї національної влади. Такі доводи приводив я Токаревському і його товаришам, але всі мої слова не зробили на них ніякого вражіння. Мені було відказано, що здорова критика тільки корисна для кождого уряду і відкрито тому подібні банальні істини. Тоді я заявив, що виступлю проти їх доклада.

На земських зборах (десь в середині квітня), як і треба було сподіватися, центральною фіґурою був О. Янко. Він авторитетно виступав в імени уряду і Центральної Ради, говорив ,,ми подбаємо", ,,ми зробимо" і т. д., але коли на нього з усіх боків насіли з критикою й докорами, він одразу спав зі свого авторитетного тону. А критиків мав проти себе аж за багато. В першу чергу накинувся на Центральну Раду К.-Д. Ярошевич. Прекрасний промовець, він дуже їдко і з

сарказмом висміював ,,наш“ уряд, ,,нашу“ самостійність, ,,наш“ новий прапор і т. п. Ще перед засіданням він зустрінув мене в коридорі і побачив у мене в петельці жетон Арх. Михайла (тоді тризуба ще не можна було нігде дістати). Він єхидно усміхнувся і промовив до мене насмішливо:

— Нащо Ви, Вікторе Ніканоровичу, чіпляєте на себе отсі цяцьки? Адже ж і так усі знають, що Ви Українець і завзятий ,,самостійник“! Носити герби, се ще мало для того, щоб утверждати ,,самостійність“!

— А я сими ,,цяцьками“, як Ви кажете, не ,,самостійність утверждаю“, а от так собі декого, як тих бичків червоною плахтою дратую, а собі з того утіху маю, Дмитре Осиповичу, — відгризся я йому.

На зборах він, щоб допекти мені, продовжував все в тім же роді насмішки наді мною і над українською державою. Не відставали від нього і ще пара кацапствуючих гласних (між ними славнозвісний Носар з Переяслава). А тут прийшла критика ще й від своїх. ,,Автономісти“ напали на Центральну Раду з другого боку. Одинокий оборонець її, О. Янко, відразу — як то кажуть — спустив з тону і став признавати ,,деякі“ помилки і обіцяв їх поправити.

На превеликий мій жаль, я був одиноким, що виступив без усяких застережень, яко

оборонець Центральної Ради, її політики і уряду. Мій виступ виглядав, як поява білого крука. Поскільки я одповідав Ярошевичові, то моя промова знаходила співчуття, живі відгуки між українськими соціялістами і вони мені плескали, колиж я став приводити арґументи, що в Центральній Раді сидять демократи і соціялісти, котрі благо народа розуміють однаково, як і їх товариші, що тут засідають, то я помітив насмішливі погляди сих „товаришів" і почув їх іронічні уваги. Але серед публики запанувало повне здивовання: „як то, Андрієвський виступає в оборону соціялістів проти їх товаришів? Кумедія тай годі!"

Справді се була комедія, тільки не з мого боку, бо я по щирости хотів піддержати авторитет Центральної Ради: звичайно не тому, що там засідали соціялісти, а тому, що се була влада української держави і в той час мала проти себе самих ворогів. Серед публики всеж таки найшлися люде, котрі мене зрозуміли і потім дякували мені за мою промову.

Зате ніякої „кумедії" не було з боку українських соціялістів. Вони одразу помирилися що до критики уряду, і Янко признав рацію „справедливої" критики. Але ще ліпше порозумілися що до другого докладу. Його було знято, бо Янко прибіцяв, що установчі збори зійдуться тільки

на те, щоб самі себе розвязати і призначити нові вибори. Не знаю, чи хто повірив тоді його словам, але тільки не я був серед тих легковірних! Я й тоді був і доси є певний, що як би зійшлися ті установчі збори, то українські С.-Р-и не випустилиб зі своїх рук влади, що далася їм так легко і булиб пописали такі закони для новонародженої Української Народньої Республики, які вони вже писали й до того в Центральній Раді і потому в Директорії, на Трудовому Конґресі і в инших випадках, де лукава доля давала їм нагоду для їх державної творчости!...

Як би там не було, але по вигнанню большевиків проти них була велика реакція в народі, що відбивалося і на гласних і давалося чути на земських зборах. Помимо тої політики, що диктувалася власними амбіціями деяких гласних, вони не забули і про земську справу. Думаю, що історія ще оцінить колись по заслугам роботу полтавського ґубернського земства того складу. На жаль, її в самім розцвіті перервала друга московська навала. Гласні і земські служачі, а найбільше управа, ніби передчуваючи, що вони не матимуть досить часу на народню роботу, одразу горячково і по щирости в міру і понад міру сил своїх взялися до національного будівництва. В першу чергу

для того треба було позбутися всіх невідповідних або шкідливих для тої роботи елєментів. До таких між иншим належав один із членів управи, на призвище Черненко. Се був молодий хлопчина — большевичок, у котрого, на жаль, темперамент переважав його розум. Понеже він мав якусь аґрономічну освіту і заявив себе прихильником соціялістичного напрямку, то того було досить, щоб вибрати його за члена управи ще до большевиків. При них він скомпромітувався своєю службою і допомогою їм, через те його присутність серед управи була небажаною навіть для українських соціялістів. Але як його позбутися? Сам він не хотів добровільно покинути своєї посади, формальних провин по службі не мав, а закинути йому симпатію з соціял-демократами большевицького толку, на се годі було одважитися комусь, бо він з таким же правом міг довести, що соціялісти якогось иншого толку мало чим, або й нічим не ріжняться від нього. Мали відбутися вибори ще кількох членів управи і нова реконструкція управи, а він мав лишитися на перекір загальному бажанню. Не знати, як би скінчилася ціла справа, колиб їй не поміг маленький інцідент в наслідок моєї шутки. Коли подавали записки з призвищами кандидатів на управу, то я на своїй написав першим його імя,

тоді Лєніна, Троцького і всяких инших большевиків. Коли голова зборів Андрій Лівицький читав мою записку, то в салі учувся загальний регіт і іронічні уваги на адресу Черненка. Се його страшно розлютило. Він підскочив як ужалений і звернувся до зборів з цілою тирадою сердитих фраз. З його промови виходило, що він не допустить насмішок над собою, що він ще себе, мовляв, покаже в будуччині, а поки що відмовляється від посади члена управи, бо бачить, що загал йому не довіряє. Його заяву принято було з загальним задоволенням і на цім інцідент скінчився. Нова управа була „ділова“. Янкова партія, що виставляла його на голову, потерпіла поразку. Токаревського обрано за голову, а решта членів управи була, або з українських соціялістів, або з людей непартійних, алеж фахових у земській роботі. До таких між иншими належав Юрій Юрієвич Соколовський, пізніще міністр продовольчих справ при Гетьмані, і Володимир Полетика, пізніще радник при віденськім посольстві. Отже настрій земських зборів, як і цілої людности, був тоді дуже реальний: не тільки большевики з їх демаґоґією не користувалися симпатіями широких верств, але й самі українські соціялісти, здається, починали розуміти, що своїми власними силами і своїми випробуваними звичайними

способами годі працювати надалі і тому клич ,,єдиного соціялістичного фронту" все більше ставав непопулярним навіть між ними (принаймні в більшости).

Для полтавського ґуберньського земства се протверезіння тодішніх панів політичної ситуації мало особливо важне значіння. Вибрана тоді ,,ділова" управа дуже багато зробила і для Полтавщини і для національної української справи. З нею мусіли числитися гетьманські міністри за часів найчорніщої реакції, і тільки тим її складом та її реальною і корисною роботою треба пояснити, що гетьманський уряд не насмілився її замінити (як се він робив з иншими) на свою ,,ділову" управу аж до кінця гетьманського періоду. Сю управу (з малими змінами) застала й Директорія і пізніще большевики.

Резюмуючи все вищенаведене, думаю, що не помилюся, коли скажу, що Центральна Рада не мала в ті часи опори ні серед якої верстви населення української ,,Народньої Республики", натомість мала багато ворогів, а серед кол найблизчих до неї помічалася байдужість і розлад. Не дивно отже, що при перевороті ніхто не виступив активно в її оборону — тай цілком зрозуміло чому: ті елєменти, на котрі вона могла оպертися (заможніще і свідоме селянство і не соціялістична інтеліґенція українська), вона

свідомо від себе одпихала, тіж, на котрі вона хотіла опертися, не бачили в ній заступниці тих інтересів, що вона все висувала на перший плян, власне інтересів клясових: монополію оборонців клясових інтересів взяли на себе большевики.

А що справді були елементи, на котрі українська національна влада могла опертися, про се свідчить неодин факт того і пізніщих часів. Згадатиб хоч би й про відому делеґацію від українських хліборобів з Полтавщини під проводом С. Шемета і Шкляра, з якою так нетактовно обійшлася тодішня найдемократичніщо-соціялістична влада (про се див. спомини С. Шемета в „Хліборобській Україні"). Немає отже нічого дивного, що Німці, бачучи, на якій основі спочиває влада їх нових союзників, зробили правильні виводи: що при тій владі вони недовго возитимуть хліб з України. Безтактне поведення Голубовича, Ковалевського, Жуковського й инших тодішніх „міністрів" з їх союзниками й протекторами, очевидно, додало куті меду і в результаті сего фактичні пани на Україні настановили й новий уряд — прийшов на сцену Гетьман Павло Скоропадський.

ГОЛОВА II.

Вибори Гетьмана і враження від них і від перших кроків Гетьмана. Міністри з Полтавщини — Лизогуб і Соколовський. Перші кроки Національного Союза — відозви до Гетьмана і до німецького народу. Призначення В. Липинського послом до Відня і наші надії.

Про зміну влади я довідався в дуже ориґінальний спосіб. Ранком 1. травня я позвонив до когось по телєфону з моєї канцелярії. Мене довго не сполучали, а в трубку я тимчасом дуже ясно почув чиюсь розмову (видно переплуталися сполучення). Розмова була така цікава, що я й про справу свою забув:

— „... уже новоє правітєльство... Центральной Радє канєц... Вибрано Гетьмана, і ми теперь подданиє єго ясновєльможності ... Канєчно Нємци... Переворот без всякіх жертв, порядок образцовий, а больше ізвєстій покамєсть нє получено... как только узнаю что нібудь новоє, сєйчас же Вам сообщу...“

Я забув про що й говорити збірався, кинув слухавку і чим скорше подався на вулицю — може побачу кого знайомого, щоб довідатися про якісь вісти з Київа. Подібної новини, признаюся, я ніколи не сподівався. Перше почуття від мимохіть підслуханої мною розмови се було недовіря і радість — безмежна радість, що навіть не давала вірити в можливість такого великого щастя... Деж таки, ми маємо Гетьмана!... Стару традиційну українську владу... Гетьмана з усіма ознаками нашої національної української влади. З булавою, бунчуком, гетьманською корогвою, з усіма отими історичними аксесуарами, про котрі я і пара моїх друзів і однодумців потаємці мріяли ще на ґімназіяльних і університетських лавах, ховаючи наші несмілі і соромливі мрії про цілу ту „бутафорію" від суворих насмішок „науково" і „реально" мислячих товаришів і „товаришів". Невжеж справді здійснилися юнацькі наші мрії — невжеж ми „романтики", „сентименталісти", „шовіністи", невже ми мали правду за собою?... Значить, перемогла таки здорова національна стихія над модерними сухими доктринами і сілльоґізмами, значить, в народі таки заговорив голос крови... козацької крови, розлитої на нашій землі, на польських і московських плахах, на турецьких ґалєрах

і в московських казаматах, — тої крови, що наші діди й прадіди розливали не жалуючи „за славу козацьку і за віру християнську“, під тою булавою і під бунчуком, а не під червоним прапором за восьмигодинний робочий день і во імя інтернаціонального пролєтаріяту!...

Так, я був і лишився старим романтиком... Для мене саме тільки слово „Гетьман“, се був арґумент більш вартний і переконуючий, ніж усі томи К. Маркса разом з додатками, ілюстраціями і коментаріями всяких Енґельсів, Каутських, Зомбартів, Жоресів, Плєханових: — усіх тих світочів модерної науки, откровеніями котрих намагалися колись просвітити мою уперту і неподатливу хахлацьку голову „товариші“... Аж тепер я знаю, кому служитиму, знаю, що мій народ репрезентує його власна національна — з дідів прадідів його влада, знаю, що ся влада не дасть його на глум усяким Рафесам, Оберучевим і ще яким там просвітителям дурних хахлів современними огнями. Аж тепер я з гордістю, а не з якимись оправданнями, як доси, можу перед кождим сказати, що я є горожанином великої держави, котрої — як дотепер — не посміє образити якийсь плюгавенький „товариш“, бо на її чолі стоїть „Його Ясновельможність“, що разом зі славою своєї держави боронить і свою

власну честь і імя, а не репрезентує Україну більше якийсь колектив (навіть без президента!), котрому поняття про честь і славу не тільки народню, але й власну заміняє пара модерних доґматів із інтернаціонального катехізму!...

Так, я був занадто мрійником і романтиком: сувора дійсність незабаром гірко насміялася з мого романтизму!...

На Олександрівську вулицю я поспів саме тоді, як від собору безпереривним рядом ішли товпи народу: сьогодня ми святкуємо робітниче свято. Маса червоних прапорів, чимало і жовтоблакитних, що ніжними кольорами скрашують оту настирливу і кричачу червону фарбу. Процесії йдуть в повнім порядку; не чути зухвалих вигуків і не видно тої свідомости своєї влади і непереможности, самопевности і самозакоханости на обличах маніфестантів, як в сей день торік. Поліції, ні війська нігде не видно, але порядок зразковий.

— Так повинно виглядати робітниче свято десь в Европі, — думаю я собі, — може наші „ґоварищі" встидаються розперезуватися перед Німцями, яких багато на вулиці стоїть в ролі обсерваторів?

Зустрічаю декого із знайомих і розпитую, що чувати нового. Дехто ще нічого не чув, а дехто переказує якісь непевні чутки.

— Говорять, що в Києві стався переворот. Німці розігнали Центральну Раду і настановили Гетьмана. Про подробиці трудно довідатися, бо на телєґрафі Німці два дні вже не дають сполучення з Києвом.

— А когож настановлено за Гетьмана?

— Та ще не знати точно. Приїхав хтось із Києва і розказує, що ніби якийсь ґенерал.

— Ґенерал Скоропадський.

— А то що за один?

— Бог його знає — кажуть — свідомий Українець, орґанізатор вільного козацтва... Його Петлюра і Центральна Рада прибрали з політичної сцени, щоб він їм не був конкурентом, бо українське військо дуже його любить і все за ним...

— Значить, слава Богу?...

— Та щось не дуже добре, бо Центральна Рада його й тепер не хотіла, а Німці тоді її розігнали...

— Розказував той, котрий приїхав з Києва, що ніби бачив Гетьмана зараз по виборах у Софійському Соборі на молебстві. Стояв такий сумний, сумний... В руках держить білу ґенеральську шапку, а голову схилив до долу... Видно, щось не міцно себе почуває...

— Та деж там міцно, коли проти волі народу... Німці вічно на Україні не будуть, вони колись і підуть собі, а він з народом останеться...

— Та й призвище у нього щось на лихе ворожить: „Скоропадський“ — скоро впаде!...

— А як же Центральна Рада, а що народ?

— Та що там Центральна Рада! Німці накажуть, буде Гетьман, накажуть, буде ґенерал-ґубернатор, а народові що до того, чи не все одно? Один чорт: чи Грушевський, чи Скоропадський — однаково Німцям хліб давай!

— Ну діла, діла! Що було, те бачили, а що буде, побачимо...

Такі були перші і дуже неясні інформації, які ми в Полтаві одержали про державний переворот і то аж на третій день по факті.

На другий день по описаних розмовах почта й телеґраф почали знов нормально функціонувати, і ми вже з ґазет докладно довідалися про подробиці перевороту.

Не можна сказати, щоб він зробив якесь однакове на всіх, або бодай якесь певне враження: ніхто дуже гостро його не осуджував, особливож коли довідалися, що міністри Центральної Ради весь час торгувалися з Німцями і що вони лишень „zu spät“ згодилися приняти німецькі умови, коли вже переміна влади і особа Гетьмана були санкціоновані з Берліна. Колиж довідалися, що міністр Ковалевський утік з Київа, захвативши з собою шість міліонів німецьких марок (його пізніще було злов-

лено десь на Херсонщині разом із Жидком, що купував для него дім), і що скандали з „похіщенієм“ банкира Доброго, се було діло Голубовича і ще кількох міністрів, то за небіжчицю Центральну Раду і її присно-памятних міністрів якось ніяково було не то що жаліти, але й згадувати. Поведінка членів Центральної Ради підчас останнього засідання, коли всі, як один, по команді німецького майора піднесли руки до гори без ніякого протесту, також мало імпонувала. І се були заступники й оборонці чести українського народу! Одинока поведінка проф. Грушевського викликала загальну пошану. Найшовся бодай один з усіх, що з достоїнством умів заховатися в критичний момент перед очима світа й історії!...

Отже за минулим не було чого журитися, але що принесе будуччина? Отсе питання найбільше нас цікавило і гризло.

З одного боку видно було, що Німці хотять опертися на українські історичні традиції бо в иншому разі нащож було відновляти українську традиційну, історичну владу і на чолі держави ставити людину не тільки старого гетьманського роду, але й ніби українських переконань (орґанізатор вільного козацтва — суперник Петлюри...) Щоб Гетьмана справді свобідно „вибрали“ навіть ті поміщики, про яких

писалось, в те мабуть не вірила ні одна людина, бо хто знав наших українських поміщиків того часу, той з певністю сказав би, що вони могли вибрати ,,намєстніка Єго Велічества“, в крайнім разі ,,малоросійського ґенерал-ґубернатора“, але український Гетьман в кождім разі не міг бути героєм мечтаній тих ,,зубрів“, що вчора ще не могли погодитися на істнування самого епітету ,,український“, навіть в уживанню його при породі рогатої скотини!... Очевидно, що їм наказано було вибрати іменно ,,Гетьмана“ — вони послушно його й ,,вибрали“!...

Але з другого боку перші кроки нового Гетьмана мало давали підстав, щоби вбачати в нім оборонця старої української козацької традиції. Найсамперед Гетьман до свого народу обізвався не універсалом, по старому звичаю, а ,,грамотою“. Се вже пахло чимсь московським... Офіціяльним титулом Гетьмана в урядових повідомленнях був не старий козацький: ,,Його Ясновельможність“, тільки ,,Його Світлість“, — також сильно Москвою або Берліном (,,Hoheit“) заносило...

В першій гетьманській ,,грамоті“, хоть і згадувалося про українську державу, але якось вяло, без належного темпераменту, більше звертaлося увагу на земельні і на хазяйські справи, — словом гетьманська

„грамота“ не була, як можна було сподіватися, тим голосним звуком дзвона, що могутньою луною одізвавсяб в українських душах, тою сурмою, що загралаб на українських серцях, — а так собі, хіба в більш солідних і пристойних формах відпис відозви якогось „ревкома“, або трохи поліпшене видання універсалу тоїж небіжчиці Центральної Ради.

Втішно було, що згадувалося про земельну реформу в напрямі парцеляції поміщицьких земель і про скликання якогось ніби парляментарного орґану (Сойм). Але все то якось так непевно й неозначено, що давало досить підстав для ріжних здогадів і недовіря. Се могло би дати ґрунт для большевицької аґітації в инших умовах, але не під дозором німецького залізного кулака. Зрештою подібна аґітація не знайшла собі відгуку й так: не такий був настрій населення по большевиках. Навпаки, чим далі, то людність все з більшим задоволенням призвичаювалася до законности, порядку і може, як би ту законність і порядок видержано було до кінця та ще й оперто на українській народній піддержці, той инша доля спіткалаб і Гетьмана, і його державу. Але недовго панував той відносний порядок і неясність: скоро почало прояснятися, та, на жаль, не в той бік, куди ми ждали і надіялися...

Днів за два чи за три по згаданих подіях я, вернувшися зі служби на обід до дому, застав карточку В. Липинського, котрий просив мене зайти до нього негайно в пильній справі. Сестра додала мені на словах, що заходили Липинський і Сергій Шемет, які сьогодня прибули автом з Київа і хотять мене бачити негайно. Я поспішив до Липинського. Його застав дома і він мені розказав таку історію: Сьогодня вони з С. М. Шеметом прибули автом з Київа. До них ще в Київі увязався якийсь старшина на призвище Головко. Тепер того Головка арештовано з наказу помічника ґубернського комісара Г. Чижевського та загрожено арештом і їм обом.

— Ви, здається, в добрих відносинах з Чижевськими, подбайте, щоб він не робив того, сеж ні до чого, — не сьогодня-завтра однаково доведеться йому передати свої функції комусь иншому, а ми якіж „злочинці"?...

Я побіг скоренько до Чижевських. Молодий — Григорій Чижевський мешкав разом із своїм батьком, Павлом Чижевським, старим приятелем Шеметів і товаришем Володимира Шемета по депутатській посаді в 1. державній думі.

У старого Чижевського я застав Шемета, що любенько з ним розмовляв. Незабаром надійшов і молодий. Виявилося, що Го-

ловко наговорив якихось дурниць, а не в міру усердний молодий урядовець Центральної Ради хотів був справді виявити повноту своєї влади, але потім роздумав і пристав до спільної бесіди. Ми розпитували Шемета про новини. Але він не багато докладніще міг розказати від того, що ми вже знали з ґазет, хіба тілько підтвердив уже загально відомі факти і додав іще про з'їзд хліборобів-демократів, який відбувався саме підчас виборів Гетьмана.

Про подробиці того з'їзду ніхто нігде не писав, але потім соціялісти обвинувачували хліборобів-демократів в участи у виборах Гетьмана. Отже зі слів С. Шемета ми довідалися, що вони не були при виборах, навпаки, їм Німці не дозволили навіть зібратися, а вони мусіли погодитися з „виборами" post factum. Основою їх згоди було слово чести Гетьмана, що він вестиме національну українську політику і в загальних рисах проводитиме проґраму хліборобів-демократів — себ-то проведе парцеляцію земель, допустить до участи в державному правлінню середніх і дрібних українських хліборобів і т. п.

С. Шемет осуджував українські соціялістичні партії за те, що вони відмовлялися допомогти новій владі, особливож С.-Ф-ів, котрі подібно всім иншим соціялістам відразу вбрали на себе білі рукавички і не

хотіли забруднити чистоти своїх „соціялістичних“ традицій співробітництвом з якоюб там не було, а всеж українською владою. Казав, що вони — хлібороби-демократи рішили допомогти і співробітничати з Гетьманом, аби він тільки додержав даного їм слова.

За кілька днів я, проходячи побіля будинку поземельного банку, побачив у вікно Г. Чижевського. Він мені кивнув головою і попросив принести йому подушку, бо його арештовано прибувшими з Київа старшинами — представниками нової влади. Я побіг до Липинського і переказав йому про арешт. Той сказав, що проситиме С. Шемета піти до новоприбувших заступників влади і сам піде до них просити, щоб Чижевського було негайно звільнено. За кілька годин його справді було випущено, бо коли я зайшов до старого по подушку, то він мені відповів, що потреба в ній уже минула.

Далі події пішли своєю чергою. У нашій Полтаві найбільше розмов викликало запрошення на міністерські посади наших Полтавців.

Міністерські портфелі було запропоновано наперед Кіяніцину, Лизогубу й Соколовському. Кіяніцин, старий і популярний у нас земський робітник, відразу одмовився, Лизогуб відразу згодився, а Соколовський

вагався. Саме в той час у полтавській думі йшла боротьба за кандидатуру Соколовського на пост полтавського міського голови. Його висували Ка-Дети. Українці ні в якім разі на нього не погоджувалися, бо хотіли, щоб головою була особа в кождім разі з ясним українським обличам. На жаль, того не можна було сказати про Юрія Юрієвича Соколовського. Людина інтеліґентна, надзвичайно симпатична, мягкої і привітної вдачі, прекрасний громадський і земський робітник, що за кілька літ своєї служби ґубернським аґрономом поставила аґрономічну справу в Полтавщині на небувалу досі висоту, невтомний працьовник, котрого невсипущій енерґії має завдячувати російська інтендантура те, що в свій час і у відповідній кількости могла дістати хліб, сіно, скотину й инші припаси з Полтавщини — ся ідеальна людина й ідеальний робітник не мала ніякої політичної, а ще меншу національну фізіономію. Він був безперечно ліберал ом, або краще сказати не був ретроґрадом; він не був ворогом України й українства, але він не був і Українцем, якому боліл аб українська справа. Був розумний, коректний і толерантний чоловік, велика сила в своїм фаху і, на жаль, поза тим більш нічого. Тим-то українська частина гласних міської думи і не хотіла мати його за мі-

ського голову, бо він міг поставити може її дуже високо міське хазяйство, але й сам легко міг стати послушним знаряддям в руках Ка-Детів і так повести національну сторону міської роботи, як йому булиб продиктували ті Ка-Дети.

Тому, коли Соколовський приняв посаду міністра, ми не покладали надій на те, що він обстоюватиме національний курс політики. Але він був дуже добрий міністр для постарчання, і коли всі инші „ділові" міністри так розумілися на своїх справах, як Ю. Ю. Соколовський, то можна було сказати з певністю, що „ділову" сторону своєї програми кабінет міністрів виконає блискуче, себ-то збере запаси, збере гроші і взагалі приведе в порядок державну машину, лишень не знати для кого і в якій власне цілі!...

Коли Ю. Ю. Соколовський був представником трудової інтеліґенції в найліпшім розумінню сього слова, то зовсім иншого типу був Федір Андрієвич Лизогуб. Багатий поміщик, що мав маєтки в Полтавщині і в Чернигівщині, він був „барином" — як то кажуть — „до мозга костей". Завдяки свойому розумові він на протязі кільканацяти літ своєї служби, головно полтавської ґубернської земської управи, здобув собі і полтавському земству загальну пошану серед усіх земств цілої Росії. А

завдяки свойому політичному тактові він не мав ворогів серед гласних, і його посада була йому забезпечена доти, поки він сам того хотів. Він був прекрасним знавцем земської справи, мав знаменитий орґанізаційний талант, тож не диво, що коли великого князя Миколая Миколаєвича призначено було за намісника на Кавказ, то він запросив собі Лизогуба на високу посаду управителя господарськими справами.

Політична його фізіономія, правда, була більш виразна, ніж Ю. Ю. Соколовського — він, коли не помиляюся, був октябристом, або дуже близько стояв до сеї партії.*) Українцем був по крови, але тільки й усього. Правда, він був занадто розумною й інтеліґентною людиною, щоби бути українофобом, але й українофілом його назвати було годі, для того він не давав жадних підстав.

Дуже ревному гласному — Кочубеєві він міг нагадати, що годі вирікатися терміна „український", коли його уживається навіть по календарях, дозволених цензурою і одобрених ріжними міністерствами (коли пишеться про породу рогатого скота!). Але на тім і кінчалося його вільнодумство.

---

*) Партія 17. октября правіща від К.-Д., орґанізована на проґрамі маніфеста 17. октября. Поміркованo-монархістична.

4*

Назвати себе Українцем Ф. А. досі ніколи не одважувався, або може не мав до того нагоди. Правда, був один комічний епізод, де він ніби „занадто сміло“ виступив не яко Українець (сього слова сказано не було!), а якось дипльоматично, щось ніби в роді, як від „нашого народу“ чи що, але сей епізод послужив темою для фелєтонів і на тім його „українство“ скінчилося.

Власне, коли літом 1909. року з нагоди 200-літнього ювилею полтавської битви завітав до Полтави цар Микола II, то на урочистому принятті його в будинку ґуберньскої земської управи — її голова і заступник цілої Полтавщини між иншим осмілився похвалитися тим, що полтавське земство, шануючи свої народні традиції, побудувало будинок в місцевім стилю і плекає місцеву народню штуку. Цариці від земства було подаровано чудове українське убрання роботи полтавських кустарів, а наслідникові престола сорочку вишиту узором Гетьмана Полуботка.

Кажуть, що цареві не дуже до смаку припала промова полтавського патріота, а ще менше подарунок для його сина. Можливо, що йому хто розказав, яку ролю відограв його достойний предок Петро І. в життю і смерти українського Гетьмана, словом Лизогуб за свою промову

і подарки особливо високої ласки не удостоївся: замість очікуваних камергерських штанів, дістав лишень титул: „дєйствітєльнаго статскаго совєтніка“.

Над сею його невдачою трохи посміялися у нас, але нікому тоді і в голову не приходило з нього робити героя або Українця, — як се потім йому поставили в заслугу і навіть зробили доводом для його ніби українських „переконань“ деякі ревні оборонці тодішніх гетьманських міністрів.

На жаль, голос крови в нім, видно, заснув на віки. Ні в яких українських товариствах, ні в орґанізаціях натурально він не приймав участи. Для того він був за велика особа. Але навіть коли треба було якоїсь матеріяльної допомоги на українську ціль, то до нього рідко насмілювалися з тим звертатися, бо всі знали і се відчувалося на кождім кроці, що то все для нього не серіозне, за чуже й за далеке. Так, він був давнім членом „дворянскаго собранія“, але в члени українського клюбу не прийшло йому в голову вписатися. Він навіть з цікавости ні разу туди не заглянув! Даючи науку своїм товаришам про українську породу скота, він з ними потім за якусь годину прекрасно порозумівався в „дворянськім собранії“ за партією вінта, або шмен-де-фера, з робітникамиж на укра-

їнськім полі йому нігде було зустрічатися: не було для того ні нагоди, ані він сам не виявляв до того ніякого бажання.

Він жив по барськи може не по средствам і тому матеріяльні його діла не були блискучі. Коли він приняв пост премєр-міністра, то один із його партнерів по зеленому полю (директор тої школи, де я вчив) розяснив мені дуже просто ту його скору згоду:

— Федір Андрієвич тепер поправить свої фінансові справи, бо вже й Жиди не хотять учитувати його векселів!...

Такі були міністри з Полтавщини. На мою думку, з обох їх свідомий своїх завдань майстер твердою рукою міг викраяти те, що йому було потрібно: самостійників, федералістів, автономістів, а в разі потреби і ,,єдінонєделимців", бо вони були дуже добрі урядовці (тим здавна славляться ,,Малороси"), люде свойого фаху, але поза тим нічого більше. У кожного з них була сімя, і турботи про хліб насущний заміняли їм патріотичні пориви, а старі романтичні, історичні й родові традиції було поховано під холодним попелом вирахованости, пристосованости до обставин, а може й звичайного карієризму....

Може і з таких сердець і можна булоб викресати іскру любови і відданости чистій ідеї, але для того треба було міцного кресала

з твердої криці! На нещастя нікому було того зробити і вони осталися тим, чим були.

Перші кроки нового кабінета міністрів було зустрінуто в усякім разі з задоволенням. Почувалася тверда рука людей, що розуміються на справах, що мають і вміють проявити ініціятиву, а не шукають, як попередні, „піддержки народу", не черпають державної мудрости з партійних проґрам, а досвіду — від з'їздів, нарад і з тому подібних непевних джерел... Державна машина правильно запрацювала в недовгім часі, але все туманніщою ставала ціль тої її роботи.

Для мене й мені подібних людей, прямо і простодушно думаючих, тоді здавалося і тепер так само здається, що ціль і напрям державної роботи видно скрізь: в центрі, в провінції — в найглухіщих кутках і в найдрібніщих справах. Найменша шрубка машини, виконуючи свою функцію, мусить її точно й акуратно сповняти для певної загальної цілі. От тої цілі й не почувалося в усій тій роботі. Як ми — провінціяльні робітники не старалися нащупати той живчик національного життя в цілім складнім державнім орґанізмі — ми його не могли знайти. Всі найщиріщі пориви, найбільше завзяття, найенерґічніща і найбільш безкорисна праця, яку часто з великою самопосвятою виконували

віддані національній справі робітники, не зустрівала з гори ніякого відгуку, ніякої піддержки, хіба часто, якраз навпаки, такого не в міру ревного служаку обливали зверху холодною водою: „Не виявляйте, мовляв, усердя паче розуму, не спішіть поперед батька в пекло! Колись може те й те буде зроблено, а поки що ще не на часі". Українців мало було призначено на посади. Натомість поприходили скрізь Москалі, котрі не крилися з своїми симпатіями до „єдіной-неделімой" і ненавистю до України. В урядах скрізь почулася знов московська мова. До української мови чим далі, то все більш іронічно ставилися „українські" урядовці, без огляду на те, що її офіціяльно обявлено мовою урядовою. За те скрізь тюрми набито було Українцями і то не большевиками або ісповідниками якихсь крайніх теорій, а просто сумлінними робітниками і націоналістами. Особливо сей гіркий і ненормальний стан давався відчувати у мене — в обсягу моєї роботи. Приходило літо. Треба було орґанізувати курси українознавства для учителів. Кождий свідомий учитель Українець своєю роботою, а то й просто аґітацією серед інертної учительської маси міг зробити неоцінену роботу. А я раз-у-раз діставав повідомлення з повітів про все нові й нові арешти і при

тім здебільшого людей ні сном, ні духом ні в чім неповинних. Я звертався до ґуберніяльного старости, до мого безпосереднього начальства — ґенерального комісара освіти, І. М. Стешенка, а потім і безпосередньо до міністра освіти, М. Василенка. Поки ґуберніяльним старостою у нас був ще С. Іваненко — людина розумна з европейською освітою і з тактом, доти я діставав бодай одписки в тім роді, що справу буде досліджено, або що її передано судові і т. д., а далі, коли Іваненко помер і його заступив Нога, то відповіди й зовсім перестали мені приходити. Від Стешенка я потім при особистій розмові довідався, що годі щось допомогти в тій справі, бо такий є загальний курс політики. Від пана міністра я взагалі ніколи жадної відповіди не дістав.

Тимчасом Москвини й москвофіли скрізь ставали, чим далі, все нахабніщими. В Київі функціонував якийсь ,,Русскій Союз" для оборони ,,русской культури". Сей союз, де обєднались Москвини всіх партій і напрямків, явно і отверто вів ,,єдінонєдєлимську" пропаґанду. В ґазетах стали появлятися насмішки над українською мовою й українською державою. Міністри на те мовчали, ніби в рот води набрали: вони провадили ,,ділову" роботу! Нарешті далі вже й кождий з Українців-

урядовців став себе почувати непевно: так ніби не Москвини були зайдами в українській державі, а навпаки. Українці знов мали шукати собі захисту й поради у своїх давніх панів!

По селах стали гуляти карні експедиції... Мені з обуренням розказували люде про їх практику. Якось в початку літа приїхав з Гадяча мій приятель Євген Чижов. Старий український робітник, котрий мене переховував від большевиків, та й сам ховався, бо був у них на приміті, як „шовініст“ і „контр-революціонер“, він тепер опинився чи ще не в гіршому становищу. Вже двічі в нього були ревізії, раз був арештований і сидів в тюрмі і не був певен, що сьогодня або завтра його знов не арештує повітовий староста із своїх таки Гадячан (на призвище Мельников), але поміщик і ревний слуга нового курсу. За віщо? Ніяких обвинувачень йому не предявлялося. От так собі, за те, що селяне його шанують і ходять до нього на пораду, значить, він непевна людина. Він розказував страшні речі про практику карних експедицій. В гадяцькому повіті, де не було власне ні грабунків, ні підпалів, де селяне скорше переховали та зберігли поміщицьке майно і охотно повертали його назад власникам, по селах їздили банди озброєних московських стар-

шин і ще всяких підозрілих людців, серед котрих люде часто пізнавали колишніх большевиків і красноармейців. З селян усякими способами здирали контрибуцію: часто доходило й до порки. Чижов з обуренням розказував, як якийсь поміщик присудив селянам контрибуцію 40 тисяч за лісок, котрий усього варт був 12 чи 15 тисяч (він його продавав перед революцією селянам за ту ціну). А в тім ліску селяне не вспіли і пару дерев зрубати — так цілісенький і зостався. Вони просили, благали скинути хоть трохи — так де там! Пан і слухати не хотів. Ніяких апеляцій ні до кого було подавати — плати, або приїдуть ,,експедітори" і здеруть подвійно!

Найбільше обурювало селян те, що вчорашні большевики сьогодня поставали завзятими ,,гетьманцями" і в імени Гетьмана лупили з них шкуру не згірше, як в імени ,,благодєтєля і отца трудового народу — товаріща Лєніна".

Гірко й боляче мені було слухати отакі оповідання. От тобі й маєш нашу національну владу ,,Його Ясновельможности" — чи то пак по теперішньому: ,,Його Світлости"!...

А що найдосадніще було — що у людей почалася була природна реакція проти

большевизму і проти соціялістичних експеріментів недавніх наших українських державо-будувателів.

Незадовго перед приїздом Чижова зустрінув мене на вулиці знаний серед українських революціонерів полтавський соціялдемократ „товариш Калістрат". Він щойно приїхав із сел та хуторів.

— Ну настрій на селах, я Вам скажу — не пізнаєте людей! Працюють, за хазяйство взялися та тілько й думки, що про купівлю землі!

— А до поміщиків яке відношення? Десь всеж хотять парцеляції поміщицької землі?

— Не можете собі уявити, які консерватисти й ретроґради поставали: „як продасть землю поміщик — добре, спасибі йому, а не продасть — його воля; він хазяїн і пан над своїм добром, так як і мужик над своїм."

— Щось неймовірне!

— Кажу Вам, чистісенька правда! Про Селянську Спілку не чути й духу. С.-Р-и поховалися, ані пари з уст, бо тепер їх билиб. Тепер на селі С.-Р. все одно, як большевик. Виж чули, що вони й партію свою розвязали?

— Того не чув.

— Та як же: конспіративно відбувся у Київі їхній з'їзд, вони розпалися щось на чотирі чи на пять фракцій, перегризлися,

а потім однодушно сконстатували, що тепер партії нема чого робити: мусить на якийсь час припинити роботу, бо серед селян „дуже неприятливі настрої“!...

Я пригадав собі, що Липинський і Шемет у свій приїзд зараз по перевороті осуджували Німців і Гетьмана за те, що вони розігнали Центральну Раду і не дали леґально зібратися селянському з'їздові, котрий саме скликано було на той час С.-Р-ами. На думку Липинського селянський з'їзд дуже легко було відповідною тактикою перетягти на бік нової влади, а Центральна Рада або помириласяб із фактом і пристосуваласяб до нього, або незабаром тихо умерлаб своєю природною смертю, а тимчасом Гетьман, не дратуючи національно настроєні українські елементи, легко перетягнув би їх на свій бік.

Я думаю, що він мав повну рацію. Нова влада, як почала з „помилок“, так з них не виходила й до сумного свого кінця.

До характеристики тодішніх настроїв мушу ще хіба згадати про делеґацію до Гетьмана від українського війська.

По здобуттю від большевиків Полтави українські відділи (головне — бриґада Натієва) подалися зараз же на Херсонщину. Я заприязнився з декотрими українськими старшинами, між иншим з головою ґенерального штабу полковником П. І. Вербицьким,

з О. Шпилинським і ин. Десь в кінці травня до нас завітав Вербицький.

— Їдемо з делєґацією від українського війська до Гетьмана...

Він мені розказав, що гетьманський переворот зустрінуло українське військо в більшости неприхильно, головне за те, що при перевороті було розброєно і розпущено українські військові частини, котрі перебували у Київі.

— Раз нова влада (чи Німці — все одно) боїться українського війська, значить, вона боїться свого народу. Військо настроєне цілком національно і служитиме кождій владі, аби вона була національна і вела українську політику. В Київі були синєжупанники і галицькі частини. Цвіт нашого війська синєжупанники з німецькоїж школи. Коли такому війську довіря нема, значить, немає довіря взагалі до українського війська, або воно непотрібне. А держава без власного війська, се не держава, а сміх один, або по просту кажучи є чийсь васал.

Я йому признав повну рацію.

— Знаєте, чого ми їдемо до Гетьмана? Передати йому привіт від українського війська, що з боєм пройшло цілу Україну, і висловити два наші побажання: перше, — щоб не було соціялізації землі, а друге — щоб Гетьман боронив до останнього жов-

ніра, до останньої краплини нашої жовнярської крови самостійність Української Держави!

Я стиснув йому руку і побажав успіху. Між иншим він мені переказав, що делєґаціяроситиме також, аби військовим міністром було признано когось із ґенералів, заслужених в боротьбі за Українську Державу, який держав би серед вояків строгу карність і національний український дух. Найбільш бажаним для них був ґенерал Греков.

Не знаю, як Гетьман приняв їх делєґацію, тільки міністром було призначено і не Грекова й не Українця, а пана Ліґнау.

Гетьман не числився і не хотів числитися (або може не міг!..) з настроями і домаганнями національно настроєних українських кол. Се почувалося на кождім кроці, се давалося знати в кождім урядовім призначенню, в кождім розпорядженню нового уряду. Дехто (в тім числі почасти і я) думали наперед, що в сей час „діловий" кабінет може має й свої вигоди. Люде фахові добре виконають усе, що потрібно для держави, дадуть добрий фундамент державі, а політику твердою рукою направить в національне русло голова держави. Він використає те знаряддя, той державний добре наладжений апарат в тім напрямку, як вимагатимуть національні інтереси. В тім напрямку пхатимуть його

власні інтереси, як голови держави, нарешті його власна амбіція і гордість.

Факти розбивали що дня, що хвилини наші надії і переконували нас якраз в противнім. Чим далі, то Гетьман все більше ставав сам послушним знаряддям в руках своїх міністрів, а вони направляли державну політику далеко не по українському руслу!

Се відчувалося однаково скрізь: в столиці, в провінції по містах і селах, інтеліґенцією, і народом. Про се свідчить хоч би те, з яким ентузіязмом було принято у нас відозви Національно-Державного Союза.

Про першу відозву (до Гетьмана) ми тілько чули, але прочитати її нам (бодай мені) не довелося; зате другу відозву (до німецького народу) я видрукував у Полтаві і вона моментально розійшлася по цілій Полтавщині.

Один примірник її привіз до нас десь мабуть в початку червня С. Шемет. Він же розказав, що в Київі заснувався Національний Союз. В той Союз увійшли Хлібороби-Демократи, Соціялісти-Федералісти, Соціялісти-Самостійники, Спілка Залізничників і Спілка Почтовиків. Малося на думці притягнути і як найширші кола людей з провінції. Ціллю Союза було стреміти до скріплення в державі національних українських елементів і всесторонне уся-

кими способами впливати на всі можливі фактори в тім напрямку, щоб дати державній політиці національний курс, а також боротися проти все більше підносячого голову москвофільства. До Союзу не пристали лишень „справжні" соціялісти (ні С.-Ф-ів ані С.-С-ів за соціялістів ніхто не уважав): українські С.-Д. і С.-Р-и, а то тому, що не хотіли встрявати в „шовіністичну" і буржуазну компанію, не хотіли, як і досі, бруднити свої чисті соціялістичні руки дотиком до ветхої буржуазно-націоналістичної одежі!

Мене та політика вже не дивувала. Як би вони були й до кінця її придержувалися — може для всіх було би ліпше!

Я взяв у С. Шемета примірник відозви до німецького народу і видав на свій страх і риск 10.000 примірників, поставивши на брошурці (у формі маленького „метелика") імя „Полтавської Української Книгарні". Мені хотілося піддержати фірму книгарні, але вона цілком не мала грошей на обороти (се була громадська українська інституція з рамени Полтавської Громади). Отже я й рискнув видати книжечку в кредит з тим, що можливі втрати покрию власним коштом.

Того не довелося мені робити. Успіх відозви у нас був несподіваний. За тиждень її не лишилося вже й примірника, книгарня виплатила відразу друкарні і заробила

щось понад сто карбованців на накладі. Я думав було видати брошурку навіть другим накладом, але незабаром політичні краєвиди настільки прояснилися, що стало очевидно, що ніякі відозви до Гетьмана, ні апеляції до німецького народу, ні до всіх народів цілого світу не в силі змінити курсу нашої державної політики.

Який був зміст обох відозв? В першій розкривалося очі Гетьманові на те, що робиться у його державі, в другій те саме робилося перед німецьким народом і як тому, так і другому нагадувалося, що в українській державі не можуть правити чужі й ворожі тій державі люде, вимагалося, щоб до влади було позвано Українців і змінено політику з москвофільської на українську.

Обидві вони лишилися історичними документами для будуччини і голосом вопіющого в пустині для сучасности!...

Але в ті часи були ще моменти, коли багато де в кого все таки пробуджувалася іскра надії: — а може то все якесь непорозуміння? Може Гетьман все таки дбає про Україну, може в нім здорове національне почуття, власний розум, національна й особиста гордість переможуть над нашіптуваннями наших ворогів? Деякі факти ніби давали підставу для такого оптимізму. До таких фактів належить між

иншим призначення В. Липинського за посла до Відня.

Про се призначення я довідався від нього самого.

Він приїхав у Полтаву попращатися з нею і зробити ще одну важну справу: знайти собі другого радника у посольство. В тій справі звернувся до мене за порадою і допомогою. Розказував мені, як було зложено посольство. За старшого радника був Іван Токаржевський, його приятель, людина старого українського аристократичного роду з Правобережжя. Инші урядовці були знані українські діячі й патріоти, але бракувало другого радника. Як він казав, хотів би мати відповідного Українця з Лівобережжя: щоб той був старого українського роду, з добрим іменем і відповідною освітою. Понеже я знав людей з Полтавщини, то й предложив йому на вибір двох: або ґрафа М. Р. Капніста, або В. І. Полетику. На Капніста було менше надій, бо він поза автомобільним спортом нічого не хотів знати на світі, а В. І. Полетика, український аристократ, зі славним в українській історії іменем, багатий поміщик, ліцеїст, нарешті земський діяч, мені здавалося цілком підходив до комплєкту посольства. Липинський згодився зі мною, і ми зараз же пішли до Полетики. Його застали в ліжку, бо був хорий на інфлюенцу.

5*

По короткім роздумуванню і нараді з дружиною він приняв пропозицію.

Липинський мав собі належного чоловіка, а я був дуже радий, що хоть в той спосіб міг йому прислужитися, бо його обовязки, як посла у Відню, були найтрудніщі і найскладніщі. Австро-Угорщина не хотіла ратифікувати Берестейського договору з Україною, бо в ігру входили польські інтереси. Польські політики з усіх сил намагалися не допустити, щоб до України перейшла Холмщина і Підляшшя, тому уживали у Відню всіх заходів (і не безуспішно) в тім напрямку, щоб відволікти ратифікацію договора. Липинський, як вихованець краківського університету, що чудово знав не тільки польську мову й історію, але й польську вдачу і був посвячений в тайни польської політики, був, очевидно, дуже підходячою і надзвичайно цінною людиною на тій високій посаді.

Отже з цілого тодішнього уряду він був д р у г и й (після Дмитра Дорошенка) справжній український робітник — Українець з переконання, а не тільки з роду, що свої українські переконання довів своєю давньою роботою на українськім полі, Українець серцем, душею і розумом, відданий цілою своєю шляхотною істотою українській справі — а що найголовніще, Українець твердий і безкомпромісовий.

Хіба міг би довірити Гетьман такій людині таку відповідальну посаду, колиб він не думав і не дбав за Україну, за українські інтереси, за справу держави української?

Се був арґумент за те, що українська справа лежала Гетьманові на серці. Бодай зовнішня політика була в українських руках: міністр закордонних справ (Д. Дорошенко) певний Українець не тілько з походження, але й з переконання, такий же посол у Відню; трохи слабший в Берліні (барон Штайнгель з Чернігівщини, хоч і з московської партії К.-Д., але ніби старий українофіл), а хоч подекуди послами були й не-Українці, та щож зробити, коли у нас брак відповідних людей?

А може справді ми помиляємося? Може з часом отсі тверді й певні Українці переможуть, може їх впливи подолають впливи московського й москвофільського оточення Гетьмана? Аджеж ті люде таки щось важуть! Їх голос повинен мати свій вплив — до нього також мусять прислухатися і міністри і сам Гетьман?

Як ми — купка Полтавців, що всіма силами хотіли піддержати нову владу — як ми хотіли тому вірити! Як надіялися на те! Як утопаючий за соломину, так ми чіплялися за всяку таку надію, дурили

себе свідомо й несвідомо усякими ілюзіями, перетолковували по свойому усякі факти!..

Від В. І. Полетики Липинський проводив мене до ґубернської земської управи, де я притулився з моєю комісарською канцелярією. Коло порога ми сердечно попрощалися і побажали собі взаїмно успіху в роботі. Чи думав я тоді, в епоху бодай розцвіту, коли не сили Української Держави (у нас можливі і такі парадокси!), що за пів року побачуся з ним уже за кордоном, як український еміґрант?...

ГОЛОВА III.

Всеукраїнський з'їзд комісарів освіти. Маніфестація в честь Гетьмана Івана Мазепи. Духовний собор і його відгомони. Делєґація від комісарського з'їзду до Гетьмана. Моя промова до Гетьмана і його відповідь.

Серед найбільш невідкладних і найпекучіщих потреб, котрі мала розвязати українська влада в новій українській державі, було і шкільне питання. Ще за часів Центральної Ради в літі 1917. р. було настановлено комісарів освіти наперед по ґуберніях, а потім і по деяких повітах. Першим заданням їх було пильнувати, щоби в школах не було кривди для української мови, потім поволі в їх обовязки увійшла задача переведення українізації шкіл усіх типів і нарешті до них же перейшли найскладніщі функції взагалі одиноких заступників влади на місцях. Адміністративні орґани народньої школи часів російської держави — як от директори й інспектори народніх шкіл — було скасовано. Їх функції також перейшли до комісарів освіти — ґуберньских і повітових. Треба

було орґанізувати нову українську середню школу і перевести українізацію старої середньої школи. Се було найскладніще і найтрудніще питання, коли взяти на увагу умовини того часу. Вікова політика царської Росії, що стреміла до остаточної денаціоналізації Українців, головним знаряддям для цілей русифікації зробила середню школу. Учителів, директорів для середніх шкіл на Україну призначалося головне з чистих Москвинів, які в усіх напрямках ревно, не за страх, а за совість провадили москалізацію.

З самого початку революції сі панки відчули небезпеку, що їм грозила: національні українські змагання мали довести їх до утрати їхніх посад. Учитися української мови мало хто з них хотів, більшість же з лютістю і завзяттям колишніх панів, котрі стояли перед небезпекою утрати своїх привилеїв, взялися до боротьби проти українізації. В ход було пущено усі можливі засоби. Щойно орґанізовані спілки учителів середньої школи виносили раз-у-раз резолюції про неможливість і непотрібність ніяких реформ у тім напрямку. Збори батьків (головне по більших містах) виносили такі самі резолюції, а там, де було так, що батьки висловлювалися за українізацію, відмовлялися її запроваджувати педаґоґічні ради.

Учителі Українці, які у нас у Полтаві одразу орґанізувалися в окремий союз, боронили себе й свою справу, як могли: дуже коректно, дуже академічно і через те дуже мляво. Москвиниж і москвофіли, як батьки, так і педаґоґи, з присущим їм чисто московським нахабством і безцеремонністю заявляли, що вони не потерплять заміни „вековой высокой русской культури і прекрасного русскаго языка — жарґоном Грушевскаго“.

Тимчасом на селах починався великий просвітний рух. Селяне раз-у-раз присилали до мене делеґації з постановами сходів про відкриття українських середніх шкіл в їх селах і про відповідні жертви сільських громад на вказані цілі землею, грішми, будівничими матеріялами і т. п. Помосковщене місто змагалося із селянською українською стихією. Село бралося до боротьби засобами, якими розпоряджає народня сила і пробуджена свідомість. З тим більшим завзяттям обороняло зденаціоналізоване місто свої позиції. Влада повинна була дати якийсь лад і порядок, стати на чиюсь сторону, і всі очікували, на чию сторону вона стане? За часів Центральної Ради мало що було зроблено — і через короткий час її влади, і через те, що, занята „високою“ політикою, вона в реальній роботі покладалася на „народ“.

Народ, мовляв, сам зробить, що треба, якось то буде! Коли прийшла нова влада, то я зітхнув легче: от тепер дасть Бог, добюся і я якогось порядку, бо доси його не було. Я насилу добився навіть якоїсь асиґновки на мою канцелярію, бо ми з моїм писарем кілька місяців працювали цілком без грошей. Що найтяжче давалося відчувати, се що не було ніякої системи в управлінню школою. Учительські корпорації як хотіли, так і управлялись. Хто „самоуправлявся", кого управляло земство ґубернське або повітове, деякі московські ґімназії (в Константинограді напр.) обявили собі автономію, і ніхто взагалі не знав ні своїх обовязків, ні прав. Дуже трудна справа була і з підручниками та з новими учительськими силами. Треба було з нічого зробити все: написати і видати українські підручники, навчити української мови тих учителів (переважно з народніх шкіл), що того хотіли, і вишукати відповідні педаґоґічні сили для українських середніх шкіл. Тут справді народня самодіяльність зробила велику роботу. Учительство енерґічно взялося до вивчення української мови. Другі стали за лєкторів на курсах і похапцем складали підручники. Земство взялося до видання шкільних підручників. Але дуже мало чулося ініціятиви з міністерства. На чолі відділів міністер-

ських департаментів стояли, правда, люде досить енерґічні (А. І. Лещенко був головою департаменту народньої школи і А. Синявський головою департаменту середньої школи). Але на всі мої запитання і прохання про директиви я не діставав ніяких відповідей, а в приватнім листі мій давній приятель і товариш по університету і по студентській громаді (новій, — несоціялістичній), Андрій Лещенко, якось написав мені, що всі їх старання розбиваються о холодну упертість міністра Н. Василенка. Міністер був занятий вищою школою, щось робив для орґанізації академії наук, але в области середньої і низшої освіти нічого не робив, а на повсякчасні нагадування все відповідав, що не має чого спішитися, що треба робити все поволі, а особливо не спішитися з українізацією, щоб нікого не дратувати і т. д. Почувалося, що він не довіряв тим молодим українським урядовцям, яких застав ще від Центральної Ради, — нових, своїх, не насмілювався настановити чи не мав більш відповідних людей, а в результаті віз народньої освіти дуже поволі посувався, і може застряв би й остаточно, як би його не підпихали люде поза міністерством.

Спеціяльно що до наших комісарських посад міністер не дуже прихильно ставився. Правда, він не скасував ні посади

ґенерального комісара освіти, на котрій від Центральної Ради лишився Іван Матвієвич Стешенко, ані ґубернських і повітових комісарів, котрих було настановлено заходами сього останнього, але він нічого не давав робити ні йому, ні нам. Стешенка се дуже дратувало і він кілька разів збірався податися до димісії. Тільки прохання і переконування Лещенка і ще декого удержували його поки що від такого кроку.

А тут прийшла ще нова біда. Міністерство внутрішніх справ стало розгоняти які-не-які, а національно настроєні земські управи і повертати на старі посади, по свойому призначенню, старих земських діячів — в переважаючій більшости давніх і сумлінних російських урядовців і тому українофобів. Матеріяльній і моральній піддержці для української школи загрожувала небезпека і з сього боку. Ми сподівалися від того найбільших перешкод для освітньої справи.

Серед таких умов і сумних наших настроїв ми дістали від начальника департаменту середньої школи А. Синявського запрошення на всеукраїнський з'їзд комісарів освіти у Київі на 11. липня 1918. року.

Я підготовляв матеріяли і збірався виїхати так, щоб поспіти ще на 10-е на рано, бо довідався з ґазет, що в сей день в річницю полтавської битви у Київі при-

готовляється величезна українська манiфестація. На мою превелику радість на передодні мого виїзду до мене завітав мій університетський товариш і великий приятель, Михайло Злобинець, навчитель математики в золотоноській ґімназії, повітовий і ґуберньский гласний і комісар освіти в золотоноськім повіті. Я його дуже любив і шанував за його милу вдачу. Розумний, інтеліґентний, кольосальної енерґії і роботоздатности чоловік, він мав мягку і ліричну, але разом з тим і уперту вдачу, і щире українське серце. Чудово співав і грав на бандурі, робив бандури сам і вчив грати своїх учеників. Видав не тільки український підручник до навчання аритметики, але й школу до гри на бандурі. Збірався одкрити майстерню українських музичних інструментів. Його знав і шанував за народню роботу цілий золотоноський повіт. Колишній український соціял-демократ за студентських часів, він тоді, коли його партія прийшла до влади не пішов за нею і за її демаґоґічними гаслами, а пристав натомість до українських націоналістів, „шовіністів" і „куркулів", словом, узяв на плечі тяжкий тягар служби свойому народові, а не спокусився на принадну ілюзію влади над ним. Се був щирий приятель, помічник і порадник у моїй комісарській роботі. Він віз із собою на

з'їзд також чимало матеріялів, і ми рішили в разі чого разом боротися і боронитися до останнього. Свято Мазепи йому було цікаве і дороге так само, як мені, і тому ми зарання вирушили в дорогу.

Цікава се була подорож! Мій Михайло все веселий і привітний з добрим куснем золотоноського сала і сірим вовняним одягом золотоноськогож виробу у саморобній валізі, а з купою ріжних брошур, проєктів і документів скрізь по кишенях і під пахами, в українській вишиваній сорочці і високих чоботях. Я також із полтавською ковбасою у валізі і повним портфелем документів; такі дві „важні персони" української державної служби явилися на полтавськім двірці десь по обіді. Для нашої урядової подорожі знаменито склалися обставини: одинокий „класний" ваґон в потягу занято було німецькими старшинами. Німецький вартовий крім своїх старшин нікого до ваґона не пускав, і ми притулилися собі, як і всі українські громадяне, у товаровому ваґоні „на 40 человѣкъ и 8 лошадей". Нам може менше повезло, ніж кому иншому, бо в нашім ваґоні лишився неприбраний кінський гній (порядки в міністерстві шляхів, видно, не кращі, ніж в нашім!). Та ми разом з иншими пасажирами його любенько повикидали і устроїлися з комфортом: на власних своїх

валізках і на портфелях. Надходила ніч — треба було подбати про постіль. І тут ми дали собі раду: на стації Гоголево вискочили з ваґону, нарвали і наносили собі трави (добре, що хазяїн не побачив, а то був би намняв чуба „урядовим персонам"!) і зробили собі хоть не таку мягку, та свіжу й запашну постіль. Хутко минула нам коротка липнева ніч. Ми згадували старі студентські часи, співали думи й пісні, обговорювали справи освіти на Полтавщині і в цілій державі. Будували великі державні проєкти і заїдали золотоноським салом і полтавською ковбасою при світлі огарка, що засвітив собі якийсь запасливий Жид. А що вже посміялися ми над тою нашою „урядовою" подорожжю!...

У Київ ми прибули 10. липня рано і, як були з валізами і пакунками, явилися прямо в міністерство, щоб довідатися про помешкання для нас, котре, як було писано в запрошеннях, мало приготовити для нас міністерство.

В першій ґімназії (на Бібіковському бульварі проти Миколаївського парку), де містилося наше міністерство, на дверях зустрінув нас поважний портєр і на „чистєйшем русском язикє" відповів нам, що ні про з'їзд, ні про помешкання, ані про самих комісарів йому нічого не відомо. Я лишив

Михайла при порозі стерегти валізки, а сам пішов на розвідки. Бродячи по безконечних корідорах, зустрінув я якогось чоловічка, котрий зжалився, видно, над моїм сумним виглядом і пояснив мені просто: „Тут порядку ніякого не добєтеся. Коли хочете десь притулитися тимчасом, то йдіть на другий поверх, там є інтернат для учителів-курсантів, вони Вас притулять десь у себе.“

Ми послухалися його поради і дуже добре вийшли на тім. Найшли інтернат і в нім кілька курсантів-Галичан, котрі саме збіралися на панахиду до Софійського собору, куди й ми мали йти. Ми умилися і поспішно стали перебіратися, бо панахида мала розпочатися за пів години, а приводячи в порядок наш туалєт, слухали заразом цікаві інформації від привітливих Галичан.

Від них довідалися ми, що ініціятива панахиди належить голові київської ґуберньскої земської управи, С. Петлюрі, і по панахиді має бути грандіозна маніфестація в память Мазепи, а головне в тій ціли, щоб маніфестувати обєднання українських національних сил, як протест проти москвофільської політики уряду. Як один із епізодів демонстрації — мають урядити урочисте розбиття ґранітових слів, висі-

чених на памятнику Б. Хмельницькому: „Богдану Хмельницкому Единая и Недѣлимая Россія.“

— Наші хлопці прийдуть з молотками, по панахиді кинемося штурмом на памятник і в одній хвилі луп-луп тай по „Єдіної Неделимой!“...

— А Гетьман буде на панахиді?

— Не знати — се буде проба для нього. Тут виявиться остаточно хто він є: або він отверто виявить себе яко самостійник і сепаратист, або яко московський прислужник.

— А що з москвофілами чувати?

— Вони ніби готовлять якусь протиманіфестацію, та тільки мабуть не насміляться, бо знають, що з нами не до шуток — бити будемо!

— Хто се „ми“?

— Ми — Галичане. Нас тут багато. Ваші Наддніпрянці — Господь їх розбере, що вони і як думають — їм ще треба нараджуватися, приймати резолюції, голосувати, щоб усе було ухвалено і одобрено, а в нас просто, сказали разом: „битимемо!“ і будемо бити всі, як один, кого попало, хтоб там не насмілився на протиукраїнські виступи! В карк і шлюс!

Нам така рішучість і простота як найбільше сподобалася. У Галичан завжди

все просто і ясно! Ми просили показати нам, де стоятимуть, щоб і ми могли до них прилучитися.

Як тільки ми перебралися, то скоренько поспішили до св. Софії, бо вже був час.

Мій Михайло виглядав знаменито: в новім сірім убранню золотоноського кустарного сукна, в українській вишиваній сорочці з жовто-блакитною стрічкою. Правда, штани були йому трохи за довгі і за широкі, а маринарка трохи за вузька (чортів кравець таки не поправив як слід, а перед од'їздом ніколи було зайвий раз приміряти!). До того ще немилосердно тисли нові черевики, що прийшли на чергу замість широких і вигідних чобіт. Та все те дарма — на обличу в мого приятеля розлито добродушіє і радість — аджеж поспішаємо на велике історичне свято! Перша панахида в першій українській церкві по першому сепаратистові!

Я, в найліпшім моїм сірім анґлійськім костюмі і брилику „canatier", дуже заздрісний на Михайла і жалую, чом я не взяв із собою бодай української сорочки?

Володимирською вулицею сунуть маси народу. У багатьох жовто-блакитні розетки, затянуті крепом. Багато українських жіночих убрань і мужеських чумарок. Деякі товариства й орґанізації маршерують бруком коло своїх прапорів. З великим задо-

воленням бачу і робітничі ґрупи. Справді свято матиме народній, загально-національний вигляд!

Коло собору св. Софії маси народу товпляться при вході. Порядок скрізь зразковий. Кожній орґанізації, кожній ґрупі і окремим особам показують їх місце розпорядчики. Проводять і нас. Ми поспіли саме в час. Уже ціле подвіря собору заповнено людьми. Порожня тільки маленька площа посередині: там має стати духовенство. В соборі годі правити службу, бо він не вмістить усіх бажаючих. Я роздивляюсь довкола і любуюся чудовою картиною. Ясний, горячий липневий день. На чистім блакитнім небі ні хмарки. І так гармонійно зливаються золоті кольори церковних бань і той ясний блакитний небесний колір. Кольори нашого прапора! Ніжні, милі й дорогі — що їх н і х т о, ніяка сила у світі не може нам затерти, знищити, бо сама природа нам їх дала, сама намалювала нам наш прапор, а хтож є такий сильний, хто є такий мудрий, щоб і природу подолати? Той прапор жовто-блакитний вічно маятиме над Україною чи того хто хоче, чи не хоче, якіб инші прапори хто не наставляв нам!

Ми уважно приглядаємося довкола. Бачимо декого із знайомих і вітаємося. Нам

6*

показують, де хто стоїть. Он на самому переді національний хор і його диріґент К. Стеценко. Он ґрупа київського земства з прапором, а при нім у сірій чумарці Петлюра. Жовто-синій прапор земства обтянуто чорним крепом, і в горі на держаку мають чорні стрічки... Але що се? Прямо, де має стати духовенство, простують дві пані в чудових стильових українських убраннях, а на руках несуть старинний портрет Гетьмана Мазепи, прикрашений розкішним білим, як сніг, мережаним рушником...

Я трохи розуміюся на українських убраннях, бо студіював по музеях український стиль, але такі прекрасні і разом з тим прості, безпретенсіональні убрання рідко доводилося мені бачити навіть на конкурсах, які в свій час улаштовував київський Український Клюб. Я дивуюся на розкішну картину, не можу одвести очей від отих двох українських постатей, а люду все прибуває, прибуває, аж уже тісно й горячо стає... Та ось загув на дзвінниці великий дзвін. Низькі, густі, мельодійні звуки мягкими хвилями сколихнули повітря — з церкви вийшла процесія. Архієрей (коли не помиляюся преосв. Олексій) в оточенню духовенства, а довкола них старенькі червоні корогви. І се має своє значіння і се відчуваємо я

й Михайло разом і тихо ділимося нашими вражіннями:

— Не золоті, московської моди, багаті та тяжкі, щоб їх по троє душ несли во славу щедрому жертводавцеві, а наші старі козацькі простенькі - червоненькі — наш жалібний кольор!...

Дзвін утих. Починається відправа. До нас доносяться тихі звуки хора. Ми жадібно ловимо привичним вухом старих співаків-хористів знайомі акорди і як коли не втерпимо тай підтягнемо собі, він високим чистим тенором, а я низьким басом, визиваючи здивовані погляди наших сусідів.

Я все чекаю чи не звиться Гетьман. Його доси нема. Але може спізнився? Може якісь невідкладні державні справи задержали його? Може ще прийде? І так мені того хотілося, щоб Українці побачили разом із собою свого Гетьмана, першого Гетьмана, котрому Бог привів осягнути ті ідеали, за які два віки проклинає Москва нині поминаємого раба Божого Івана. Як я бажав побачити на власні очі, що народ і Гетьман український одну думку мають, що серце їх в одно беться!... Але Гетьмана нема й нема... Надія мені поволи зникає... Деж таки — хіба царському ґенералові, вірному слузі Імператора Всеросійського пристало маніфесту-

вати свою пошану до „зрадника“ — до „сепаратиста“?

Алеж мій Боже! От і архієреї, не тілько колись вірні слуги цареві, але й слуги Бога, що мусять дати відповідь перед своєю совістю і перед престолом Всевишнього, і вони одважуються нині просити „о упокоєнії раба Божого Іоанна“, котрого так усердно проклинали двіста девять літ перед тим самим Богом, якого милость сьогодня призивають на ними проклятого! Коли вищим ієрархам се дозволяє їх совість, то чом не може вона дозволити того простому ґенералові, що мав би колись (і то — може!) відповісти перед самим земним царем, бо за відповідь перед Царем Небесним то вже певно він ніколи не дбав і не дбає! Чи йому суд одного царя страшніщий за суд двох — на який, в разі чого, мав би стати архієрей?...

Навіть з сего боку я не міг знайти оправдання. Оставалося одно припущення: своїм „мазепинством“ ґенерал боявся образити найліпші почуття пославших його, а може й зломати дане слово?...

Ніякі державні справи не могли задержати голову держави, ніяких оправдань не було для нього, бо він є голова і він дає розпорядження, або він не є п а н о м, а підвладним у своїй державі!...

Залунали тихі звуки „Со святими упокой“. Всі опустилися на коліна, і нараз, зненацька, побожну тишину розтяли бравурні звуки військової орхестри, що наґравала якийсь марш.

— Прокляті!... Се москвофіли в той спосіб нам маніфестацію уряджують. Ох, я заткну їм пащу!...

Якийсь старшина в українській уніформі з тими словами кинувся до виходу, а за ним ще кілька із розпорядчиків. У натовпі пройшов рух, але тільки на хвилю. Спів не переривався і панахида спокійно йшла далі. За мить звуки орхестри утихли.

От панахида кінчиться. Священник-Галичанин чи Буковинець (бо стрижений, призвища його я не вспів довідатися) говорить палку промову. До нас доносяться тільки обривки його натхненої патріотичної промови, але я бачу в очах близче стоячих до нього людей сльози. Видно, сей уміє „глаголом жечь серца людей“ — не так, як наші „казьонні“ проповідники! І се мені любо, що на всеукраїнськім святі так маніфестується єдність усіх частин нашого народу — архієрей Наддніпрянець і священник Галичанин разом стоять на молитві за однаково дорогого обом частинам нашої землі заступника української державної ідеї!

Діякон возглашає вічную память. І многотисячний натовп, всі, як одна душа,

опускаються на коліна, а з грудей тисяч мущин, женщин, старих, молодих і дітей лунає: „вічная память!“ Звуки ті нерівні, могутні, як шум поривів вітру, або далекого водопаду, якось особливо ділають на нерви.

Подібне враження справив на мене шум райнського водопаду, коли його чується здалека. Не знаю, як на кого, а на мене такі звуки ділають дуже сильно. Чоловік почуває довкола щось могутнє, непереможне і грізне, а разом з тим і себе чимсь таким маленьким проти тої стихії, ніби як та пісчинка, що її буря несе разом із мілярдами инших, і годі змагатися, годі собі уявити силу тої стихії — її велич можна хіба відчути...

Величні незабутні хвилі! Се був історичний момент, що записаний у серцях присутніх — лишиться там навіки. Се був порив, що зєднав усіх Українців — без ріжниці станів, клясів, світоглядів, партій і переконань — в одну велику семю, в українську **н а ц і ю**! Як рідко в історії доводилося нам мати такі хвилі! І як мало Українців, як мало отих „діточок непевних“, котрих коли до купи зводила любов, безкорисна і безоглядна любов до своєї обездоленої Матері! В минулій історії ту любов — може й сентіментальну,

але шляхотну — їм усе заступала вихованість і реальна любов до „реальних“, аж занадто реальних інтересів! Тому її осталися вони доси чужими слугами, „гряззю Москви“ і „варшавським сміттям“! Тому й доси нужденні охлапи з панського столу заміняють їм хоть тяжко, але у власній господі здобутий свій хліб — хліб господаря, гордого на свої здобутки, що любить свою хату, свою семю і шанує свої родинні й національні традиції — а не того інтернаціонального наймита-плебея, що разом із своєю працею продав і свою людську й національну гордість! Тому, що мало мали ми таких „сентіментальних“ моментів, ми не мали нагоди набратися і національного виховання, а не маючи його, не маємо й національної гордости. Її нам заступають плебейські доктрини і плебейські оправдання. Свята народні, національні, заступлено у нас святами плебейськими — інтернаціональними. Тому й новітній нашій інтеліґенції так ріжуть очі всі оті жовто-сині стрічки, нудять бунчуки й булави, тому попи, дзвони, корогви, козацькі шапки, чуби, козацькі серця й козацькі традиції для них не тільки смішні, але чужі й ворожі їм, бо всю ту „сентіментальну бутафорію“ замінили їм близькі і зрозумілі для їх плебейського серця реальні святощі: інтернаціональний

гріш за продану працю, а часто і за продану совість!

Панахида скінчилася. Духовенство вернулося у церкву, а люде рушили було до виходу, коли се над натовпом залунали слова чиєсь промови. Придивляюся до промовця і пізнаю свого приятеля, безоглядного „шовініста“ — Валєнтина Отамановського. Його високий теноровий голос звучить силою переконання, любови й ненависти заразом. Промова коротка, але сильна.

— Наше завдання, завдання сьогоднішнього дня, сеї хвилі, завдання цілої нації, аби кости Гетьмана Мазепи було перенесено на Україну. Щоб спочили вони тут на рідній землі, щоб мав народ наш свої святі могили, щоб знав, на чию могилу прийти помолитися у хвилю національних радощів і смутку! Кожний народ має свої святі могили, а ми й того позбавлені, бо наших великих людей навіть кости не можуть спочити у своїй землі. Їх або викидають з могил й палять в лютій ненависти, як то зробили Ляхи з костями славного Богдана, або спочивають вони на вигнанню у чужині, як на вигнанню умірали борці за нашу свободу. Ми всі мусимо домагатися від уряду і самі подбати, хто як може, щоб кости Мазепи було перевезено з Румунії, а другиx наших національних

героїв Кальнишевського, Полуботка й инших з Московщини і поховано тут при св. Софії.

Такий був зміст його коротенької промови. Принято її зі співчуттям і однодушним одобренням, яке почувалося в коротких вигуках і в цілім настрою усіх присутніх.

Але всі спішать до виходу — до памятника Богдану Хмельницькому. З нетерпінням чекаємо й ми з Михайлом на нашу чергу і протискуємося через ворота дзвінниці на площу. І раптом стаємо остовпілі. Картина занадто несподівана! Памятник цільно з усіх боків оточено густими рядами німецького війська. Сірі густі маси в сталевих шоломах і важких підкованих чоботях не ворушаться, і тільки на сонці осліпляючим блеском грають примкнуті до крісів баґнети. Перед відділом піхоти молодий старшина. В натовпі почувається ніяковість. От тобі й маєш національне свято у своїй столиці! На памятнику виблискують слова „Единая и Недѣлимая" — але вони далекі й недоступні нашим молоткам, бо їх залізною стіною оточила німецька оборона. Чи не символ се? Справді цілий той період нашої історії під німецькою опікою й обороною символізується для мене все отим образом: „Единая и Недѣлимая" під охороною німецьких баґнетів!..

Минуло кілька ніякових хвилин. І от на чийсь знак усі заспівали „Заповіт“. Наперед тихо, потім все голосніще. Подекуди стають на коліна і знов уся многотисячна маса людей підчас співу опустилася на коліна прямо на брук. Співали усі чотирі куплети повільно і якось непевно. Я став на коліна на гострім камені. Він муляв мені немилосердно ногу, але я не зважав і співав, як міг. А настрій весь мені пропав. Я почував неприродність і натягнутість цілої сцени. Ну добре, відспіваємо, а далі що? Деж буде та маніфестація, коли перед нами грізною престорогою блищать німецькі баґнети? Чия се дбайлива рука направила німецьке військо для охорони „Єдиної і Неделімої“? І мимохіть лізе в голову настирлива думка, яку відгоняю від себе і не можу відігнати: „Чи не Його Світлість“?...

Спів скінчився... Німецьке військо сіре як криця і як криця холодне й непорушне.

Хтось із розпорядчиків вступає в переговори зі старшиною. Зараз же передають його відповідь: „Німці не будуть перешкоджати спокійній маніфестації, але не дозволять ніякого нарушення порядку.“

Ся відповідь чомусь приводить у захоплення деяких патріотів. Вони підносять на руки старшину підкидають його у повітрі, кричать: „слава!“ „Hoch!“ і т. д.

У мене ся сцена визвала почуття відрази й охолодила мій настрій. Мені стало противно і стидно. Стидно, що Українці не могли повестися з самоповагою так, щоб дати відчути Німцям, х т о властне є паном на сій землі і хто та як мусить тут заховуватися! Натомість я побачив не протест і не обурення підлягаючих силі господарів, а рабську вдячність за дозвіл не знаю вже чого — звичайне проявлення рабської вдачі наших „громадян", які звикли цілувати як руку даючого, так і руку бющого.

Я знав, чим кінчиться справа. Знав наших демонстрантів, що не звикли демонстрації кінчити мирно і спокійно, а натомість ще з царських часів привчилися до бійки, і мені стало тяжко і прикро як від німецького, так і від українського заховання в однаковій мірі. Не передаючи Михайлові моїх думок і настроїв, я звернувся до нього сумним тоном:

— Ходім, Михайле, на сьогодня вже мабуть досить, мені щось дуже пити хочеться!

Не знаю, чи він зрозумів мене, але відразу згодився і ми, криючися з своїми думками один від одного, пішли побіля Михайлівського монастиря на Володимирську гору. Там постояли якийсь час, полюбувалися чудовим виглядом на Дніпро, а далі зайшли

десь до шинярні напитися. Якось мало ділилися враженнями з щойно пережитого, а більше говорили про біжучі справи. Звідти переходячи Крещатиком, побіля Софійської вулиці, почули ми зненацька крики й топіт біжачих людських мас. Глянули в гору і побачили кінець ,,маніфестації". Вниз улицею врозтіч бігли маніфестанти, а за ними важко гупаючи по камінних бруку підкованими чоботищами, з направленими на біжачих баґнетами, поспішало ,,союзне військо". Щось, видно, набридло нашим союзникам дожидати кінця ,,мирної" маніфестації — пора була обідення, час було вже раз кінчити із тими дурницями! Але все таки так просто з тим не покінчили. Переказували мені потім люде, що аж до самого вечера розганяли вони гуртки, що раз-у-раз збіралися то тут, то там. Наші хахли, як відомо, народ упертий і завзятий, тільки не там і не тоді як треба!

Обідали ми в ресторані товариства ,,Батьківщина" на Фундукліївській. І тут вперше я побачив силу, таку силу, як ніколи до того не бачив, української інтеліґенції. Всі столики величенької салі заповнено було обідаючими. Скрізь чулася чиста українська мова. Кожний мусів поспішатися з їдою, бо за його спиною стояло кілька душ, що дожидалися черги. Прислугували інтеліґентні пані — як пояснили нам —

Галичанки, жінки галицьких старшин-бранців.

Музика вигравала весь час українські мельодії, словом, в тій реставрації кождий Українець почував себе тепло, привітно, як у своїй хаті.

Де то воно поділося усе? Де тепер наша тепла і привітна українська хата?...

По обіді вернулися ми до нашого інтернату. Тут довідалися й про наше помешкання. Дуже чемний і дуже привітний Мшанецький (той самий, що колись на всеукраїнськім з'їзді в Полтаві був завзятим крикуном „товаришом" із С.-Р-ів — тепер став простим і сумлінним міністерським урядовцем) — приняв нас ласкаво і пояснив, що його приділено до комісарів, так би мовити, за квартірмайстра. Помешкання для всіх комісарів одведено в дівочім інтернаті Лєвашової, де мають відбуватися і засідання з'їзду.

Поки ми перебіралися і укладали наші речі у валізи, говірливі Галичане знова ділилися з нами своїми враженнями.

— А що, панове, „Єдіна й Нєдєлима" зісталася так, як і була, все на своєму місці?

— На сей раз не вдалося!... Ну, та не довго вона животітиме! Не тепер, так

в четвер, а свого доконаємо! Зате кацапи ані пікнули...

— Та де! А по вулицях багато їх вешталось, пащикувало, — озвався другий. Я сам зараз коло Софійської огради побачив якихось двоє пань, що порозпускали було язики: „Сматрітє, какая Украіна! І ґдє ані понабіраліса етаво мазепінства?“ — Я до них чемненько: „Пані, будь ласка, заткніть собі писки, а то я Вам їх заткну!“ А вони до мене знов щось джеркотять по московському, так я — не довго думаючи — по їх капелюхах долонею раз два і понасував їм аж на самі роти. Замовкли відразу!

— Ні, сьогодня кацапи щось не багато сміливости виявили — наші розказували, що й бити нікого було, бо вони всю свою злість виливали через дам, видно, числили на те, що Українці джентельмени і не посміють грубо обійтися з женщиною.

— Е, з хамом яке може бути инше поводження? На московське хамство й відповідь одна: по писку!

— Се називається „argumentum ad hominem“, бо инших арґументів московська голова не здатна розуміти: її вже так сам Господь Бог зробив!...

* * *

Тогож дня ми перенеслися до пансіону Лєвашової (проти Педаґоґічного Музею), а на другий день по обіді розпочалися і засідання з'їзду комісарів.

Зранку я зайшов до мого безпосереднього начальника — ґенерального секретаря освіти Івана Стешенка. Я вже давно збірався з ним поговорити і вилити йому свої болі. Він приняв мене сердечно. На мої гіркі жалі відповів своїми ще гіркіщими.

— Що я можу вдіяти? Ви знаєте, що я двічі збірався подавати до димісії, поки добився нужденних асиґновок на канцелярські потреби для себе й для Вас? На все гроші є, а як тільки дійде справа до комісарів освіти — так в міністерстві і відповідних кредитів нема, і ні звідки взяти грошей і т. п. Взагалі відчувається, що нас не потрібують, що ми заважаємо комусь, а я не звик нікому на заваді бути — як моє не в лад, то я з своїм і назад!

Я його став переконувати, щоб він держався скільки може, бо коли він піде, то скасують і всі комісарські посади, сі поки що одинокі активні чинники українізації.

— Та українізація щось не на часі, мій пане! У нас зовсім инший вітер потягає. Ви не знаєте, яка у нас мягкість, терпимість і обережність в управлінню! На

весні якось п. міністер ішли до міністерства. А на горі в ґімназії йшла наука. Коли се з одчинених вікон нараз як не залунають звуки: „Боже царя храні!“ Щож Ви думаєте, п. міністер розгнівалися, висловили догану директорові, або що? І не подумали! Так ніби нічого не сталося, пройшли собі спокійнісенько тай годі. У нас режім дуже ліберальний!

— А тимчасом в инших міністерствах далеко не такий! От хотьби й у міністерстві внутрішніх справ: арешти не вгавають, і то арештують нікого, як тільки самих Українців!

— Що й говорити — до нас із сел дуже гіркі чутки доходять. „Просвіти“ розганяють... Люде поприходили на збори „Просвіти“ і в першу чергу співають „Ще не вмерла“, а тут начальство розвязує збори яко „незаконні“!

Мене такі інформації мало втішили, та проте ми з Михайлом рішили не падати духом.

Учасників з'їзду з'їхалось щось понад трицять чоловік. І у всіх були однакові думки, однакові настрої, однаково сумні вісти. Так, що коли А. Синявський відкрив з'їзд і обявив його проґраму, то всі однодушно стали домагатися, щоб її було розширено, щоб обговорити не тільки справи середньої, а й низшої школи.

Були на з'їзді і Стешенко та Андрій Лещенко — голова департаменту низшої школи. В перший день виробили проґраму, поділили роботу і виявили всі однодушне бажання бачити п. міністра, щоб довести до його відома і про плян робот, і про потреби шкільництва, а найголовніще почути авторитетне слово про майбутню політику і про наміри самого п. міністра.

На другий день рано до мене прибіг схвильований Михайло.

— Знаєш, я щойно говорив із декотрими учасниками духовного собору. Виявляються страшні речі! Наших архієреїв — Антоніна і ще декого „запретілі во служенії" і позбавили права голосу на соборі. Антоній, „наш" митрополит, веде явно московську політику по наказу з Москви. Инші чорносотенці москвофіли архієреї і попи за ним руку тягнуть, а наших або підступом викинули із собору, або не признали права участи — словом звичайна московська система і якась безсоромна московська вакханалія! Знаєш що? Давай, скажемо й ми своє слово! Ми мусимо бути не тільки заступниками народньої освіти, але й національних інтересів нашого народу. З нашим голосом мусить почислитися і московська чорносотенна зграя!

7*

Щож ми можемо вдіяти? Ми скромні провінціяльні робітники проти князів церкви — проти архієреїв і книжників?

— Ми можемо зробити дуже багато. Винесемо офіціяльну постанову з'їзду, що ми до тої церкви, котру силоміць хотять нам накинути московські попихачі, не пристанемо, а будемо собі шукати притулку й оборони в якіїсь иншій.

— Деб-то?

— А хоть би й там де раньше мали — у царгородського патріярха!

— Е, брате — не забудь, що тіж царгородські патріярхи і продали нас Москві за цілком „умѣреное вознаґражденіе"!

— І то правда. Та нащо нам далеко ходити, маємо свого українського митрополита київського і галицького....

— Себ-то?

— Високопреосвященного Андрея, Його Ексцеленцію ґрафа Шептицького!

— Чи думаєш, що наші комісарі на те пристануть? Не забувай, що серед них ще чимало Малоросів, які на такий рішучий крок не одважуться, вже не говорю про „безконфесійних" соціялістів.

— Е, слухай — як робити діло, то треба йти сміло й напролом. Мусимо ясно й отверто сказати перед цілим світом, що наші національні інтереси вимагають від

нас такого кроку. Та при тім ще й не знати, яка церква є справді наша народня українська, чи та цареславна помосковлена за два з половиною віки, а чи уніятська-галицька, де зберіглися від московсько-цареславних впливів наші стародавні звичаї й обряди?... А з соціялістами поменше церемоній — вони дуже охотно пристануть, як побачуть, що за нами є смілість, сила переконання і непохитність.

— Маєш рацію. А з Римом як? Йогож у нас страх як бояться!

— Риму не маємо чого боятися. Рим далі від нас, ніж Москва, Рим в Европі, і на папськім престолі сидить Европеєць, а не московський сектант з азійською культурою і таким же відношенням до своїх підвладних, чи „вірних".

— А старі традиції?

— Традиції традиціями. Тепер на зміну старим приходять уже нові традиції. Хто із духовенства зложив найбільші жертви для українського народу? Хто є найбільшими українськими патріотами? Уніятські священники-Галичане! Хто найбільше прислужився для української національної справи? Український уніятський митрополит ґраф Андрей Шептицький! Хто з найбільшим достоїнством і відданостю своїй пастві зносив знущання Евлогія і московської зграї в Галичині? Українське

уніятське духовенство! Йому мусіли віддати честь навіть самі його вороги — Москвини. Кого російський уряд, знаючи його вплив і любов до нього його пастви, одірвав від стада вірних? Українського митрополита ґрафа Андрея Шептицького — того пастиря доброго, що, йдучи на московське вислання, не вагався положити душу свою за други своя, того, що дбає про своїх овець і знають його вівці його!... Скажи, чи знайдеться тепер який православний архієрей, що так би повівся супроти свого українського стада, як уніятський митрополит? Такі-то приходять нові наші традиції і не знати, як довго старі вистоять проти нових, особливож коли московські князі церкви ще підопруть отсі нові наші традиції своєю упертою міднолобою політикою!

Арґументи були цілком слушні. Михайло вже мав і проєкт резолюції. Ми її переглянули, виправили дещо, і Михайло скоренько подався підготовляти ґрунт серед членів з'їзду.

— Хай собі кацапи своє постановляють на духовнім соборі, а ми Українці своє постановимо на свойому з'їзді. Побачимо, як їм закрутить у носі, коли понад трицять людей, що керують освітою в державі, винесуть постанову про відділення від московського цареславія і з тим поїдуть

в народ, серед котрого мають певно більше впливу, ніж цареславні архієреї і книжники!...

Проти мого сподівання наша резолюція знайшла собі одразу багато співчуваючих. Після наших підрахунків її з'їзд приняв би великою більшістю. Але не поставлено її було на обговорення з ось якої причини: один із членів з'їзду, добрий знайомий тодішнього міністра ісповідань (здається Зіньківського), сказав Михайлові, що міністер є сам горячий сторонник автокефалії і прирік, що колиб собор постановив про злуку з Москвою, то він сам, зверху, на власну руку проведе автокефалію і що нібито й Гетьман його підіпре.

— Не варт піднімати заколоту: може й справді Гетьман піддержить міністра? Не треба компромітувати владу — адже се в кождім разі перша справжня влада в українській державі. Що скажуть Німці і цілий світ, коли українська інтеліґенція так однодушно заманіфестує недовіря до своєї влади? Ще буде час розпочати реліґійну боротьбу, коли виявиться остаточно, що уряд підпирає москвофільські змагання.

Такі арґументи переконали нас з Михайлом і ми відмовилися ставити наше внесення.

На другий день з'їзду завітав до нас і пан міністер освіти М. Василенко. Симпатичний дідусь з типовим українським обличчам, він робив дуже приємне враження своїм добродушним виглядом.

Привітну промову до нього виголосив ґубернський комісар освіти з Катеринославщини — Труба. Майже в цілогодинній промові він говорив про непорядки і безладдя в шкільній справі, про цілковитий хаос в управлінню і про кривди, які терпить українська школа від Москвинів і москвофілів. Враження від його „привітної" промови було дуже тяжке — чулася скарга на міністра і його порядки. Щоб загладити те враження, на прохання голови з'їзду А. Синявського, взяв я слово і в коротенькій промові, вітаючи п. міністра, висловив надію цілого з'їзду на те, що з боку міністерства ми побачимо нарешті ясну українську політику і почуємо вже раз над собою тверду руку. Як ми тоді всі бажали тої твердої влади, аби ми могли лишень виконувати накази з гори, а не робити на власну руку, як кому Бог дасть!...

Міністер нам відповів коротко й досить неясно. З його промови виходило, що він дуже радо використає матеріяли, які ми йому підготовили, а там, мовляв, видно буде що і як. А поки що не треба поспі-

шатися, а робити все розумно і обережно, щоб нікого не дратувати — поволі все прийде у свій час. Тепер міністер дуже занятий справою з українською академією наук і з українським університетом, як з тою роботою упорається, то тоді візьметься енерґічніще і до середньої та низшої школи.

Його відповідь нікого з нас не задовольнила, тим більше, що на прикінці він висловив жаль, що не має часу, щоб завітати до нас у друге. Ні великого зацікавлення до того, як стоїть справа освіти на місцях, ні заінтересовання до нашої роботи, ані довіря до нас самих п. міністер видимо не виявляв. А ми прецінь не були ні безвусі адміністратори з ,,товаришів", ані безграмотні урядовці з ,,довіря народу", якими часто-густо задовольнялася колишня влада Центральної Ради. Кождий з нас мав дипльом вищої школи і не один рік службової практики, а у декого то вже й сивий волос блищав у бороді. Стешенко довго й сумлінно вибірав собі помічників, тож не диво, що більшу половину повітів ще й досі не було обсаджено комісарами освіти за браком людей, бо аби кого не хотів він брати.

Таке саме враження, як і на нас, зробила відповідь міністра і на близших його співробітників — начальників департаментів А. Лещенка та А. Синявського і ґенерально-

го комісара освіти І. Стешенка. З'їзд продовжував свою роботу: виробив проґраму науки для середніх шкіл, представив свої висновки що до видання українських підручників, витворив підстави пляну для єдиної школи, накидав схеми бажаного адміністративного апарату і т. д. Щоб нагадати міністрові ще раз про велику небезпеку для школи і лишити по своїх роботах реальні сліди, виписали ми всі біди і наші побажання в окремому меморіялі, який і представили міністрові. Але почувалося, що того всего за мало, що міністер поставиться і до нашого меморіялу так само, як до нашої роботи. Тоді залунали серед комісарів голоси:

— Треба йти до Гетьмана!

Гетьман дуже охотно приймав тоді ріжні делеґації, чемно вислухував і давав, як коли, свої пояснення і обіцянки. Було цілком слушно представити йому в правдивім світлі і таку велику справу, як справа народньої освіти. Більшість із членів з'їзду була такої думки. Але були й инші. Стешенко, наприклад, заявив катеґорично, що він до сього „пана" ні в якім разі не піде з тої причини, що ні в які його обіцянки не вірить, що взагалі йому не вірить ні в чім і має на те поважні підстави. Почувши авторитетне слово начальства, де-

які з соціялістів комісарів (було і таких кілька) згадали, що їм не дозволяє на таку нечемність їх партійний етікет. Але більшість ухвалила вирядити делєґацію і для того обрано було щось чотирнацять душ. Мені доручено було держати промову до Гетьмана в імени цілого з'їзду. Я охотно приняв пропозицію, бо був дуже цікавий на власні очі побачити Гетьмана, сказати йому просто в очі те, що цілий народ говорить по його державі і спробувати з власних спостережень вивести нарешті, що воно за людина? Чи правда все те, що про нього говорять його вороги?

Але от біда: я не мав із собою убрання для офіціяльних візітів. Хоч як мене не переконували мої колєґи, що мій елєґантний анґлійський костюм мені дуже до лиця й імпонує, але я катеґорично відмовився появитися перед головою держави ,,по демократичному": — я не був і не хотів із себе представляти ,,товариша", а хотів показати Його Ясновельможности, що його урядовці шанують його і розуміють трохи европейські звичаї.

На виручку мені прийшов Стешенко. Він хоть сам і не хотів іти, але не мав нічого проти посилки делєґації і навіть дуже цікавився, чим скінчиться наша авдієнція.

— Коли Ви вже такий завзятий, то візьміть моє убрання. Мій анґлєз на Вас мабуть прийдеться!

Авдієнцію було нам призначено на 1 годину, коли не помиляюся 14. липня. За роботою я ледви поспів забігти до Стешенка на Малу Володимирську, а хтось із міністерства приобіцяв, що пришле по мене і ще кількох членів делєґації міністерське авто. Справді, ледви я встиг перебратися, як уже й авто було при воротях. Але я сердечно розсміявся, як глянув на себе у зеркало. Властитель убрання разів у півтора грубший і на голову низший за мене. Його сурдут бовтався на мені, як на патику, а широкі низько спущені штани робили враження запорозьких шараварів. Та ніколи було роздумувати: я мав заїхати ще по кількох членів делєґації у пансіон Лєвашової, бо більша частина вже вирушила пішки.

Коли убоге розбите міністерське авто довезло нас до гетьманського палацу, то перша частина делєґації вже була там. Я з великою цікавістю увійшов у вестібюль. Приняв нас дуже чемно дежурний ґенерал і направив до столика дежурного старшини, щоб ми записалися.

— Ви по какому дєлу? — звернувся до нас найчистіщою московською мовою молоденький старшина при столику.

— Ми делеґати від з'їзду комісарів освіти до Його Ясновельможности — відповів я з притиском по українськи. Але моя відповідь не зробила на пана старшину ніякого враження.

— Патрудітєсь обождать — Вас сейчас проводят — відказав він нам, записавши до книги наші призвища. Тут тільки я звернув увагу, що всі старшини довкола, ціла гетьманська служба, говорять по московськи. Я став придивлятися і прислухатися. Ніщо не нагадувало, що се була оселя українського Гетьмана — так ніби ми були у колишнього київського ґенерал-ґубернатора! Нічого українського в оточенню (хіба що нові, якогось чудернацького, ніби „українського" крою військові уніформи), ніякої пишноти, що личилаб голові чималої держави, — навіть аж занадто просто. От через вестібюль, де чекає на чергу приняття багато всяких осіб, в тім числі видно і якісь чужоземці, з покоїв виносять кілька згорнутих килимів і ще якісь пакунки, а один зі старшин на весь голос наказує слугам:

— Осторожно сложітє в автомобіль, чтоби нічево нє потєрялі і нє разбілі!

Та ось кличуть і нас до салі принять. Перед нами пішов на особисту розмову з Гетьманом наш міністер, котрий приїхав на авдієнцію разом із нами в авто. Нас

проводять у велику порожню салю з білими кріслами. Просто на стіні красується великий, на цілий ріст, портрет Гетьмана олійними фарбами у його звичайнім убранню, якімсь не то кубанськім, не то кавказькім, а дехто каже (я не розуміюся на військових формах), що у формі „собствєннаго Єго Велічества конвоя" — в кождім разі якімсь модернім, з широкими рукавами із кавказьким кинжалом, а не історичнім козацькім строю.

В тім самім убранню за хвилину виходить і сам Гетьман. Висока струнка постать, інтеліґентне обличча, низько стрижена голова і підстрижені вуса. При очкурі, як звичайно по кавказьки, причеплений кинжал, шаблі нема, ані пояса. Він обходить усіх нас, кождому подає руку і привітливо вітається. Наш міністер вийщов із покоїв разом із ним і тепер стоїть з боку.

По вітанню я починаю свою промову до Гетьмана. Наперед в коротких словах я передаю йому про становище низшої початкової, вищої початкової і середньої школи, тоді викладаю наші бажання що до майбутніх заходів уряду і нарешті непомітно сходжу на загально політичну ситуацію. Згадую про переслідування Українців і про московське насильство. „В той час, як в матері городів українських, у нашому стольному Києві із за стін уря-

дових будинків вільно лунає ,,Боже царя храні!“ — льояльному українському громадянинові — мужикові на селі не вільно заспівати ,,Ще не вмерла“, бо йому за те грозять арештом і карами.“ Сі мої слова пригадую буквально. ,,Вкінці висловлюю надію, що ,,Ваша Ясновельможність“ (я скрізь у своїй промові підкреслюю власне сей титул) візьмете до серця потреби і справедливі домагання нашої держави і народу нашого і своїми мудрими наказами і розпорядженнями прославите імя Ваше, як серед сучасників, так і в історії!“

Не знаю, яке враження справила моя промова на Гетьмана, бо на холодно-коректному обличчу його годі було щось прочитати, але відповів на неї він нам дуже детально. Як я говорив, так по пунктам, в тім же порядку, по кождому окремо відказав, не минаючи ні тітла, ані тої коми. Видно память має надзвичайну. Говорив по українськи, але ламаною мовою — видно, що думав по московськи і ще не мав часу набути собі доброго українського акценту. На один тільки пункт не відповів ані словом, ні однісеньким словом, так ніби й не чув про те: на згадку про переслідування Українців і про фаворизовання Москалів! Забути про сей останній уступ моєї промови, очевидно, не міг. Коли міг річево відповісти на

чисто ділові питання, то тим більше мав спроможність бодай сяк так оправдати поведення уряду в тій найбільш пекучій і наболілій усім нам справі.

Що до шкільних справ, то в усім посилався на присутнього міністра і казав, що він з плянами міністра знайомий і цілком одобрює його політику: робити усе поволі, але солідно так, щоб нікого не дратувати, бо для нашої держави, мовляв, потрібні ріжні люде, всяких національностей. Але додав Гетьман ще й від себе кілька інтересних слів.

— „Влада мусить приводити до порядку ті елементи, котрі не хотять коритися законам і піддержувати лад у державі. Але не вірте ніяким чуткам і наклепам, котрі поширюють проти нас наші вороги — між иншим і про федерацію з Росією. Передайте народові, що скорше мене побачуть трупом, ніж я відмовлюся від державної самостійности України.“

Сі його історичні слова, котрі потім чомусь не було опубліковано ні в одній ґазеті при описанню нашої авдієнції — я також затямив слово в слово і потім нераз згадував і тепер їх згадую...

Промова Гетьмана зробила на мене подвійне враження, як і ціла дотеперішня його політика: з одного боку він ніби й хоче

добра Україні і клянеться, що до смерти не зрадить державно-самостійницькі ідеали, а з другого боку уперто обминає, навіть натяком висловити своє відношення до Москалів.

На Михайла промова Гетьмана, видно, зробила більше щире враження. Михайло і сам відказав коротенькою, але гарячою промовою, в якій висловлював свою віру в державну мудрість, а головне щирість Гетьмана, а за його державну роботу і дбання про український народ обіцяв йому любов народню і славу в історії. „І кобзарі наші спомянуть Тебе в думах і слава Твоя серед козаків на вік не вмре, не поляже!“

Так, трохи патетично, закінчив він свою промову.

Гетьман коректно подякував йому і висловив свій жаль, що не може з нами лишитися довше, бо за чверть години має відїхати десь на Чорне море, де його присутність конче потрібна, бо на українській фльоті мають підняти український фляг.

Ми розпрощались в той самий спосіб: кожному з нас по черзі Гетьман подав руку, мені сказав пару теплих слів за промову і згадав, що ми земляки з Полтавщини. На тім авдієнція наша скінчилася.

Я поспішив до Стешенка, щоб перебратися і переказати йому мої враження від

приняття, котрими він дуже інтересувався заздалегідь, бо я його переконував, що власне він помиляється що до Гетьмана.

Моє оповідання зробило на нього сумне враження.

— Дурив Вас, як дурить досі цілу Україну і цілий світ. Нічого з його обіцянок не буде, бо й те все неправда, що він казав Вам. Ніяких прапорів нігде не піднімають, а просто вони з Федором Андрієвичем (Лизогубом) мабуть поспішають десь на пікнік на Дніпро, або що. (Справді нігде в ґазетах я й згадки не читав про те, щоб Гетьман виїзжав куди в той час!) Для того й килими та посуду в авто укладали. Вони се люблять: добре випити і закусити на лоні природи! А що до клятв не зрадити самостійности, то не знати, яким же клятвам вірити — чи тим, що Гетьман давав перед поміщиками, як його наставляли, а чи тим, що він отсе перед Вами виголошував?

— Що то за клятви перед поміщиками?

— А Ви не чули?

— Не чув.

— По виборах нововибраний Гетьман присягав на іконі, що збереже Україну цілу і непорушну і такою положить її до стіп Його Імператорського Велічества — Імператора Всеросійського.

— Не може бути?!...

— Хочете вірте, хочете ні, а про те я чув із певних джерел.

На мій превеликий жаль він мені не схотів відкрити тих джерел і ту тайну поніс із собою в могилу, бо тоді я з ним бачився і говорив в останнє. Слідуючий раз я побачив його уже мертвим, на оперативнім столі, в лічниці полтавського богоугодного заведенія...

ГОЛОВА IV.

Убійство Івана Стешенка у Полтаві. Мої сутички з ґуберніяльним старостою. Причини і наслідки їх.

Прощаючися зо мною, Стешенко просив мене про одну услугу для нього: десь за два тижні він мав поїхати до рідні на село в Опошню. В Полтаві не хотів задержуватися і тому просив мене, щоб я йому заздалегідь знайшов і замовив коней, бо від Полтави до Опошні треба їхати кіньми коло 40 верст. Він мав мене поінформувати листом точно про день свого виїзду, щоб я мав час подбати про підводу, бо в ті часи дістати коней була не легка річ.

Отже я чекав на той лист. Але він, видно, передумав і рішив побути якийсь час у Полтаві у своєї старенької матері, що жила там разом із його сестрами в маленькій власній хатці на Манастирській вулиці. Ся переміна його пляну коштувала йому життя, бо колиб він був поінформував мене про час свого приїзду, то я був би вийшов

зустрінути його на стацію і можливо, що з ним не сталосяб те нещастя, яке його спіткало. Та буду розказувати по порядку.

30. липня десь коло полудня я йшов до себе в канцелярію в ґубернську земську управу. По дорозі зустрінув я одну свою знайому, п-ну С. Вона збентежено звернулася до мене:

— Вас шукає скрізь по місту Кость Іванович Товкач (дальня рідня Стешенка). Щойно я його бачила і він просив переказати Вам, що сеї ночі убито Стешенка.

Я остовпів.

— Як?... Де?...

— Тут у Полтаві на Куракинській вулиці.

— Яким же чином?

— Не знаю докладно. Товкач встиг мені тільки переказати, що труп лежить у богоугоднім заведенію, щоб Ви про те знали...

У мене закрутився вихор думок. З чогоб могла статися отака подія? Хто міг зробити отой дикий злочин? Особистих ворогів Стешенко не мав — се був милий і добрячої душі чоловік. Людина чесна, ідейна, глибокого розуму і високої гідности, словом, чоловік, котрого любили й поважали усі, хто його знав. Звідки могло прийти на нього таке лихо і то тут

у Полтаві, де він буває раз на рік, де його мало хто й знає, бо він літ більш як двацять живе постійно у Києві?

Я губився у здогадах, а тимчасом поспішав до лічниці, щоб довідатися, чи не знайдено при небіжчику яких документів, паперів або що, бо він обіцяв особисто привезти мені полагодження деяких справ. Тяжкий жаль стискав мені серце і сльози душили горло...

Не стало ще одного працьовника на українській ниві... Але якого працьовника? Старого, щирого, випробуваного борця, першорядної інтеліґентної сили, видатного педаґоґа, критика, поета — багато одареного і до того глибоко чесного чоловіка, що в свій час умів за свої українські переконання багато витерпіти, але ніколи не вмів і не хотів використати для себе свої заслуги. (Не так як його товариші по партії С.-Д.: усі оті крикуни, що повилазили тепер на добрі посади і добрі заробітки, не знати за які свої заслуги!)

Як би то серед українських С.-Д. хоть половина, хоть четвертина, хоть пара членів могли дорівнятися до Стешенка! На жаль, серед вождів одної з найпопулярніщих наших партій я не міг собі пригадати ні одного, що міг би дорівнятися до небіжчика вже самою освітою й інтеліґенцією, не говорю вже про инші якости. Не дурно

він користувався малим впливом у партії. Його вміли використати, коли те потрібно було, але чесний і розумний його голос мало значив проти демаґоґії й апльомбу всіми признаних, „заслужених“, авторитетних вождів і заступників українського пролєтаріяту! Своїм глибоким аналітичним розумом критика він умів одріжнити поетичні перли від літературного сміття і не боявся одвести таким улюбленцям товпи, як його товариш по партії Винниченко, належне їм в літературі місце. Натомість він один із перших умів оцінити і високо піднести творчість такої далекої, чужої і незрозумілої для черні аристократки духа, як Леся Українка. Сам він подарував українській літературі кілька перлин своєї поетичної творчости і певно, що в нормальних умовах у инших народів мав би широку пошану і признання. Крім того всего моє серце лежало до нього ще через те, що я почував у нім добру душу і щире українське серце. Мені подвійно жалко було його: і як робітника народнього, і як доброго чоловіка, а ще позатим як мужа і батька двох діток...

Яке страшне враження мусіла зробити його траґічна смерть на його дружину і на дітей (вже дорослих дівчину і хлопця) — не говорю вже про сестер і стареньку матір!...

В лічниці мене направили в трупарню, де з мертвим було доконано усі судово-медичні формальности. Коли я вступив до світлої і просторої анатомічної салі, то прямо перед дверима на столі побачив щойно вимитий білий труп, котрий двоє слуг убірали в чисту білизну. Над правою бровою у нього виднівся свіжо зашитий шрам. Як пояснили мені слуги, сюди трафила куля і в сім місці було розпиляно кістку при анатомічнім досліджуванню.

— Дуже сильний був чоловік — привезли до лічниці з кулею в голові. Везли не менше, як пів години, бо сеж не близький світ, і ще мучився мабуть години дві, поки Богові душу віддав!

— Свідомий був?

— Де там — хібаж можна з такою тяжкою раною бути свідомим? Успів тільки промовити своє імя: „Звуся Іван Стешенко“... і стратив притомність.

— Колиж його привезли?

— Десь по першій у ночі. Ішов собі чоловік зі стації, а якийсь розбишака перестрів його на тротуарі, приставив револьвер до лоба... Раз тільки й стрілив, та знав, як і куди стріляти...

— А убійника зловлено?

— Не знаю, здається, що втік. Поки поліцію докликалися, щоб раненого перевезти!... Хібаж Ви не знаєте, як у нас?

— А білизну хто приніс?

— Була мати і сестра. Десь вийшли.

— Не знаєте, чи у небіжчика які речі знайшли?

— Трохи грошей було, золотий годинник і револьвер — все передали матері.

— А папери які були?

— Не знаю — то поліція мабуть знає, повинніж були протокол скласти.

Тимчасом небіжчика убрали. Він лежав на столі з поважним і спокійним обличчам. Акуратно зашитий шрам на чолі не робив його страшним — здавалося, що він заснув спокійним сном.

Надійшов мій знайомий фершал, і я попросив його вприснути трупові щось консервуючого, щоб задержати розклад, бо пора була горяча, а на дружину його з Київа можна було сподіватися не раніше, як за одну-дві доби.

З тими короткими інформаціями поспішив я у ґубернську управу. Пора було й до себе в канцелярію навідатися, а крім того я спішив поінформувати голову управи Токаревського про подію і просити його взяти участь в клопотах про похорони.

Токаревський взяв справу дуже близько до серця.

— Я думаю запропонувати управі, щоб видатки по похоронах взяти на кошт земства...

Поінформував він мене про свої наміри.

— Дуже добре. Хіба може й держава схоче взяти в тім участь?

— Як би так було, то ми візьмемо на себе бодай видатки тут у Полтаві, бо мабуть тіло перевезуть до Київа. Там же його сімя.

(Справді похорон у Київі взято було на державні кошти.)

— Треба з сих похоронів зробити маніфестацію, аджеж ховаємо одного з найвидатніщих і найбільш заслужених діячів нашої доби — до тогож і члена Вашої партії — подбайте, щоб Ваша партія була заступлена як слід.

— Ми подбаємо за те і за матеріяльні кошти, а Ви візьміть на себе догляд, щоб похорон відбувся по старим українським звичаям з усіма обрядами, а також візьміть на себе поінформувати дружину небіжчика.

Так ми зговорилися і поділили між собою функції, і я подався скоренько до своєї канцелярії складати телєґрами у Київ. Послав телєґраму до свого міністра, а знаючи порядки в міністерстві — на всяк случай копію до Лещенка, а окремо дружині. Крім того, як повідомив мене Токаревський, вони послали кілька телєґрам в київські українські дневники.

Мій писар, як і завжди, вже був дуже добре поінформований про подію.

— Немає життя тепер Українцям — дуже комусь заваджають! Стережіться, Вікторе Ніканоровичу, щоб і з Вами того не сталося!

— Та що Ви, Іване Мироновичу, Господь з Вами — при чім тут я? Певно якийсь нещасливий випадок!

— Добрий випадок! Висліджено чоловіка і вбито так чисто, що й кінці у воду. Се не инакше, як московська змова. Починають в той спосіб винищувати наших державних людей, а що освіта найбільше чутливий нерв, перша й найголовніща справа на Україні, то й починають з тих урядовців, що про українізацію освіти дбають — тепер не знати, хто на чергу прийде, може й Ви, бо позаливали декому сала за шкуру...

— Е, плетіть дурниці, у Вас усе хоробливо фантазія працює!

Я дуже любив мого писаря — щирого і безкомпромісового „шовініста“ і він платив мені тим самим. Але мені здавалося, що він занадто далеко йшов у своїх підозріваннях.

— Чогоб там моя фантазія хоробливо працювала, коли ми всі доводи маємо? Ми самі й слідство переведемо і знайдемо убійника, бо поліція ні до чого, а може й у змові з убійником.

— Хто се „ми“?

— Ми Павленківці*). У нас сталося убійство, ми й убійцю зловимо — не втече з наших рук.

— Говоріть! Як поліція не зловить, то як там ви зловите? Та його вже мабуть й слід пропав. Зрештою розкажіть бодай докладно, як подія сталася, бо я доси дуже мало знаю.

— Стешенко приїхав разом із сином 14—15 літним хлопцем о 12 годині в ночі. На стації, як звичайно, ні одного візника. От вони з сином і пішли пішки до дому. На Куракинській вулиці, саме де з Павленок виходить мала бічна вуличка, їм заступив дорогу якийсь чоловік, що вийшов із бічної вулички, вистрілив із револьвера на старого Стешенка, а далі, як той упав, нахилився над ним, глянув йому в обличча і моментально щез.

— А щож хлопець?

— Хлопець злякався і сховався в картоплю, що росте побіч хідника, а далі став кричати, люде надійшли, покликали поліцію, стали про те дбати, щоб раненого до лічниці перевезти, а тимчасом убійник як крізь землю провалився.

— Чому Ви думаєте, що се терористичний акт, а не випадок якийсь нещасливий?

---

*) Павленки передмістя Полтави, недалеко від київської стації.

— Подумайте, не пограбовано нічого: булиж і гроші, і золотий годинник, натомість убійник придивлявся, чи не помилився, і як побачив, що трафив правильно, то відразу і зник.

— Ну, то Ваші здогади, а може й хотів пограбувати та не мав часу, бо люде надійшли?

— Чому власне Стешенка мав хтось грабувати, і чому грабіж мав статися саме в той день, як він приїхав, аджеж до сьогодня ще не було на тій дорозі ніколи подібного випадку? Розказують люде, що за ним весь час іще з Київа наглядав якийсь темний тип. Видно, добре знає Полтаву, знає дорогу, зайшов наперед і доконав своє злодійське діло, бо в дорозі не мав нагоди.

— Чияж то рука по Вашому?

— А хтож його знає чия! Може большевики, може чорносотенці московські, а може і ті й другі разом, бо їм однаково Україна кісткою поперек горла стоїть — у них згода й однодушність повна, коли справа йде про нас — тут у них суцільний національний фронт без ріжниці партій і клясів!

Його слова навели мене на ріжні думки. Хто знає, може він має рацію. Я згадав подібну смерть полковника Ластівченка тут же у нас у Полтаві, згадав ту безоглядну

ненависть і нерозбірчивість у способах боротьби, що я бачив доси від Москвинів до Українців, і підозріння мого приятеля показалися мені вже не такими безпідставними.

— Може й Ви маєте рацію — треба пождати, слідство виявить правду. Треба й нам зі свого боку зробити все, аби слідство навести на правдиву путь. Зараз же телєфоную до ґуберніяльного старости, щоб він приняв мене, вислухав мої зізнання й ужив усіх засобів до розслідження справи.

— Таж Ви маєте право і обовязок домагатися, щоб Вам було передано папери, котрі були при небіжчику, бо Ви є тут одинокий безпосередньо йому підвладний урядовець і мали би відповідати перед своїм начальством, колиб не подбали про них.

На моє телєфонічне запитання дежурний урядовець, як і звичайно, по московськи відказав мені, що пана заступника ґуберніяльного старости немає і що я мушу наперед його повідомити, про що хочу з ним говорити.

Мене се в край обурило. Треба сказати, що у нас ґуберніяльного старости не було, бо по смерти С. С. Іваненка обовязки старости виконував його помічник, на призвище Нога. Се був досить темний індівідуум. Мені розказував С. Шемет, що сей самий Нога, за часів уряду Керенського, був

якимсь урядовцем у Лубнях. В той час він накладав із ,,Совєтами рабочих і салдатських депутатів“ і з большевиками. Власне він допомагав їм розганяти збори українських хліборобів-демократів, бо у них, мовляв, ,,проґрамка не так написана“! Тепер він був опорою нової влади і йому було доручено виконувати найвищі адміністративні функції на цілу Полтавщину. Він був отвертий москвофіл і русифікатор і мало з тим крився. Урядував по московськи і писав офіціяльні папери тоюж мовою. Я вже мав з ним одну сутичку на тім ґрунті. Якось на одне з моїх численних запитань про арешт одного з учителів Українців він відписав мені по московськи. Я йому вернув його папір з такою моєю припискою: ,,З огляду на те, що я не маю і не повинен мати перекладчиків з чужоземних мов, прошу до мене урядові папери писати в урядовій мові.“

Він прислав мені той самий папір по українськи, але моя відповідь, як розказували мені мої знайомі урядовці з його канцелярії, привела його і його московське оточення в лють. Українці роздзвонили скоро по місту цю історію, а він зціпив зуби і, видно, рішив мені відплатити. Поведінка його і його Москвинів урядовців що до мене була, очевидно, демонстрацією свого роду. Та я на те не зважав. Дежур-

пому урядовцеві я відповів, що маю пильну урядову справу до самого Ноги і не можу про неї нікому говорити. Тоді він мені відказав, щоб я зателєфонував завтра, бо „ґасподін помощнік старости сєгодня в канцелярії больше нє будєт“.

На другий день рано повторилася та сама розмова. Тоді я відповів рішуче: „Справа моя торкається убійства ґенерального комісара освіти Стешенка. Перекажіть панові заступникові ґуберніяльного старости, що коли він мене не прийме з а р а з ж е н е г а й н о, то я з ним більше не говоритиму, а звернуся безпосереднє до двох міністрів: — внутрішніх справ і міністра освіти.“

За хвилю я почув відповідь: „просят пожаловать сейчас.“

Я негайно пішов до ґубернаторського дому і заявився дежурному урядовцеві. Зараз же до мене вийшов якийсь старий урядник у військовому мундурі і чисто по московськи, з найчистіщою московською вимовою, перепросив, що Нога не може мене приняти, бо розмовляє з Німцями в справі убійства у Київі німецького ґенерала Айхгорна. Мені було майнула думка перестати з ним говорити або вимагати, щоб він говорив зо мною по українськи. Але він, видно, догадався і сам перепросив мене, що буде зо мною говорити по москов-

ськи, бо по українськи не вміє. Зрештою справа була дуже важна і я спішив її полагодити. Він запросив мене в окрему кімнату, де я приступив відразу коротко до діла.

— Прошу повідомити мене, в якім стані є тепер слідство про убійство ґенерального комісара освіти Степенка?

— Ізвініте — єй Богу, не маґу сказать: у нас теперь такая возня з убійством Айхгорна, что все ми голову потерялі со вчерашняго дня. Два убійства фатально совпалі...

— Чи не знаєте бодай чого про папери, які мав небіжчик? Чи він мав які з собою?

— Нє знаю.

— А хто слідство веде?

— Нє маґу сказать навєрноє, — кажетса прієдет слєдоватєль по особо важним дєлам із Харкова.

— Скажіть принаймні, в котрім поліційнім участку можу довідатися про речі убитого і познайомитися з поліційним протоколом?

— Право нє знаю: будьте добри освєдомтєсь у поліцмейстера.

Такі інформації я дістав у ґуберніяльного старости. Мені було досадно і смішно заразом. Що як би за старих часів було убито таку важну урядову особу — скажемо попечителя учебного округа або що? Та

уся поліція не то що в Полтаві, а в цілій Полтавщині булаб уже на ногах, і ґубернатор сам їздив би скрізь і вів би справу — а тут офіціяльна державна влада найменшого інтересу не виявляє до справи, так ніби се не високого державного урядовця убито і навіть не людину, а так собі сталася якась незначна подія, не варта ніякої уваги!

Але з другого боку я сміявся над нашим знаменитим адміністративно - поліційним апаратом. Добре він працює у міністра „фаховця"! Таж так самісенько йшла справа і у „народніх" міністрів із Центральної Ради. Якаж справді між ними ріжниця? Але „народні" міністри мали бодай те оправдання, що все покладалися на „народню самодіяльність" — а якеж собі оправдання могли видумати „ділові" гетьманські міністри? І мені знов мимохіть лізла думка в голову: „а щож як би убитий не був Українцем, а скажемо Німцем або Москвином, чи й тоді до справи так само поставиласяб наша полтавська адміністрація?"....

Я вже й не пробував дальше осягнути якихось інформацій, бо бачив, що справа однаково пропаща. Тим більше, що від рідні небіщика я довідався, що їм поліція вернула усе, що при ньому знайшла. Паперів не було ніяких.

Цілий похорон, або краще сказати проводи Стешенка були ґрандіозною маніфестацією. Полтавські Українці всі як один однодушно взялися, щоб виявити, як хто може, свою пошану до свого земляка і разом заманіфестувати свій протест проти поведінки полтавської адміністрації. Вже до вечера цілу салю в трупарні було завалено цвітами і вінками. Земство не пожаліло грошей на похорон і призначило для закупна і клопотів при похоронах свого спеціяльного урядовця. Я подбав про хустки на корогви, рушник на хрест і про червону китайку, щоб накрити тіло по козацькому звичаю. Все це взято було зі складу кустарних виробів при ґуберськім земстві.

Винос тіла до собору призначено було на другий день по обіді. На той час зійшлася така сила народу, що годі було вміститися усім не тільки в салі трупарні, де правилася панахида, але й на дворі перед правим корпусом великого будинку, де містилася трупарня.

А цвіти і вінки все прибували. Тіло буквально утопало в трояндах і инших живих цвітах, так що за ними нічого не було видно. Вінки лежали долі, стояли коло стін і скрізь, де тільки можна було. Більше вже нігде їх містити було і новоприбувші мусіли стояти на дворі разом із

9*

своїми вінками. В салю на відправу могли доступитися тільки найбільш поважні особи. Між ними був і заступник ґубернського старости пан Нога. Я його вперше побачив тут. Висока постать в чорнім пальто. Зизуватий і непривітний на виду . . . Замітно відсутність Німців. Видно, що їх ся справа не обходить. Тимчасом, як ховали С. С. Іваненка, нашого ґуберніяльного старосту, то за його труною йшли майже виключно самі німецькі офіцири . . . Із того можна зробити деякі виводи. Іваненко ніколи до Українців не признавався (хоч поза тим був надзвичайно толєрантний, коректний, інтеліґентний чоловік та спритний і розумний урядовець). А Стешенко був один із найвидатніщих українських діячів . . .

Я не міг доступитися на панахиду і чекав на дворі, доглядаючи за порядком.

Ось нарешті виходить духовенство і за ним виносять труну. Підходжу до неї і накриваю облича червоною китайкою. Усе, що можу зробити для мого начальника . . . Так одкриту труну, усю покриту червоною китайкою, підносять на руки його друзі і на руках несуть аж до самого собору, звідки має відбуватися дальша сумна подорож до Київа. Попереду мають корогви, перевязані шитими хустками, перевязаний довгим мережаним рушником хрест і коливо. Величезний похід розтягається далеко по

Шевченківській вулиці. От проминаємо будинок Спілки Споживчих Товариств на розі Шевченківської і Срітенської вулиць. На ґанку висить напів спущений жовто-блакитний прапор і стоять усі служачі, віддаючи почет. Завертаємо на Срітенську і проходимо коло Українського Клюбу. Тут над ворітьми висить клюбна жовто-блакитна корогва з його девізом: „В своїй хаті своя правда і сила і воля." Колись ми ту корогву пошили на першу українську маніфестацію у Полтаві. Тепер вона жалібно має над ворітьми, затянута чорним крепом...

Виходимо побіля Петровського парку до будинку ґубернського земства. Ціла фасада будинку прикрашена килимами, ріжними тканинами роботи кустарів, а з середнього бальконy звисають дві довжезні синьо-жовті корогви. Усі двері й вікна одчинено, а на ґанку урядовці управи стоять з непокритими головами. Так віддає честь небіщикові найвище народнє заступництво на Полтавщині!

Нарешті вже перед вечером приходимо до собору. Сподіваємося весь час із Київа пані Стешенкової, але її немає. Немає і на другий день. Ми усі даємося диву. Вже одержано й київські ґазети з телеґрамою про сумну смерть Стешенка, — дивно, що

вона не прибуває досі — очевидно, щось надзвичайного мусіло задержати. Добре ще, що трупові виприснуто щось консервуюче і він без огляду на горячий час добре держиться і не розкладається... Нарешті на третій день рано ми рішили одпровадити труну у Київ, бо вже годі було чекати далі.

Перед полуднем по заупокойній службі Божій сумна процесія рушила із собору.

Що се був за ґрандіозний похід!... Такого похорону не затямлять найстарші старожили у Полтаві. Натовп залив цілу Олександрівську вулицю. Коли його голова наближалася до кадетського парку, то хвіст ще був коло собору. Порядок зразковий. Самих вінків я начислив понад трицять. Їх несуть в руках по двоє заступники від ріжних товариств і орґанізацій. Минаємо ґубернаторський будинок, на бальконі котрого показується п. Нога (в церкві його не було), і виходимо на Сінну площу, а далі її на Куракинську вулицю. Серпневе сонце пече невиносимо; з розбитої дороги підіймається задушлива курява, та на те ніхто не зважає: людська маса суне далі за труною. Ось приходимо до того місця, де стався злочин. Похід стає і духовенство править літію. Між натовпом чуються голоси: „Доки ще будемо зносити московську сваволю?“ —

„Треба з Москвинами робити так, як вони роблять з нами — голова за голову, кров за кров!“ . . .

Здається, немає вже нікого, хто не був би переконаний, що убійство се діло московських рук. Тільки тепер думки розділяються: одні думають, що злочин орґанізовано московськими чорносотенцями, а инші, що се діло рук большевиків.

— „Се якась таємна большевицька орґанізація працює. Стешенко і Айхгорн — її жертви. Немає сумніву, що се большевицька робота. Большевики хотять знищити Україну і сплянували хитро свою роботу — терором винищити усіх людей, на котрих стоїть, або може станути українська держава.“

Такі розмови чути довкола. Та ось в натовпі метушня. Бачу, що ген з переду спинився візник і з воза виходить якась дама в чорному. Вона між натовпом протискається до труни і заплакана, запорошена, безсило з глухим риданням кидається на неї. Молодий Стешенко заспокоює її, а старенька мати відступає від труни, щоб дати місце дружині . . . Вона саме тепер приїхала ранішним потягом з Київа і зустріла свого чоловіка вже в путі до дому . . . Чи думала коли, чи сподівалася на таку зустріч? . . .

Я ще ніколи не був свідком такого глибокого людського горя. Дай Боже, щоб і не довелося!

Катафальк із труною на хвилину спиняється, але тільки на хвилину — немає часу довго чекати, треба поспішати на потяг.

Пані Стешенкова серед сліз переказує, що наших телеґрам не дістала і довідалася про лихо вже з ґазет. Тому і запізнилася так із приїздом. Видно, що й на почті не ліпші порядки, ніж у нашого ґуберніяльного старости!

На двірець прибуваємо вже за кілька хвиль до приходу потягу. На перон приходить тільки частина з усіх, що проводжали — головне представники від орґанізацій. Над труною говоримо короткі промови я, Товкач та Іван Приййма — Галичанин, директор Яворівської ґімназії і директор першої української ґімназії у Полтаві. Він у своїй дуже палкій промові призиває Українців до помсти, до крівавої помсти Москвинам. Звертається до молодого Стешенка і заклинає його, щоб ціле своє життя памятав, хто є убійцем його батька і щоб доти не мав собі спокою, поки за ту чисту і невинну батьківську кров на Москвинах не поміститься...

Труну ставлять у спеціяльний ваґон. Повний ваґон накладають вінків, засу-

вають двері, пльомбують і зверху на стіні ваґона прикріплюють останній мій привіт: хрест із білих троянд. Прощай на віки, козаче, зажив єси козацької слави!...

Та хоть все вже готово, потяг чомусь не рушає. Дізнаємося, що наказано його затримати на кілька хвилин, бо на двірець прибув слідчий „по особо важним делам", котрий саме тепер допитує паню Стешенкову, і потяг має чекати на неї, поки скінчиться той допит. За кілька мінут він справді скінчився і потяг рушив...

Не знаю, які наслідки дало слідство, але видимих наслідків немає ніяких. Про цілу ту справу замовкли так, ніби її й не було ніколи. Крім кількох статтей памяти небіжчика в українських ґазетах майбутній історик не знайде для неї ніякого матеріялу більше. Хіба що в протоколах полтавської міської думи і зборів полтавського ґубернського земства знайде він постанови — першої про дозвіл поставити хрест на місці убивства, а другого, щоби той хрест було зроблено в земських майстернях. Але обидві ті постанови так і не було виконано, бо незабаром наступили великі події, що тому перешкодили. Так цілий той злочин і доси остався покритий таємничою пеленою невідомости. Хто його доконав? В якій цілп? Чи се нещасливий випадок, а чи справді в тім була рука якої москов-

ської орґанізації? Слідство про убійство Айхгорна було переведено за один день німецькою владою. Злочинців зловлено і негайно покарано. Але Айхгорн був Німцем, а хіба Українець у „своїй“ державі міг тоді сподіватися на оборону своїх громадянських і звичайних людських прав в такій мірі, як наші „союзники“?...

Для менеж особисто ся подія мала те значіння, що п. виконуючий обовязки ґуберніяльного старости, Нога, з тої моєї службової ревности, видно, зробив свої висновки. Тєє я побачив незабаром. Та про се буде мова далі.

Тут наприкінці ще мушу зазначити, що міністер освіти виявив найменше заінтересовання в тій справі: принаймні на мою телеґраму, а потім і докладний рапорт про подію я не удостоївся ніякої відповіди.

ГОЛОВА V.

Боротьба за українізацію в Полтаві і в Полтавщині. Робота Д. Янчевецького. Я — поширюватель унії. Труси у мене і моя відповідь на те. Убійство московським добровольцем залізничника самостійника в Полтаві. Німецька політика.

Літо і осінь 1918. року — се була у нас епоха найбільшого напруження громадських сил у боротьбі за українізацію і проти неї. Боротьба йшла по цілому фронту, в усіх напрямках і в усіх галузях громадського життя. Москвини й москвофіли не тільки енерґійно обстоювали свої старі позиції, але й активно нападали на Українців. Українці оборонялися і тільки дуже рідко переходили в наступ. Особливо гостро відчувалася ця боротьба в полтавській міській думі. В обох земствах — ґубернському і повітовому, де до голосу тепер прийшли вибранці сільського люду — опозиції Українцям або зовсім не було (в повітовім земстві), або була слабенька, з якою боротися було легко (в ґубернськім земстві). Сі обставини мало змінилися в обох земствах і в осени, коли в повітовім

земстві прийшла нова управа по призначенню, бо на чолі її став ґраф Микита Капніст, людина в кождім разі інтеліґентна і толерантна. Але в міській думі, де Українців була меншість, де властне вони робили опозицію, боротьба була тяжка. Тим більше, що соціялістична частина українських гласних виявляла дуже мало інтересу в національних питаннях і, як коли, то й не піддержувала тих внесень, які робили несоціялісти Українці, котрі були всеж в малій порівнюючи кількости (7 душ на загальне число коло 60 гласних). В місті Українцям трудно було провести якусь реформу в напрямі українізації, бо проти них зараз же ставала велика опозиція гласних москвофілів — кадетів і соціялістів. Здавалося, що за кождий крок, що робили обидва земства на полі українізації в ґубернії і в повіті, полтавська дума стреміла відплатити чимсь на полі русифікації в місті.

Українська ґрупа гласних несоціялістів, що прийшла в думу по списку число 5, стреміла виповнити свої обіцянки що до українізації міста і самої міської думи. Натомість міська управа в особі свого голови Семенченка (К.-Д.) скрізь дбала про те, щоб заманіфестувати свою сопричасність до „общерусской великой культури“.

Ще в осени 1917. року я вніс пропозицію, аби салю думських засідань було прикрашено портретами і бюстами Т. Шевченка і славних Українців з Полтави і Полтавщини, а то: І. Котляревського, М. Старицького, М. Лисенка, Г. Сковороди, М. Драгоманова, Гребінки, Лесі Українки й инш. Тоді було принято сю пропозицію і передано в комісію для технічного переведення справи. В 1917. році за большевицькою навалою годі було перевести в життя той проєкт, а в 1918. р., коли керування міськими справами перейшло до рук кадетської управи, вона сховала сей проєкт, як то кажуть, „під сукно". Як тільки міське життя увійшло в нормальну колєю десь, здається, в травні, я нагадав про ту стару постанову і ще вніс новий проєкт, а власне про переміну назви полтавських вулиць. У нас в Полтаві багато вулиць носить назву від імени московських царів і в память сумної для Українців полтавської битви. Отже я пропонував, аби замість назв „Александровская", „Петровская", „Куракинская" вулиці, „Петровскій парк" і инші було надано їм такі імена: Вулиця імени Гетьмана Івана Мазепи, імени кошового Костя Гордієнка, імени Миколи Лисенка, Михайла Старицького, парк імени Леси Українки" і т. д.

Хоть сей мій проєкт був і дуже не до смаку більшости думи, але на весні, щойно по гетьманськім перевороті, коли здавалося, що повстала справді українська держава і має бути скрізь український курс, тоді сього мого проєкту не насмілилась відкинути дума, але його й не було принято, а передано знов на розгляд комісії з фаховців і гласних. Міський голова Семенченко і не думав пускати в рух ту комісію, а тимчасом стало все більше вияснятися для москвофілів, що немає чого боятися українізації, і коли я щось за кілька тижнів нагадав Семенченкові про думську постанову, то він мені попросту відповів:

— Ся справа тепер зовсім не на часі. Крім того, наскільки мені відомо, деякі кола полтавського населення так обурені на проєкт переміни старовинних назв улиць, що ініціяторам проєкту загрожує особиста небезпека. Я чув, що Вам збіраються бити вікна...

Але сі погрози мене не застрашили, і я домагався скликання комісії. Тоді москвофіли відкрили кампанію в пресі. Москвофільські орґани (в той час був у Полтаві один кадетський дневник, один московських С.-Д.-меншевиків і „Родной Край" Д. Янчевецького) мій проєкт і мене висмі-

ювали, мене лаяли за „шовінізм“, а знавець історії Полтави, автор одної історичної розвідки і один із орґанізаторів музею при шведській могилі І. Ф. Павловський виступив проти мене з „історично-науковою“ арґументацією. В свій час він за свої московсько-патріотичні розвідки вже дістав від царя ґенеральський чин (хоч був простим навчителем кадетськог окорпусу), тому тепер він і був запрошений до комісії як науковий авторитет. Його „наукові“ арґументи проти мого проєкту полягали головне в тім, що Мазепу в свій час ненавидів народ і навіть зложив про нього дуже неприхильні пісні. Тоді я зібрав деякі матеріяли про царя Петра і надрукував йому відповідь в українській полтавській ґазеті (вже забув, як вона звалася, здається, якийсь „Голос“ чи що). Моя відповідь була дуже гостра, а історичні факти про московського царя (головне на основі шведських істориків Ріґельмана то що) дуже не сподобались нашим москвофілам — і я дістав собі від Янчевецького епітет „мѣднолобого“. Тоді я подав на нього в суд. Словом боротьба йшла, як звичайно вона йде, коли одною стороною є москвофіли і, як звичайно, нападали вони, а Українці боронились — і то на своїй землі в серці „своєї“ держави! З тих обох моїх проєктів таки нічого й не вийшло: управа

їх відтягала, аж поки большевики знов не явилися в Полтаві.

Як контр-маніфестацію проти такого „мазепинства" міський голова Семенченко і инші полтавські сопричасники „общерусской" культури урядили в липні святкування якогось ювилею Володимира Короленка. (Здається сорока-літний ювилей його літературної діяльности.) Заповідалося на пишну маніфестацію культурного „єдинства". Було орґанізовано специяльний ювилейний комітет, в котрий увійшло і кілька Українців. Але решта Українців були так обурені ще недавніми весняними противукраїнськими виступами „славнозвісного гуманіста", що за кілька днів перед святом зібралася навіть нарада, щоб вирішити, як мають Українці поставитися до того свята. Я пропонував післати в імени Українців цілої Полтави іронічний привіт по московськи з таким титулом: „славному русскому пісателю с украінскім іменєм, рождьонному і живущему на украінской землє", але більшість не згодилася з таким радикальним проєктом і рішили, щоб свято обійти демонстративною мовчанкою. На тім і стали.

Ювилейне свято, як розказували нам потім, виглядало імпозантно. В салі „Музикального училища" зібралося маса народу, лишень не було самого ювиляра, бо

він по скромности своїй не хотів ніяких пишних принять і сидів дома у себе в хаті. Тоді збори одрядили по нього цілу делєґацію, котра урочисто і привела, чи привезла його на свято. Він, як звичайно, сказав дуже скромну промову, а далі пішли численні привіти йому на письмі і словесні від ріжних установ, товариств і орґанізацій. Назви установ і товариств, в імени яких мали виголошуватися привіти, на голос викрикувалося, а тоді виходив делєґат і виголошував свою промову. От доходить черга і до українських товариств, котрі комітет був заніс у свій час у список, а Українці навмисне не повідомили його про своє рішення.

— Полтавське товариство „Просвіта!" — викрикує розпорядчик; — гробова мовчанка у відповідь — делєґата нема.

— „Українська ґімназія імени Івана Котляревського!" — результат той самий. Далі перечислено ґубернську земську управу, повітову земську управу і ще кільканацять українських інституцій і на всі виклики була однакова відповідь — мовчанка. Ся мовчазна маніфестація зробила величезне враження. „Скромний" ювиляр мав дуже квасну міну, а його оточення — упорядчики свята скреготали зубами від злости. На слідуючий день в московських ґазетах зявилися лайливі статті

проти українського „шовінізму“, але факт остався фактом: на ювилею „русскаго пісатєля“ не було й слова привіту від полтавських Українців, а по українськи взагалі був один однісенький привіт-телеґрама від харківського земства.

Міський голова Семенченко і деякі прихильники Короленка з гласних мали було намір предложити думі, аби іменем його було названо ту вулицю, на котрій він жив у Полтаві (Мало-Садову). Але після такого приняття ювиляра не відважились на сю пропозицію. Се було направлено пізніще вже иншими прихильниками „русскаго пісатєля“. Зробили се в 1922. р. большевики, з котрими у Короленка відносини ніколи не були злими.

Так на кождім кроці в Полтаві давалося відчути оту боротьбу Українців з не-Українцями, і треба сказати, що чим далі, то сі останні ставали все більш смілими і нахабними, а для Українців боротьба ставала чим раз тяжчою, бо від властей предержащих почувалася, коли не скрита допомога, то співчуття в кождім разі не до Українців! Найбільше кидалася в очі ненормальність отсих відносин при погляді на полтавську пресу. З пяти печатних орґанів, що виходили тоді в Полтаві, чотирі були в мові московській і з них три явно українофобські (один цілком льояльний —

його видавали Жиди несоціялісти). Ті ґазети були такі: перша — орґан С.-Д.-меншевиків, друга — К.-Д-тів і третя — орґан московських чорносотенців. Він називався „Родной Край", а редактором його був славнозвісний Дмитро Янчевецький. Сю особу мабуть досить знають в українських колах, але я вважаю за потрібне схарактеризувати її хоть би парою слів, щоб читач мав собі повніщий образ тодішних відносин.

Сей Дмитро Янчевецький був давнім співробітником „Нового Времени". Перед війною він був аґентом для поширювання москвофільства в Галичині і, як ішли чутки, крім того це й займався шпіонством на користь Росії. Як вибухла війна, австрійські власти його арештували і посадили в тюрму. Наскільки важною особою був він для російського правительства, свідчить той факт, що один час велися переговори про обмін його на митрополита Шептицького, котрий був засланий в Московщину. Сей Дмитро Янчевецький був автором доносів на Українців в „Новім Времени" і взагалі одним із найвидатніщих і найактивніщих українофобів того часу. Тепер його закликано було на редактора полтавським союзом „Хлѣборобовъ собственниковъ" і він вів україножерську кампанію в своїм орґані, котрий він москов-

10*

сько-провокаційним звичаєм назвав „Родной Край“ (у нас на Полтавщині ся назва була дуже популярна, бо „Рідний Край“ був перший після „Хлібороба“ український орґан на Полтавщині, що його видавав Микола Дмитрієв, а потім Олена Пчілка). Як і звичайно, Янчевецький не перебірав у способах. Лайки, наклепи, інсинуації, чисті видумки й свідома брехня, се були ті средства, якими він вів боротьбу проти ненависного йому українства і проти українських діячів. Влада наша на се не звертала ніякої уваги, хоч його діяльність ішла явно проти держави: наша влада уміла бути ліберальною, коли справа йшла проти Українців, і ставала дуже строгою, коли діло повертало навпаки!

Одною із найбільш ненависних фіґур для Янчевецького був я. На мене накинувся він з цілою злобою своєї україножерної вдачі. (Особисто ні він мене, ні я його не знали, я навіть ніколи в життю його не бачив.) Поки що шкоди ні мені особисто, а ні кому з инших Українців він не міг зробити ніякої. Але україножерний дух і протидержавний напрямок „Родного Краю“ дискредитував ту державу, в якій він виходив, бо справді, здається, ще не бувало в історії випадку, щоб держава давала притулок і оборону тим людям і орґанам, котрі в її межах отверто ведуть

роботу до її знищення. Та що неможливо в нормальних умовах і в инших державах, те тоді було можливим і нормальним в в гетьманській Україні!

З якогось часу „Родной Край“ став писати спеціяльно проти унії і проти особи митрополита Шептицького. Особливо накинувся він на митрополита з тої нагоди, коли в Галичині було оголошено якісь привилеї для целібатних священиків. Я разом із небіщиком директором Ів. Приймою умістили було раз якесь спростовання на звичайні наклепи і брехню Янчевецького, та годі було реаґувати на кождий його виступ. Дуже багато матеріялу, як для Янчевецького, так і для инших його україножерних товаришів дали також постанови літної сесії полтавських ґуберньких земських зборів.

На сих зборах було обговорено і принято кілька проєктів, що як червона плахта биків, так вони роздратували наших москвофілів. Шкільна комісія ґуберньского земства, якої головою я був як ґуберньский гласний, внесла на сі збори між иншими проєктами і проєкт про орґанізацію в Полтаві української диріґентської школи, про надання українських імен шкільним стипендіям ґуберньского земства, про переіменування деяких благодійних інституцій,

які удержувались земським коштом і деякі инші проєкти.

Особливу увагу москвофілів звернули проєкти про переіменування стипендій. Ті стипендії було в свій час призначено в память ріжних осіб або важніщих историчних подій в російській державі. Ми рішили переіменувати їх і призначити ще нові стипендії в память українських історичних осіб і подій. Отже проєктовано було стипендії (головне в учительськім інституті) імени св. князя Володимира, княгині Ольги, князя Ярослава Мудрого, імени Гетьманів Мазепи і Орлика, імени митрополита Петра Могили і багато инших, а між ними й одну стипендію імени „українського митрополита ґрафа Андрія Шептицького".

В полтавській музичній школі закладалися земські стипендії імени визначних діячів на полі української музики: імени Веделя, Миколи Лисенка, кобзаря Остапа Вересая, Кирила Стеценка і Олександра Кошиця. Серед инших цікавих переіменовань було надання санаторії для хорих близько Гадяча імени Гетьмана Івана Виговського в память гадяцького трактату.

Я, як голова освітної комісії, виступив в її імени перед зборами з тими усіма проєктами і мені випадало їх і боронити перед критикою і нападами. Напали на нас за ті проєкти кілька гласних з

них найенерґічніще Носар (Хрустальов) з Переяслава. Йому дуже не сподобалось, що земство хоче витратити коло 40 тисяч на орґанізацію диріґентських курсів. Він нападав на проєкт ніби в інтересах „населення“ — звичайний демаґоґічний спосіб того часу.

— Земське хазяйство валиться через брак грошей, а Ви балабайками збіраєтесь його рятувати. Не робіть дурниць, бо балабайками ні земської справи не поліпшите, ані держави своєї не збудуєте!

За наіменування шкільних стипендій від нього нам ще більше перепало. Він дійшов до того, що навіть брав під сумнів саме істнування князів, яких ми згадували, а приналежність їх до української історії перетолкував у звичайний для московських чорносотенців спосіб: доводив, що Володимир не носив ні широких шараварів, ані горілки не пив, ні гопака не танцював і т. п.

Хоч він і мало знайшов собі співчуваючих, але всеж було й таких два-три. Між ними і вже згаданий мною большевик Черненко, колишній член управи.

Я, обороняючи наші проєкти, вжив проти моїх опонентів їхньогож способу: став їх висміювати. Між иншим, відповідаючи Носареві, згадав, що він хоч і заступає інтереси „пролєтаріяту“ (він належав до москов-

ських С.-Д.-меншевиків) і мав би бути досить освіченою й інтеліґентною людиною, але в толкуванню історії не може піднестися понад звичайне розуміння її членами „Союза русскаго народа“. Для нього в тій области найвищим авторитетом являється знаний складач московських підручників Іловайський, над котрим уже тепер сміється цілий світ. Але для пана гласного Носаря сей „учений“, видно, все буде найвищим авторитетом. Не дурнож говорить французьке прислівя, що „un sot trouve toujours un plus sot, qui l'admire“.... (Дурень знайде все ще дурніщого, котрий його подивляє).

Мене на сім місці спинив голова зборів Андрій Лівицький, в салі счинився шум і регіт, кричали, щоб я переклав, що значать сі слова і т. д... Але всі наші проєкти збори приняли величезною більшістю (щось проти двох чи трьох голосів), і се дало матеріял для нападок на нас усій москвофільській полтавській пресі. (Цікаво, що після сих сутичок з Носарем, ми стали як би найліпшими приятелями. Він сам представився мені і предложив свіжо видруковану ним брошуру — памфлєт проти большевицького комісара Троцького, з яким він мав рахунки ще з часів спільної еміґрації. За той памфлєт, як я чув, Носаря розстріляно з наказу Троцького в 1919. році.)

Найсамперед в кадетськім орґані (здається, він тоді звався „Полтавскій День“) виступив проти Виговського І. Ф. Павловський із своїми „науковими“ арґументами. Він доводив, що Виговського не любив народ і в доказ того наводив слова народньої пісні про нього:

„Ой Гетьман Виговський, ти Гетьман
|Виговський,
Що серце мов камінь, а розум чортовський“ . . .

З відповідю йому виступив в українській ґазеті Михайло Злобинець, котрому належала честь ініціятиви сього проєкту. Він нагадав ученому полтавському історикові, що Москвини дуже люблять посилатися на думки українського народа, коли вони хотять піднести себе в своїй боротьбі проти нього, але зараз же вони забувають про ті народні думки, коли треба обстояти народні інтереси і честь. На те Москвини ніколи не знайдуть оправдання в народній поезії. Але народ все як народ: про своїх героїв складає він ріжні пісні. Так напр. про свого улюбленця, що милий є й московським історикам — Богдана Хмельницького, той же народ зложив пісню, в якій говорить:

„Бодай тебе, Богданочку, перша куля не минула!“

Але російський уряд і російські історики певно не взяли на увагу слова тої народньої пісні, коли ставили Хмельницькому у Київі памятник в імени „Єдіної і Неделімої Россії“!

Не знаю, чи така арґументація поділала на „учених“ москвофілів, але Янчевецький взявся до арґументації в инший спосіб. Незабаром в „Родном Крає“ появилась громова стаття, в якій мене обвинувачено ні в чім иншім, як в поширюванню унії на Україні! В тій статті Янчевецький нагадував цілу релиґійну боротьбу за козацьких часів, призивав усі громи і блискавки на мою голову, як оборонця стипендії імени митрополита Шептицького, і називав мене віроодступником і зрадником свого народу. Вкінці з огірченням пускав крокодилячу сльозу: „І така людина, як Андрієвський, може оставатися на високій посаді комісара освіти на цілу Полтавщину! Бідний, мовляв, отой народ, який має для своєї освіти таких керовників!“

Натяки були дуже прозорі: щоби мене з тої посади прибрати як найскорше, або зверху через міністерство, або в той спосіб підюдити проти мене темні верстви населення і визвати їх до якої акції!

Москвофіли із соціял-демократичного дневника повели на мене атаку з другого боку. Вони оголосили мене — поширювателем пянства.

Справа полягала ось в чім. В полтавській думі якось розбіралося питання: чи дозволити отверту продажу слабих алькогольних напоїв? Усі як один гласні висловлювалися за повну заборону. Один я осмілився виступити против і доводив, що в той спосіб годі боротися з пянством, бо при тім розвивається потаємна продаж і фабрикація спірітусових напоїв, за котрі населення і платить дорожче, себ-то більше пропиває, і має більшу шкоду для здоровля, бо часто з алькоголем дістає дуже шкідливі для здоровля домішки. Мені було відомо, що найгорячіщі оборонці абстиненції з наших гласних самі вистоювали в довгих чергах, щоб дістати собі алькоголю, і я над ними посміювався. Як міру реальну проти пянства я пропонував широку освіту і активну проповідь тверезости, а матеріяльні засоби для того рекомендував збірати з тих високих податків, які мали би заплатити пяниці за явно і під доглядом держави чи громадської самоуправи проданий алькоголь. Моя пропозиція не знайшла співчуваючих і думою було принято повну заборону продажи алькоголю.

За сей мій виступ соціялістична ґазета напала на мене, як на оборонця і поширювача пянства, а стаття кінчилася, як і в „Родном Крае", тою самою думкою: „І така людина може досі оставатися на такій високій посаді, як комісар освіти на цілу Полтавщину"!

Про сю останню статтю подбали поінформувати і мого міністра. Мені потім переказували, що він згадував якось про се в міністерстві, хоть вжитку з того доносу не зробив ніякого. А з нападів „Родного Края" вийшли инші результати.

Якось в час урядування до мене в комісарську канцелярію зявилося дві важні духовні особи: перша — ректор полтавської духовної семинарії (коли не помиляюся в імени — архимандрит Памфіл), а друга наблюдатель над усіма духовними школами в Полтавщині (призвище його забув). Обидва з вищою академічною духовною освітою і перший професор науки про боротьбу з єресями і сектами (така наука викладалася у нас по духовних семинаріях). Я дуже здивувався їх появі, а вони сказали мені, що приходять до мене від Його Преосвященства преосвященного єпископа Теофана, а в чім справа, то мені пояснить власноручний його лист, котрий вони мені і вручили.

В тім листі полтавський архієрей нагадував мені, що я вчинив, як не належалоб сину православної церкви, віддаючи таку честь уніятському митрополитові, — що тим я спричинився до прославленя і популяризації унії. Але ще є, мовляв, час і я маю спроможність направити свої помилки.

Посланці додали на словах, що я міг би якось або цофнути проєкт, або розкаятися і признати свої помилки публично. Бо, як додавали вони, „моя висока посада надає великого значіння моїй обороні уніятства".

Я зрозумів, куди вони хилять, але не дав себе збити з пантелику.

— В моїм виступі я не бачу нічого, що могло би свідчити про зміну моїх релиґійних переконань, і я не почуваюся ні до якої вини, ні перед Богом, ані перед моєю совістю!

— Ну добре, але чи Ви не могли би знайти якогось православного святителя, щоби переіменувати ту стипендію?

— Прошу указати мені хоть одного із православних архієреїв крім уже згаданих нами, який би для української справи і українського народа зробив стільки, як уніятський митрополит Шептицький!

— Алеж прославляти його — се значить популяризувати унію...

— А Ви того дуже боїтеся?

Немає де правди діти, при темноті нашого народа, при малій освічености нашого духовенства для нас православних на Україні унія дуже небезпечна.

— А скажіть, хтож є винний у тій темноті народній і малокультурности нашого духовенства, як не самож наше духовенство та не російський уряд? Чи російські уряди дбали про освіту нашого народу, чи дбали, щоб при українськім народі поставити архипастирів його національности? Наші Українці — Дмитри Ростовські в свій час понесли темній Московщині світло науки, а в нагороду за те, що маємо від неї? Чи маємо Українців архієреїв? Наших архієреїв посилається десь в центр Росії або в Сибір, а ми звідти дістаємо собі людей чужих нашому народові по національности і по духу. Чом у нас у Полтаві сидить на катедрі преосвященний Теофан родом із Вологодщини, а не наш Українець? А київський митрополит Антоній дістав свою високу посаду за своє одступництво від рідного народу? А преосвященного Партенія чом перенесли до Тули з Поділля? За те, що побудував українську церкву коло Гадяча і зредаґував український переклад Євангелія? Скажіть, хто з українського православного духовенства одважив-

ся протестувати проти діяльности Евлоґія в українській Галичині? Єдиний, що взагалі насмілився виступити з протестом, був преосвященний Никон, одинокий чесний Москвин і справедливий до нас чоловік! Щож з ним сталося? Він змушений був скинути з себе рясу. Чи Ви хочете наіменувати стипендію його іменем? Тож нарікайте тепер на себе: як дбалисте, так тепер і маєте — не дивно, що коли православне духовенство на Україні не дбало за народ і слухало московської вказівки, то зате тепер і шану від свого народа належну має і проти унії не в силах боротися, бо уніятське духовенство все ішло з народом і за народ, і за народні інтереси, а прекрасним зразком того являється якраз голова уніятської української церкви, який, коли прийшлося, то й собою не завагався пожертвувати за свій народ і за його національні ідеали, а не пішов ні на польську, ні на московську службу, як се робили наші православні українські святителі. Зрештою, може Ви не досить знайомі з діяльністю митрополита Шептицького на національнім українськім полі, то я можу указати Вам відповідну літературу, як радий я служити в тім напрямі і преосвященному Теофану.

На мої арґументи обидва посланці не знайшли ніякої відповіди.

— Ми політикою не займаємося, ми лишень виконуємо волю Його Преосвященства і думали, що батьківське наставлення Його Преосвященства знайде дорогу до Вашого серця...

— Прошу передати Його Преосвященству, що я все готовий до послуг і дальших пояснень і навіть прошу призначити мені авдієнцію спеціяльно для того, але поки що я не бачу ніяких підстав для зміни моїх думок і переконань.

На тім наша розмова скінчилась. Вони чемненько попрощалися й пішли, а я зараз же сів і написав відповідь на архієрейський лист.

Свою відповідь я звичайно писав по українськи (лист до мене був по московськи) і, навмисне підчеркуючи, поставив не звичайно уживаний московський титул, а старовинний український:

„Ясно в Бозі Преосвященному Його Преосвященству кир Теофану Полтавському і Переяславському.“

В тій відповіди я коротко повторяв свої арґументи і рекомендував літературу про діяльність митрополита Шептицького, головне інформації, що містилися в журналі „Украинская Жизнь“, який свого часу виходив у Москві. Я навіть обіцяв особисто принести книги в разі потреби. До речі вони були в прекрасній українській книго-

збірні мого писаря. Так само просив я спеціяльної авдієнції в разі потреби для дальших пояснень.

Ніякої відповіди на той лист я не дістав, як не був удостоєний і авдієнції, а в „Родном Крає“ незабаром появилася стаття, котра перестерігала того, хтоб наважився приняти стипендію імени униятського митрополита, перед прокляттями і відлученням від православної церкви.

Ціла та моя переписка і доси зберігається в архиві моєї комісарської канцелярії за 1918-ий рік, коли тільки того архиву не знищили большевики.

Такі відносини істнували у нас в Полтаві при кінці літа. Я бачив і почував, що маю ворогів з усіх боків, що вони чим далі стають сміливіщі, але допомоги собі нізвідки не міг сподіватися. Навпаки, чим далі, то все ясніще бачив я, що зпід моїх ніг усувається ґрунт, а мої вороги все більше набірають сили, бо такий вітер віяв з Києва. Нарешті діло дійшло до того, що вони рішили виступити проти мене отверто.

Одного вечора, десь в початку вересня, до мене в канцелярію подзвонив мій брат і переказав мені по телєфону, що щойно у мене дома був трус. Явився поліційний урядовець зількома поліціянтами, представив ордер на ревізію від заступника

ґуберніяльного старости Ноги і переглянув мої шуфляди і шафи з бібліотекою, при чім забрав із собою з книгозбірні деякі книжки. Брат попереджав мене, аби я не приходив до дому, бо може бути десь засідка, щоб мене арештувати.

Я послухався його поради і прийшов до дому аж на другий день. Про ревізію я довідався цікаві подробиці. Виявилося, що поліційний урядовець шукав мене вже два дні. На передодні він потурбував якихось моїх одноіменників і нарешті насилу натрапив на нашу хату. Очевидно, був він не з Полтави, бо нашу хату в Полтаві досить добре знають, і вона зрештою стоїть в 5 хвилинах ходу від резиденції самого пана Ноги — ґубернаторського дому. Урядовець при ревізії був дуже чемний і не міг пояснити, чого йому власне треба, бо й причини ревізії не знав. Тому взяв перших ліпших кілька книжок і брошур, що попалися йому під руку, опечатав їх, записав у протокол і пішов собі, перепросивши за турботи. Як на сміх ті книжки були: кілька українських підручників і популярно-наукових брошур!

Я зрозумів причину і ціль ревізії: очевидно, в той спосіб хотіли мене залякати і вплинути на мене, або взагалі показати, що зі мною влада обійдеться без ніяких церемоній, коли я й надалі не зміню своєї

поведінки. Цікаво тут відзначити такий факт: за ціле моє життя і майже двадцятьлітню мою політичну роботу у мене було дві ревізії — одну зробили большевики, проти котрих я все боровся, в першу ніч по большевицькій інвазії, а другу заступники гетьманської влади, тої самої влади, яку я вітав з такою радістю, що навіть сумнівався в можливість такого для мене щастя!

Мене обурила така поведінка Ноги. Я негайно, на другий же день, послав до нього формальне запитання про причину ревізії у мене і домагання повернути незаконно забрані у мене книжки. Разом із тим я послав рапорт і до міністра освіти, просячи розслідження справи і оборони собі перед сваволею адміністрації. Ні на одне з тих моїх писем я не дістав відповіди. Тоді за кілька днів я знов написав до Ноги катеґоричне домагання пояснень і загрожував, що, як він мені не відповість і на сей раз, послати те саме домагання до міністра внутрішніх справ. На сей раз я дістав коротку відповідь, що у мене ревізію зроблено на підставі, здається, 5. чи 7. артикулу тимчасових правил, виданих за часів уряду Керенського. Я знайшов той артикул, і з него довідався, що ґубернській владі дається право чинити ревізії в екстренних випадках у таких осіб, котрих діяль-

11*

ність „явно загрожує безпечности держави“.

І так колишній большевицький аґент в теперішній українській державі кваліфікував мою роботу, яко небезпечну для тої держави, котрій я служив ціле моє життя, а проти котрої він в свій час боровся, тай тепер не перестає боротися! Мене таке нахабство обурило в край! Я послав до нього листа з домаганням негайного вияснення, в чім полягає моя протидержавна робота, а до міністра освіти знов рапорт з додатком цілої моєї переписки і проханням, аби призначити ревізію і в разі моєї якої вини, звільнити мене з посади, або дати мені сатисфакцію, бо лишатися на моїм посту з обвинуваченням в протидержавній роботі я не вважав за можливе і висловлював певність, що й п. міністер того не може допустити.

Від Ноги я не дістав ніякої відповіди, але незабаром повернули мені взяті при ревізії книжки, від міністраж я так і не діждався ні слова. Але я не хотів лишити без ніякого сліду сей епізод. Коли адміністрація одважується на таке поведення супроти мене, що займав, як ніяк, досить високу посаду і громадське становище, то як же поводиться вона з людьми, які того нічого не мають, а осмілюються називати

себе Українцями і чесно по совісти працювати для України? Коли така сваволя і московський цинізм панує тут у ґубернськім місті, то щож має робитися по глухих кутках в провінції? А найбільше я не міг того допустити, щоб в українській державі переслідувано Українців за українську роботу і хто? Москвини-большевики, чорносотенці, котрих справжнє місце мало би бути в тюрмі за їх руїнницьку протидержавну роботу!

Знаючи, що в міністерстві внутрішніх справ тепер цілком отвертий москвофільський курс, я рішив довести справу до відома самого Гетьмана. Але я чув, що у нього вже заведено московську цензуру: що всі папери, які до нього приходять, наперед цензуруються урядовцями москвофілами, і лишень ті попадають до його власних рук, котрі пропустить цензура. Тоді я рішив передати цілу справу через сенатора С. Шелухина, котрий мав безпосередній доступ до Гетьмана і, як ішли чутки, користувався пошаною від нього. Я написав листа до Шелухина, просячи його заступництва, і додав копії з цілої моєї переписки з Ногою і з моїм міністром. Але і з того нічого не вийшло. Потім я чув стороною, що Гетьман був поінформований в тій справі, але лишив її без ніяких наслідків. — Очевидно, уважав такий поря-

док річей за цілком нормальний у своїй державі. Незабаром наступили події, які пояснили мені, що инакше й бути не могло.

* * *

При кінці літа остаточно виявилося, що уряд узяв цілком москвофільський курс. Тепер уже скинуто було усі фіґові листочки і москвофільська політика провадилася ясно, отверто і послідовно.

Коли в літі голова ради міністрів Ф. Лизогуб, підчас своєї поїздки до Берліна, ніби „помилково", висловився в тім дусі, що уряд веде справу так, що в перспективі може дійти до федерації з Московщиною, то хоть він і поспішив спростувати і перетолкувати свої слова (видно по наказу з Київа), та ми — ті Полтавці, що добре знали Лизогуба, а ще більше ті, що по службі своїй безпосередне відчували урядовий курс, — знали певно, що його слова не були ніякою „помилкою", що до того воно їде. Та се видно було і всякому, хто мав очі і хотів бачити. В самім Київі скрізь по театрах і варієте, висміювалося в куплєтах все українське. В столиці України зявилося маса Москвинів утікачів, котрі вели отверту пропаґанду знищення української держави. Між ними Мілюков, ґр. А. Бобринський, Пуришкевич. Всі ви-

датніці посади в міністерствах віддано було Москвинам і через московський напрям начальників виникали нераз конфлікти в міністерствах, і навіть доходило до штрайків. „Українська" влада користувалась загальною ненавистю, можна сказати, усього, без ріжниці напрямків, українського громадянства. Тож і не диво, що, коли В. Винниченко, зрозумівши правильно момент, зненацька взяв націоналістичний курс, то очі всіх з надією знов звернулися на нього. А він мав добрий нюх. Вірний своїм демаґоґічним звичаям, він знав у свій час підхопити популярні гасла, або кинути в товпу кличі, які їй до смаку. Тепер він, „після літнього відпочинку", знов появився на політичнім обрію, і своєю появою ще більше доливав оливи у вогонь. В „Робітничій Ґазеті" виступив він з гарячим протестом проти московської сваволі. З інтернаціоналіста і „найсамперед соціяліста", яким він себе заявляв рік тому перед московськими і жидівськими товаришами, він тепер одягся в тогу оборонця української національної ідеї. І він правильно зрозумів тодішні настрої. Він знов ставав популярним, на нього знов зверталися очі хоть як зневірених в його попередній діяльности Українців. Гірше ніж тепер, здавалося, не може бути! Навіть часи Винниченка, всі оті єдині російські

фронти, єднання з „братніми демократіями“, весь той хаос і хитання Центральної Ради, здавалися ліпшими, ніж теперішний твердий, ясний і послідовний московський курс.

Звідти й такі демонстративні приняття Винниченка на відкриттю українського університету і холодна зустріч Гетьмана, котрого стараннями ніби здобуто той університет.

Між иншим що до університету. Справді, як мені переказували знайомі з міністерства, Гетьман близько брав до серця справу його відкриття. Але не настільки близько, щоб дати для нього бодай зручне приміщення десь в центрі міста. Він ні в якім разі не хотів потурбувати котресь московське товариство або московську школу і тому призначив для українського університету частину будинка Кадетського Корпуса, далеко на краю Київа, тай то після довгих ваган, бо і того не хотіли відступити і за те бороласся учительська корпорація Корпуса.

А наскільки українська школа взагалі була близька нашому міністрові освіти, можуть служити хоть би такі факти.

В Полтаві у нас ще минулим літом орґанізувалася перша українська ґімназія імени Івана Котляревського. Тимчасовим її директором, після моїх рекомендацій, було

призначено, вже кілька разів згаданого мною директора яворівської ґімназії, Івана Приймy. Проти нього одразуж почався похід наших москвофілів, бо він був і скрізь виступав отверто, як гарячий і безкомпромісовий патріот - Українець. Але він за рік так поставив свою ґімназію, що його заслуги мусіли признати навіть його вороги. Начальниця Маріїнської дівочої ґімназії, де найшла собі притулок на перший час наша українська ґімназія, мусіла з жалем признатися: „Ах, як би мої діти були так виховані і вчилися, як оті мужичата!“ А в нашій ґімназії наші „мужичата“ ходили здебільшого босі і мало хто мав теплу одежу на зиму — бо се були переважно робітничі і селянські діти!...

Ще ранньою весною нам для української ґімназії було приречено з міністерства, що одведуть один із будинків полтавського „Інституту для благородних девіц“. Мені навіть було доручено зібрати комісію для огляду того будинку і представити проєкт пристосовання його для української ґімназії. Я все те виконав негайно. Цікава подробиця: підчас огляду будинку я знайшов там „канцелярію інженера по обревізуванню постройки рижського порту“. Звідки взялася там отся канцелярія при загальнім браку помешкань у Полтаві — один Господь Бог відає!

Коли міністром освіти став М. Василенко, то з Інституту хтось поїхав до нього, і мені стало незабаром відомо, що на той будинок нема чого сподіватися: мій проєкт положено ,,під сукно" і все остається по старому разом із канцеляріями рижського порту і т. д. Треба було щось робити для приміщення нашої ґімназії. Як на те департамент середньої школи повідомив мене, що при 1-ій ґімназії має закритися інтернат, і будинок той призначається для нашої ґімназії. Ми всі заспокоїлися. Вже близько осінь надходить — пора вже починати перебудову і пристосовання будинка, Прийма зложив обрахунок і плян перебудови, коли зненацька я довідуюся, що до міністра їздила спеціяльна делеґація від першої ґімназії, котрій належав будинок, і добилася того, що будинок інтернату нам не буде відступлено, та ще крім того йдуть чутки, що й Прийму з директорства буде зміщено. Одночасно в ,,Родном Краѣ" зявилася стаття в тім роді, що українська ґімназія взагалі ні до чого і нікому непотрібна, що за нею тільки й стоять ,,усім знаний комісар освіти" та чужоземці — Галичане. Мене се страшно обурило. Нам величезного труда коштувало поставити ту ґімназію, а тепер її, очевидно, порішено знищити, бож лишити без приміщення і без директора. Я послав у міністерство

катеґоричну телеґраму, що коли не буде нам залишений обіцяний будинок і директором Прийма, то я відмовляюся надалі від усяких заходів у тій справі і передаю її попеченію міністерства. На сей раз наше було зверху — нам і будинок відступлено і затверджено Прийму директором — але за малим ми не програли справу!

Не так легко йшла у мене справа з низшою школою. З того часу, як міністерство внутрішніх справ покасувало у нас вибрані повітові управи і попризначало нові по свойому вибору, майже по цілій Полтавщині почалася цілковита русифікація нищої школи. При тодішніх умовах повітова земська управа була повним господарем над низшою школою, бо земство давало кошти на її утримання і запрошувало учителів. Отже учителів Українців стали звільняти, на завідуючих шкільною справою управи позапрошували колишніх шкільних інспекторів — випробуваних ще за царських часів кацапів-русифікаторів. Особливо на тім полі відзначалось земство кременчуцьке і прилуцьке. З Кременчука до мене двічі приїздили зі скаргами делеґації від учителів. Та що-я міг зробити? Я писав до повітової управи, телєфонував, домагався, але результатів не було ніяких. Розкажу на зразок один епізод. В кременчуцькім земстві, як мені донесено було,

замовлено старі московські підручники, тимчасом, як для всіх шкіл заготовляло підручники полтавське ґубернське земство, полтавська спілка споживчих товариств і департамент низшої школи міністерства освіти. Я телефоную в кременчуцьку управу: „Чом замовлено московські підручники?“ Відповідь: „Тим, що инших нема!“ Я знов телефоную, що є там то й там. Відповідь: „Ми того не знаємо.“ — А тимчасом кожде земство прекрасно поінформоване і навіть від старих управ є замовлення. Я знов пропоную, щоб виписано було негайно українські підручники. Відповідь: „Ми не знаємо, чи їх затверджено міністерством“. Я: „Я ручуся Вам, що підручники затверджено.“ Відповідь: „Нам Вашої запоруки мало!“ Я посилаю про те офіціяльний доклад в департамент низшої школи і дістаю відповідь від А. Лещенка, приватним листом: „Щож ми можемо зробити? Ми щодня інформуємо міністра про такі справи, а він каже, що то не його діло — земство не в його власти, а належить до міністра внутрішніх справ!“

Що я мав робити? Писати до міністра внутрішніх справ? Шкода й заходів! В той час по міністерствах уже обговорювався проєкт про те, щоб надати права державної мови і московській нарівні з українською! Тай чи міг я взагалі споді-

ватися якої відповіди від чужого міністра, коли я досі не дістав жадної від мого власного? Взагалі ясно було, що годі шукати оборони в міністерствах, бо тоді уже до того доходила московська вакханалія, що Москвини насмілювалися просто убивати Українців за бажання самостійности для України. У нас же таки в Полтаві стався такий епізод.

Кудись через Полтаву йшов із Київа ешелон московських добровольців. Як і звичайно, сі герої тила були здебільшого пяні. Підчас пересядки на пероні стації Полтава-Харково-Миколаївська один із них наткнувся на урядовця-залізничника. Москвин звернувся до нього по московськи, а той відказав йому по українськи. Москвина ся відповідь розлютила.

— Ти на каком язике со мной ґаваріш? — закричав на Українця.

— По українськи, — відповів той спокійно.

— Ти кто такой?

— Українець — урядовець.

— Может бить єщо і „самостійник“?

— А вжеж самостійник!

Москвин, не говорячи й слова на те, витяг револьвер і положив Українця трупом.

Сей епізод може здатися неімовірним для стороннього читача. Але я передаю лишень голий факт, без ніяких прикрас так, як мені переказували його очевидці.

Зараз же Москаля-героя було арештовано, а в Київ полетіли телєґрами. В ґазетах також появилося докладне описання сего факту. Щож на те центральна влада? Наказала держати злочинця в арешті і нарядити слідство. Те слідство йшло так пильно й сумлінно, що злочинця в тюрмі застала ще Директорія — щось більше, як по двох місяцях після події! Полтавці посумували, пожурилися, зібрали трохи грошей на проводи тіла (бо небіщик був убогий і родом десь із Харківщини) і кождому на серці запеклася ще одна крівава рана. Яка доля спіткала убійника я так і не знаю, бо до самого мого виїзду із Полтави я не чув, щоб його було покарано.

Ми, Полтавці, тоді у перше познайомилися з тими московськими добровольцями, що орґанізувалися головне у Київі з дозволу і під протекторатом Гетьмана. До нас долітали скарги Киян на їх нахабне і цинічне поведення, але в Полтаві ми їх не бачили. Се була перша подія, котра дала нам їх блище пізнати. Пізніще, на превеликий жаль, нам довелося з ними добре познайомитися — се тоді, коли вони взяли на себе оборону Гетьмана і вже „сфедерованої“ України.

* * *

Яке було відношення до України фактичних її господарів — Німців? Чи ціла ота урядова політика велася під їх впливом, чи на них лягає вина в тім, що замість самостійної української держави, якої союзниками вони себе обявили, з України було утворено московський Пємонт?

Я не беруся на те катеґорично відповідати від себе, бо в тайни вищої політики я не був тоді посвячений, перекажу лишень кілька фактів, яких свідком я сам був, або про які мені розказували самовидці.

Відношення між німецьким військом і українським, після переказів, були далекі від таких, які мали би бути між союзниками. Мені про те розказували наші старшини, котрі билися разом із Німцями проти большевиків. Власне помагала нам тільки німецька артилєрія, а кіннота й піхота, коли треба було йти у бій, ішла виключно українська. Через те не знати, чи Німці мали у тій війні хоч одного забитого. В кожнім разі від Полтави до Київа таких, здається, не було. Зате всю воєнну здобич Німці одразу забірали до своїх рук і нашим майже нічого ніколи не лишалось, так що з Німцями у нашого війська виходили на тім ґрунті повсякчасні конфлікти. Мало того — по своїм приході в Полтаву, Німці відразу реквізували автомобілі, навіть у ґуберньскої земської управи, і ніякі прохання управи, про

повернення тих автомобілів, не мали жадних наслідків аж до відходу їх з Полтави. Мені нераз скаржився на Німців Токаревський. Взагалі Німці дуже неохотно зносили наше військо і чим далі звільнялася Україна від большевиків, тим менше приязни до себе почували українські вояки від своїх німецьких товаришів по зброї. Тіж старшини із українського ґенерального штабу розказували мені, що в однім із південних українських міст, не то Миколаєві — не то в Херсоні, Німці рішили ліквідувати своїх озброєних „союзників". У ночі вони оточили касарні, де містилось українське військо, виставили довкола скорострілі і запропонували Українцям, аби ті віддали зброю. Але тимчасом, поки велися переговори, несподівано надійшла якась нова українська частина, котра оточила Німців і звернулася до них з тою самою пропозицією. По коротких переговорах „союзники" розійшлися „по хорошому", — на сей раз кожний при своїй зброї.

У нас в Полтаві Німці поводилися як господарі. Що правда, досить коректно, але тверду їх руку скрізь було чути. В початку літа усі обєднані соціялістичні партії хотіли було обявити штрайк на залізниці, на ознаку якогось протесту чи солідарности, або щось в тім роді. Німецька влада негайно поарештувала во-

жаків, декого вислала з Полтави (між иншим зятя В. Короленка — Константина Ляховича, людину вельми неспокійну і не меншого українофоба, як і його тесть — С.-Д.-меншевика), а декого поставила на суд під загрозу розстрілу. Штрайк негайно був ліквідований, а арештовані „товариші", смертельно перелякані, смиренно попросили прощенія і дали обіцянку, що більше не штрайкуватимуть. Але між такими цілком раціональними мірами Німці робили й чимало помилок, котрі могли тільки дратувати населення. До таких, на мою думку, помилок треба віднести арешт голови полтавського повітового земства Я. Стеньки і члена тоїж управи Савона. Що до першого, то взагалі не знати було, за що його арештовано, бо се був чоловік досить тактовний із селян, що вибився в люде власною спритністю, і в кождім разі свідомий Українець і патріот. За ним були такі гріхи, що він був учасником селянської Спілки, партії українських С.-Р. і нарешті товаришем міністра при Миколі Ковалевськім. Але хто його близше знав, то мусів одпустити йому усі ті провини, бо в них нічого страшного не було. До селянської Спілки в той час мусів приставати кождий, хто хотів мати якусь виборну посаду від селян, на соціялізмі він розумівся, як кріт на зорях, а в товариші міністра до Кова-

левського пішов, от що хіба по свойому простодушію: треба було серед „народніх“ міністрів, та ще й при міністрі земельних справ, справжнього малоземельного селянина! Він і пішов, щоб прислужитися землякам, а сам і в Київі мало бував, бо весь час сидів у Полтаві при своїй земській роботі. Його спеціяльність найправильніще означив колись С. Шемет, коли назвав його спеціялістом по орґанізації аматорських хорів і вистав, бо він мав добрий баритон і диріґентський хист.

Сього Стеньку Німці арештували і держали в арешті не знати за що. Бідака уживав усіх заходів, щоб його було випущено, але все даремно. Нарешті він рішив послатися на мене, як на свідка, що добре його знав. Німецький слідчий викликав мене до себе на допит. Я вже перед тим чув, що він допитує через московського перекладчика і рішив, що відповідати по московськи йому не буду. Я попросив Прийму, щоб він пішов зі мною на допит за перекладчика, на що той охоче згодився.

Слідчий — молодий німецький старшина, ітеліґентного вигляду, приняв нас чемно, але зробив квасну міну, коли довідався, що я прийшов із власним перекладчиком. Прийма пояснив йому, що я не хочу відповідати по московськи. Той здивувався.

— Чому так?

— Бо пан Андрієвський не знає тої мови.

— А яка була його професія за часів Росії?

— Учитель комерційної школи.

— Скінчив університет?

— Так.

— В якій мові учився і викладав?

— По московськи.

— А тепер забув?

— Так.

Старшина засміявся. Тоді Прийма пояснив йому просто:

— Прошу дуже, пане ляйтнанте, що як би до Вас на Вашій рідній землі прийшли Ваші союзники і заставлялиб Вас говорити мовою Вашого ворога, скажемо, по французьки, чи Ви би на те охоче пристали?

Він не дав прямої відповіди, але вже непевно відповів:

— Так у нас же заприсяжений перекладчик. Я не знаю, чи се буде по закону брати другого — стороннього?

Я пояснив йому, що розумію настільки німецьку мову, що для його слів не потрібую перекладчика, а переклад моїх відповідей може проконтролювати його заприсяжений перекладчик, котрий пише протокол.

Він згодився і так провів цілий допит. По тому допиті Прийма звернувся до нього

12*

вже приватно з докорами, що Німці не хотять мати Українців за перекладчиків, бож їх є скільки хотять із австрійського війська, а натомість беруть Жидів (у нього був Жидок).

Пан ляйтнант відповів, що охотно би брали, але не знають таких Українців. Тоді я обіцяв йому прислати кількох Галичан старшин, що знали прегарно крім української і німецької мови ще й польську і московську. Він нібп охотно згодився, і я справді післав був до нього одного такого бідака, що не мав заробітку і просив мене о роботу. Але його принято було зимно, і посади він не дістав. Стеньку було випущено незабаром після того допиту.

В другий раз мені довелося розмовляти з Німцями з тоїж причини, але вже инакше. Німці оповістили, що всякий, хто хоче мати зброю в Полтаві, мусить дістати від них на те спеціяльний дозвіл і внести досить високу суму грошей на благодійні цілі. По виконанню всіх формальностей я прийшов по дозвіл і звернувся до перекладчиці, як звичайно, по українськи. Вона мені відповіла нахабно:

— Я не панімаю Вашого язика, прашу ґаваріть па русскі!

А перед тим я чув, як вона говорила з кимсь по польськи.

— А по польськи Ви розумієте? — звернувся я до неї.

— І па польські, і па русскі, а па Вашому нє панімаю і нє хачу панімать!

Мене обурило таке нахабство і я звернувся до присутнього старшини по німецьки:

— Чи тут можна говорити по українськи?

Він мені на те грубо відказав, ще перекладчиця не знає тої мови, а йому все одно, по якому я говоритиму. Я полагодив свою справу на німецькій мові, а коли виходив із канцелярії, то чув за собою голосний нахабний сміх: сміялися з мене Німці разом із перекладчицею.

Так ставилися до нас і до нашої мови наші „союзники“ ще літом, коли вони не тільки самі жили у нас і годувалися нашим хлібом, а ще й до дому раз-у-раз посилали цілими ваґонами хліб, ковбаси, шкіру на черевики і т. п. данину від добродушних Малоросіян. А яке було їх відношення на прощання — про те говоритиму далі. Очевидно, що Німцям тоді так ходило о наші національні інтереси і о нашу державу, як і тепер ходить о те. І ми те бачили і добре розуміли — мабуть те добре бачив і Гетьман та його уряд, і тим головне треба було пояснити і тодішній наш урядовий курс.

— — — — —

ҐОЛОВА IV.

На переломі. Орґанізація відділу Українського Національного Союзу в Полтаві. Делєґація на Всеукраїнський Національний Конґрес у Києві. Наша подорож до Києва і київські враження. „Канєц самостойності.“

В осени виявилось остаточно, що Українці в боротьбі за свою державу не мають ні на кого числити, як тільки на свої власні сили. Хоч номінально наша держава і звалася ніби Україною, але фактичний стан річей мало чим ріжнився від того, який був за часів „временного правительства“ і навіть за Миколи II. Що до „українського“ уряду, то він мав найменше право на таке імя і від нього Україна могла сподіватися не більше, як і від згаданих урядів „общерусских“. Але що найтяжче давалося відчувати — се, що Москвини, як і звичайно, відразу всі як один без ріжниці станів, партій, світоглядів і переконань обєдналися в єдину національну лаву для поборювання української держави і наших національних змагань. Тепер

було скинуто усі маски і фіґові листочки, котрими доси прикривалася нагота безоглядного московського імперіялізму. Усякі робітничі, соціялістичні, „демократичні" й недемократичні ґазети, гуртки й орґанізації отверто заявляли свою ненависть до всього, що є українське. Перед в тім вела якраз соціялістична преса і соціялістичні орґанізації. Деякі робітничі соціял-демократичні орґани з цинізмом, гідним справжніх марксистів заявляли, що ніякі чорносотенні і монархістичні змагання не страшні для „робочого люду" так, як український сепаратизм; навпаки — що чорносотенці обєдинителі роблять корисну роботу для пролєтаріяту Росії. В Києві ще з весни функціонував „Русскій Союз" — ніби для оборони московської культури, а фактично для руйнування української. В нього входили всі Москвини і москвофіли всіх напрямків від найправіщих до найлівіщих. Такі великопанські і великокапіталістичні орґанізації як „Протофіс", „Союзъ хлѣборобовъ собственниковъ" і т. п. не відставали від московської „демократії" і робили з нею разом одну роботу.

Тільки убога на розум українська „демократія" (наші малограмотні соціялісти присвоїли собі монопольне право на ту назву, вони ніби не допускали, а може в глибині свого неуцтва й не знали, що може бути

демократія і несоціялістична, — тому маґічному для них слову „демократія" вони протиставили поняття „буржуазія") не знала що його тепер почати!

Дійсність не знати вже в котрий раз розбивала доґмати і забобони наших соціялістів: „пролєтаріят" і всякі „трудові" народи й „трудові" інтеліґенції сміялися їм у вічі і робили свою націоналістичну роботу, а більшість нашої „демократії" все з упертістю маняків твердила про поглиблення клясової свідомости, єдиний клясовий фронт, поборювання якоїсь неістнуючої української буржуазії і тому подібні дурниці. Але нарешті декому і з них почало в голові прояснятися: в серпні до нас дійшли чутки, що до Національного Союза, який було засновано на весні українською „буржуазією", прилучилася і „демократія" в особі соціялістичних партій, а головне їх лідерів, включаючи навіть „самого" Винниченка, котрий „применітельно к обстоятельствам" став співати на національний тон.

Наші полтавські „демократи", за благосклонним дозволом і приміром більших риб, взялися й собі за орґанізацію відділу Національного Союзу, але видно, що ся робота їх мало інтересувала, бо обєднання щось не клеїлось. Та життя неумолимо пхало їх усіх до того обєднання. В місяці

жовтні десять міністрів подали славнозвісну записку про спільність інтересів України з Росією, далі відбувся з'їзд „Протофісу" і з'їзд київського відділу „Союза хлѣборобовъ собственниковъ", постанови котрих, як видно було, мали для Гетьмана і його уряду силу закона, нарешті все ясніще ставало, що Німці не довго будуть у нас, бо їх справа на фронті йшла чим раз гірше, а далі їх було розбито і в Німеччині вибухла революція, треба було готовитися до того, що незабаром Німці заберуться і нам знов прийдеться самим устроювати своє життя.

Під тими загрозами клясові фронти скрізь тріскали, а натомість все міцніщали фронти національні. Від поміщицького „Союзу хлѣборобовъ собственниковъ" одкололася ґрупа українських „куркулів", що обєдналися на національній плятформі. Виступи Пуришкевича і промови князя Голіцина (голови „Протофісу") та наших „єдінонєдєлімських" міністрів — ліпше, ніж відозви та лямментації Винниченка, спаювали український національний фронт.

Отже доґмати доґматами, а життя життям. „Демократія", видно, навчена попереднім гірким досвідом, стала чим далі, то все менше викрикувати про „клясові" інтереси, натомість зазвучали в її музиці инші ноти: „єдиний національний фронт!" зробилося гаслом часу.

В той час у Полтаві із несоціялістичних партій істнував тільки відділ партії українських Хліборобів-Демократів. В тім відділі було небагато людей, щось коло десяти душ, але орґанізація хутко поширювалася на повіт і одиноке, що стояло на перешкоді їй, се було неприхильне відношення адміністрації, так що й полтавському відділові доводилося збіратися на пів нелєґально. Нарешті в Київі було офіціяльно в суді затверджено статут партії, і полтавський відділ надрукував і випустив одну свою відозву, але се вже було при кінці гетьманського періоду. Полтавська „демократія" стала дуже залицятися до Хліборобів-Демократів і, як видно було, із задоволенням приняла їх в число членів полтавського відділу Національного Союза.

Хоч головна управа партії і не схотіла післати своїх заступників в централю Союза у Київі, та проте надала право своїм відділам, чинити після своєї уподоби, тому і полтавський відділ увійшов до Національного Союзу. До полтавської секції Національного Союзу пристали також усі українські орґанізації і партії, крім партії С.-Р-ів. З нею вийшла ціла історія, та про се пізніще.

Коли ми в Полтаві довідалися про Український Національний Конґрес, що на заклик Національного Союза мав зібра-

тися 17. падолиста, то жваво стали готовитися до Конґресу. Одно тільки не було відомо, чи влада його дозволить? На те було мало надій. Після того, як на з'їздах ,,Протофіса" і ,,Союза хлѣбородовъ собственниковъ" влада дозволила московську вакханалію і заборонила з'їзд Хліборобів-Демократів (який все таки відбувся після енерґійних заходів управи), було більше ніж ясним, що Всеукраїнський Національний Конґрес піде проти уряду, який хоч і мав кількох міністрів Українців з рамени Національного Союзу, але вони на політику не мали найменшого впливу. В усякім разі настрій Українців по цілій Україні ставав чим далі, то все більш рішучим, що відбилося і на нас — Полтавцях. Наші делеґати були так настроєні, що в разі заборони з'їзду висловилисяб за відкриття його революційним шляхом. Не треба думати, що переважаюча часть наших делеґатів була з ,,демократії" — якраз навпаки. Від ріжних орґанізацій поприходили люде інтеліґентні і далекі від соціялістичного напряму думки, а ще дальші від соціялістичної тактики. Із цілої нашої делеґації на Конґрес (щось коло десяти душ), не знаю, чи було три-чотирі соціялісти (в тім числі й С.-Ф-и) — а то все, або Хлібороби-Демократи, або міжпартійні, які дуже близько до них стояли по своєму світогляду. Соціял-

демократи (здається двоє) рішили виїхати пізніще, а инші, щось сім чи вісім душ виїхало 15. падолиста вечірним потягом. В числі їх був і я, що заступав у Національнім Союзі Учительський Союз на Полтавщині.

Невесела була наша подорож. Холодний пронизливий вітер обвівав нас на пероні стациї Полтава Х. М., поки ми дожидали потягу, який спізнився чомусь із Харкова. Здавалося, що самі сили природи віщували нам мало доброго. В холодних нетоплених ваґонах, як і звичайно, переповнених вщерть, ми ледви знайшли собі місце. Сяк-так перебідували ніч, а на рано вийшло нас кілька на стациї Гребінка чогось з'їсти і випити шклянку чаю, щоб загрітись. До буфету годі було протиснутися, бо коло нього стояла тісна купа людей, і один Жидок голосно читав свіжу ґазету (здається „Послѣднія Новости"), яку щойно одержано з Київа. До мене доносились тільки окремі слова й фрази, але і їх було досить... Я учув слова „федерація" — „відновлення Великої Росії" — „новий кабінет міністрів"... Справа була ясна — сталася якась подія, відбувся перелом у нашій політиці. — Конець ваганням: на „Єдіну Росію" взято отвертий, ясний і офіціяльний курс. Одно тільки мені неясно було — що се за документи читає Жидок?

Чи то не декляраціяі нового кабінету міністрів, яким, очевидно, замінено ненормальний попередній „діловий“ кабінет наполовину з Українців, а наполовину з „єдінонеделімців“?

— Будьте добрі скажіть, що то він читає? — звернувся я до мого сусіда, якогось, видно, комівояжера чи що.

— Гетьманскую грамоту. Гетьман обявляет о федерації с Росієй... Ой не будет добра із етого всего!

— Значит канец самостойності!... почув я коло себе радісний голос. Обернувся і побачив якогось брудного панка в старшинській шинелі, без наплечників і в такім же картузі, без кокарди.

— Давно пора! К чему еті комедії с Украінамі, с гетьманамі? Как било раньше, так і будет: єдіная Россія — коротко, просто і ясно!

Але з натовпу мало хто розділяв його радість.

— Не будет тут Росії, а будет совдепія!
— Скоро большевікі будут!
— Опять кутерьма пойдьот!
— От, тобі й маєш Україну!...

Сі останні слова належали якомусь кондукторові. Стояв сумний, зажурений, з ліхтариком у руці і поглядав на мене не то запитуючо, не то з надією.

— Не журіться, ще Україні не кінець і до Росії ще далеко! — відповів я йому не то, щоб його піддержати, не то, щоб себе потішити.

А мене ся вістка приголомшила, як грім з ясного неба. Я всего міг сподіватися — призначення цілком московського кабінету, його декларації в тім роді, але ніколи такої „грамоти“ від самого Гетьмана. Мені пригадалися його слова, що він відказав мені на мою промову перед чотирма місяцями:

— „Передайте народові, що скорше мене побачуть трупом, ніж я відмовлюся від державної самостійности України!“...

Можна ріжно пристосовуватися до обставин життя, до політичної ситуації, але так грати своїми словами не годиться людині, що стоїть на чолі держави, до слів котрої прислухаються народи й історія. Я міг би оправдати помилки Гетьмана, його легкодухість, але ніколи не брехню, або лицемірє! В особі Гетьмана я бачив (чи хотів бачити) в кождім разі джентельмена. Таким він мені уявлявся при нашім побаченню. Все можна було пояснити — і дотеперішню політику — слабістю його вдачі і тим, що його прибрали до рук люде сильнішої вдачі, і можливі дальші вагання й нерішучість у політиці — тим самим. Адже ж недурно казали люде про його пращура

Івана, що за нього булаву держить жінка — Настя! Але не можна нічим оправдати і простити отих несповнених приречень і клятв. Сього ніколи не забуде йому історія і народ його, а що найважніще — сама особа його стратить на все авреолю величности, що мусіла би оточати його постать, а натомість стане вона в історії, як постать звичайного себелюбця, карієриста і політичного спекулянта à la перший-ліпший авантурник із нашої так званої „демократії". Справді, чим ріжниться „Гетьман Всієї України", родовитий український аристократ, потомок Гетьмана, треба думати людина високої інтеліґенції і вихована в старих поняттях про свою честь, про власну гідність, про обовязки до себе самого і до свого історичного роду — чим ріжниться він від заступника пролєтарської кляси і пролєтарського світогляду — голови „народніх" міністрів, В. Винниченка?

Як у одного, так і в другого десять пятниць на тиждень. Сьогодня найсамперед соціяліст — завтра завзятий націоналіст, сьогодня все для пролєтаріяту — завтра все для України, сьогодня „єдіний російський революційний" — а завтра єдиний український національний фронт і т. д. і т. п. Та се може проститися заступникові пролєтарської моралі і основателеві чудернацької доктрини про „чесність із самим

собою“. Але не „Гетьманові всієї України“, що мусів би бути чесним із своїм родом, із народом своїм і з цілою історією... Його слова про труп, так необережно колись кинуті, справді зробили його політичним трупом на віки, бо хто йому тепер повірить?

Мені найбільше боліло і тепер найбільше болить те, що ми в сей великий для України історичний період не можемо ніким похвалитися — немає ніякої людини, котра з честю і славою для нашої Батьківщини перейшлаб в історію для науки потомкам. Натомість бурливі хвилі революції винесли на гору саму нікчемну пінку і бруд!...

З сумними вістями вернулися ми у ваґон до наших сопутників. Хтось роздобув свіже число „Кіевской Мысли“, і з неї ми докладно довідалися про гетьманську грамоту, про зміну кабінету на чисто московський і про цілу майбутню нашу політику, яка має бути направлена на „відновлення Великої Росії“ (буквальні слова „грамоти“). Трудно навіть описати наше загальне обурення. Люде найчемніщі і найделікатніщі посилали лайки і прокляття на адресу „Його Світлости“. Настрій був у всіх найрішучіщий: тепер ми не сумнівалися, що Національний Конґрес збереться революційним шляхом і скине

,,Його Світлість" — або принайменше запротестує перед цілим світом проти того, щоб він виступав в імени України, котра йому потрібна лишень як шлях до відбудови ,,Великої Росії".

З тоїж ,,Кіевской Мысли" ми довідалися, що вчора московські добровольці розігнали студентську демонстрацію, що з якоїсь нагоди виступила з червоними прапорами. Видно, що ,,твердий курс" нового уряду заповідався добре! Ґазета подавала вістку, що з донськими козаками заключено угоду і що якийсь їх відділ уже зявився і розташувався коло Київа (як виявилося пізніще, се була брехня, яких багато тоді поширювалося навіть з офіціяльних джерел міністром Кістяковським, щоб застрашити громадянство). Та ніщо вже нас не дивувало: справа ясна: хто сказав ,,а", той мусить і ,,б" сказати — видно, пан Скоропадський (тепер його ніхто Гетьманом не називав) заздалегідь збірав відповідне військо, в першу чергу для покорення і підтоптання під нозі ,,своєїж" держави!...

В Київ ми прибули десь коло десятої години ранку. Треба було шукати притулку, бо в готелях тоді годі було знайти вільний покій — все було забито утікачами з Московщини, яким пан ґенерал так охотно давав притулок і навіть тим хвалився в своїй останній грамоті, чекаючи

собі за те від ,,братів“ великої і багатої милости.

Знаючи гостинність братів Шеметів, ми рішили проситися до них, щоб дозволили нам переночувати бодай одну ніч, поки знайдемо собі инше приміщення. В домі Шеметів знайшли ми одного слугу, котрий нам пояснив, що сьогодня з хутора прибув Сергій Михайлович, а на завтра чекають Володимира Михайловича з дружиною і дітьми.

Справді незабаром прийшов і Сергій Михайлович, який приняв нас дуже гостинно. Зараз же почалася розмова на теми дня. Сергій Михайлович був вельми сердитий і обурений на ґенерала. Партія Хліборобів-Демократів — як ми довідалися від нього — постановила рішуче поставитись проти ґенерала і його політики. Понеже панами ситуації тепер були Французи, а вся політика робилася в Одесі, де сидів їх не то конзуль, не то псевдоконзуль п. Енно, то С. М. збірався завтра їхати до Одеси і віз із собою меморіял до Французів від партії Хліборобів-Демократів. Він дав мені прочитати той меморіял уже готовий, відбитий на машинці по французьки. Автором його був М. Міхновський, а писаний він був у дуже катеґоричній формі.

Мені добре вбився в тямку той меморіял (я його перекладав моїм сопутникам), а найбільше одно місце з нього. Осудивши дотеперішню москвофільську політику ґенерала Скоропадського, партія Хліборобів-Демократів заявляла: „Нехай Французи не думають, що проти ґенерала Скоропадського обурені тільки низші верстви нашого народа, котрі французька публична опінія привикла ототожнювати з соціялістами. Ми з соціялізмом і соціялістами не маємо нічого спільного — навпаки, ми є його найострішими противниками, а проте ми не завагаємося взяти участь і стати на чолі повстанського руху, коли ґенерал і надалі не змінить свого дотеперішнього москвофільського курсу.“

На другий день С. Шемет виїхав із тим меморіялом до Одеси.

Ми поспішали довідатися, що чути з Конґресом і тому направилися до осередку, де сходилися всі Українці і всі нитки політичного життя — до Українського Клюбу. Там поки що довідалися, що проти ґенерала обявлено повстання, що Національний Союз вибрав Директорію на чолі з В. Винниченком, і що Директорія уже виїхала до Білої Церкви, де С. Петлюра орґанізує військо.

Щож до того чи відбудеться Конґрес, то ще певно нічого не було знати. Очевидно,

13*

що леґально відбутися він не міг, але чекали поки з'їдеться більше делеґатів, щоб довідатися, чи не схотять вони переїхати до Білої Церкви, або деинде і розпочати Конґрес в спосіб революційний. Точні інформації про те ми мали дістати тут же сього вечора, коли тут будуть „люде звязку", котрі дістають безпосередні інформації від Директорії. Довідалися ми також і про відозву, котру випустила Директорія до українського народу, але нігде, на жаль, не могли дістати її тексту.

— Та вийдіть на вулицю, прочитаєте скрізь на телеґрафних стовпах або по парканах, бо ґенерал має дуже лінивих і недбалих слуг — ніхто не пообдирає!

На жаль, ми тої відозви вже не знайшли, бодай в центрі міста — видно, що на ґенеральських слуг нарікали несправедливо!

Вісти були і втішні, і сумні. Тішило нас, що обявлено повстання, що ніби минули часи резиґнації й апатії в нашої інтеліґенції, а найголовніще тішило нас, що до повстання прилучилися, або краще сказати були його осередком Галичане — Січові Стрільці, до котрих власне і поїхав Петлюра. Вони були запорукою, що повстання не піде в сторону „клясову", зо всякими огляданнями на „пролєтаріят" і „демократії" близьких і рідних нам народів, а буде боротьбою, може упертою і без-

пощадною, пригнобленої нації проти своїх гнобителів. Ми були в тім певні, та і всі говорили, що основні мотиви повстання є державно-національні.

Але засмучував декого з нас склад Директорії, а особливо її голова. Знаючи Винниченка з його попередньої діяльности, я був певний, що він своєю невмілостю, своїми хитаннями, а головне відданостю ідеї інтернаціоналізму і повсякчасною зміною своїх переконань (щирою чи нещирою — инша річ) зруйнує цілу справу і незабаром опиниться знов серед своїх давніх, хоть і невірних, товаришів по єдиному російському революційному фронту. Я дуже боявся, що він знов потопить справу нашої національної революції в московсько-жидівськім ,,інтернаціонально-клясовім" багні, як уже раз те зробив за часів Керенського і большевиків.

Що до характеристики инших членів Директорії, то крім Петлюри, котрого ми досить знали, инші виглядали якось неясно, ніхто про них не знав нічого певного. Якісь міжпартійні, або мало соціялістичні, фіґури давали малу запоруку твердости національного курсу. Будуччина крилася перед нами в тумані, а ґоловне, чого пекуче хотілося зараз невідкладно — се як найскоршої зміни теперішнього положення, ясного і образливого для нас, що з гро-

мадян власної держави, з людей, що вже ніби досягли права на власну Батьківщину і на власне імя — ставали знов безправними безбатченками, людьми „не помнящими родства“, на нашій, не своїй землі!

Уличне життя як найбільше підкреслювало нам наше становище чужих, непотрібних і „неблагонадійних“ людей в колишній столиці української держави — в матері городів українських, а тепер „в ґубернском ґородє єдіной Росії“. Скрізь чулася московська мова. Проходили ґрупи московських добровольців з трьох-коліровими кокардами, чулася московська команда і московська лайка. Над деякими будинками маяв трьох-коліровий прапор! Се значило, що тут міститься добровольчеський відділ. Від нової ради міністрів вийшла якась декларація, в котрій вони намагалися помирити відбудову „єдиної Росії“ з ґарантіями прав для України. В ній згадувалося навіть щось про сойм і т. п., але се звучало, як гірка іронія і насмішка над тою нещасною Україною, і профанацією її імени в устах московських чорносотенців, а розуміти таку декларацію треба було хіба, як чергове дурення „глупих хахлов“!

Сяк-так дочекалися ми вечера і коло семої години були у Клюбі. Там було вже досить людей. На моє здивовання всі

говорили голосно про речі, які, здавалосяб, вимагали найбільшої конспірації. Коли я комусь із знайомих зауважив, що сеж прецінь небезпечно, що тут можуть бути і московські шпіони, то почув таку відповідь:

— А Ви думаєте, вони не знають, що тут робиться? Клюбові однако не довго жити — не сьогодня-завтра його заберуть московські добровольці — вониж тепер у нас повні пани, і всі українські будинки вже перейшли, або переходять у їх руки!

Незабаром до Клюбу прийшов Чеботарів (пізніще прославлений начальник Петлюрівської охорони) і поінформував мене докладно про стан річей. Він був моїм давнім приятелем і товаришем по полтавській ґімназіяльній громаді. Сю громаду, котру я і кілька моїх товаришів заложили в 1901. році, спіткала лиха доля. Коли саме ми кінчали ґімназію в 1903. р. весною, то про нашу громаду вже знало трохи наше начальство, бо знайшло в одного з її членів ,,Гасло", але тоді якось обійшлося, і нам дали докінчити ґімназію. А в осени тогож року, через донос одного зрадника, було її викрито, і учасників її — ґімназистів спіткала лиха доля. Вони розбіглися хто куди, а Чеботарів утік в Америку. Після того я щось раз, чи два коротко бачив його

уже по його повороті. Тепер я дуже зрадів тій зустрічи. Чеботарів розказав мені докладніще про склад Директорії і про її напрям. З його слів виходило, що тепер політика мала би бути цілком національною і безкомпромісовою. Успіх повстанню, по його словам, був забезпечений. Скоропадський не мав нікого за собою. В кождім разі ні одного Українця. Хоч ні, я помиляюся, був в новім кабінеті одинноднісенький Українець — старий український діяч, В. Науменко, і тим болячіще підкреслював він своєю присутністю непевність і несталість наших старих культурників — українофілів, сеї виміраючої ріжновидности Українців. Про нього инакше не говорилося, як про ренеґата, якого імя в історії буде помянуто разом з іменами инших „федералістів": Кочубея, Галагана, Нероновича і їм подібних. Цікаво відзначити, що в тім своїм „федералізмі" сей архаїчний пережиток українофільства сходився зі своїми епіґонами: найновіщими українофілами-федералістами з кол українських лівих С.-Р-ів та комуністів. Яка глибока ріжниця, і яка повна однаковість у світоглядах! Вище анемічного культурництва, „культурно-національної автономії", не могли сягнути їх анемічні від старости і від молодости мозки навіть у хвилини найбільшого напруження національної волі!

Але авторитету самого Науменка за мало було для піддержки ґенерала Скоропадського! Навіть його ґвардія — сердюцькі полки, по словам Чеботарева, були цілком на стороні повстанців і чекали тільки слушної хвилі, щоб перейти на їх бік. Звязки з ними весь час піддержувалися. Ґенерал хотів був на большевицький зразок охоронити себе „клясовою“ ґвардією, але йому сей експерімент не вдався — діти українських козаків-хліборобів мали українське серце, і воно керувало ними і направляло їх, а не „клясові“ інтереси! Селянство повставало скрізь все, як один чоловік — багатші, бідніщі — всі йшли за Директорією. Московські добровольці не були ніякою охороною — вони обороняли не Скоропадського, а власну шкуру. В разі їх перемоги, а може й без того, цілком можливо, що вони заарештують непотрібного їм ґенерала і настановлять свого певніщого і, в кождім разі, з більш твердою волею, ніж Скоропадський. Оставалася одна охорона, і се була найпевніща — Німці. Але Німці незабаром рушатимуть до дому — їм не можна дратувати місцевого населення. З ними Директорія також веде переговори, і вони певно не одважуться вмішуватися у внутрішні справи України. Що до французького командування, то в разі перемоги Директорії певно, що й воно

не буде ставити їй опору, бож обсадити своїм військом таку величезну територію, як Україна, Французи однаково не зможуть, а Німців тут не вдержать ніякі французькі накази. Отже з усіх боків виходило добре. По словам Чеботарева, Директорія могла бути в Києві і за кілька днів. Про одно тільки ми забули — про большевиків!...

За Національний Конґрес ще нічого певного він не знав і не міг сказати. Треба почекати завтрашнього дня — завтра має прибути більша частина делєґатів, і тоді справа вирішиться остаточно — чи вони схотять де їхати з Київа, бо тут, очевидно, Конґрес відбутися не може.

Далі перейшли ми на спогади ґімназіяльних часів, згадували про нашу громаду і про її членів — де хто тепер і що робить. Так ми собі розмовляли в їдальні клюбу при столику. Тимчасом чим далі, то все більше збіралося народу. От приходить А. Лещенко. Я його розпитую про новини з міністерства. Новий міністр поки що був раз у міністерстві і заявив, що все останеться по старому. Настрій у Лещенка сумний. Каже, що серед усіх служачих міністерства однакове бажання й сподівання: колиб уже Скоропадському скорше кінець!

До мого уха зненацька донеслися звуки труб.

— Що се таке — де то музика?

— А сеж сьогодня чергова танцьовальна вечірка (здається, була субота) — в салі грають до танців.

Заходимо до салі. Чотирі сурмачі у військовому убранню стоять посеред салі і трублять у довгі сурми, перевиті шнурами. Се, як мені поясняють, гетьманська сердюцька музика і сурми подаровані самим Гетьманом... І сумно, сумно стає мені на душі. Чи так би воно усе було, як би Гетьман хотів іти разом із своїм народом? Теклоб собі мирне життя в державі і у нас, як у людей, все булоб по людському. Робимо, працюємо на себе і на нашу державу, а в суботу, або в свята, молодь по трудах веселиться під звуки рідної музики, у своїй хаті. І все маємо своє — маємо свою хату і господаря, що дбає про хату, і всі ми, цілий народ, одною міцною сімєю стоїмо коло нашої хати і ніхто не посміє піднести руку на наше добро! „Міщанська ідилля!“ — ловлю я себе на думках. Що як би то мене почув котрийсь із „товаришів“ — ідеольоґів „революційного пролєтаріяту“, перманентної клясової боротьби і її радостей? Немає де правди діти — всі ті пролєтарсько-революційні восторги не для мене. Я справді маю невеликі ідеали і спокійну вдачу — нехай і „міщанську“,

не маю чого встидатися і критися з тим. Нехай хто тішить себе марними словами: ,,соціяльна революція", ,,добро всесвіту", ,,всесвітнє братерство", і т. п. — я мушу признатися, що вище ,,дрібної, міщанської" ідеольоґії, яка не сягає дальше добра свого власного народу, я піднестися не можу. Мирна праця і мирний відпочинок у власній, не найманій і не в інтернаціонально-комуністичній якійсь, — а у власній нашій, простій, народній українській хаті, як була змалку, так і досі лишилася ідеалом мого життя — мабуть зостанеться і до смерти! Та, видно, не судила доля нам, Українцям, досягти колись тих ,,міщанських" ідеалів: женучись за великими, всесвітніми ідеалами і добром цілої людськости, ,,усього працюючого народу", ми одної маленької дрібниці ніяк і ніколи не можемо досягнути — своєї власної, хоть якої невеликої і скромної хати!...

По салі крутилося кілька пар, і великої веселости не видно було. Видно, сьогодня було не до танців. А може декому із танцюристів приходила в голову така сама думка, як і мені: ,,Чи будете ще тут танцювати у слідуючу суботу? Хто буде тут тоді?..."

На другий день приїхав і Володимир Шемет із дружиною і дітьми. Він був страшно обурений на Скоропадського. Роз-

казував нам, як в свій час (ще за Центральної Ради) ґенерал приходив до нього і шукав знайомства, як в особистих розмовах потім не раз прирікав, що змінить московський курс на український, що поставить Українців коло державної справи — і ніколи своїх приречень не додержував. Останній акт „федерації" достойно завершив цілу карієру ґенерала. Володимир Михайлович, людина гаряча, не перебірав у висловах на його адресу. Повторити їх, на жаль, не можу, бо в літературній мові їх уживати не принято.

З інтересних новин того дня було те, що по місту Києву було розліплено проклямацію, підписану іменем чи „Української Громади", чи щось в тім роді. В тій проклямації ціле повстання проти ґенерала Скоропадського пояснялося, як справа особистої амбіції Винниченка і Петлюри. Зміст тої відозви робив нужденне враження. Цікаво було хто кривсь за підписом? Володимир Михайлович пояснив нам:

— Та сеж знаменита орґанізація найславніщих Українців, а в склад її входять аж цілих троє: Скоропадський, Василенко і Науменко. Компанія не велика числом, але сильна духом!...

Місто приймало чим далі, то все більш воєнний вигляд — скрізь по вулицях раз-у-

раз проходили відділи озброєних московських добровольців. А з рана, як тільки ми прокинулися, до нас долетіли відгуки далеких гарматніх стрілів. І в кождого з нас забилося з надією серце: а може ще сьогодня ми будемо свідками зміни ,,ґубернскаво ґорода Кієва" — знов на столичне місто української держави?

Та то були поки що марні надії. Навпаки ми довідалися, що й Конґрес не може відбутися, бо виїхати з Києва небезпечно — ґенеральські аґенти скрізь нишпорять і можуть поарештовувати і вкинути делеґатів до тюрми, або що і ще гірше: вони з Українцями не мають ніяких церемоній!

Я рішив використати день, щоб найти свого знайомого старшину Українця, який служив десь близько Гетьмана при ґенеральнім писарі та поінформуватися у нього про стан річей і про настрої ґенерала та його оточення.

Мушу сказати кілька слів про сего старшину. Звався він Неїло і був моїм земляком. Старий артилерист-офіцир царської служби, він приймав діяльну участь в орґанізації українського війська ще за часів Центральної Ради, був і у нас в Полтаві перед першою большевицькою навалою. Я з ним зустрічався тоді в українськім штабі. Гетьманові служив щиро, як

і Центральній Раді і як служив би всякій українській владі. Незадовго перед моїм приїздом я бачився з ним у Полтаві при таких обставинах.

Раз якось перед вечером зайшов він до моєї комісарської канцелярії (я працював що дня до 6—7 години вечера) і попросив мене на конспіративну розмову. Ми вийшли, як тепер пригадую, в кімнату завідуючого освітною справою (мені з моєю канцелярією дала притулок ґубернська земська управа, але я не мав постійного місця, тілько тулився десь по кутках, у проходних салях тощо), і там він розказав мені про ціль свого приходу.

— Мене Гетьман післав обїздити державу нашу і познайомитися з політичною ситуацією і з настроями на місці, серед місцевих людей і обставин. Скажіть, що робиться на Полтавщині і яка Ваша думка про стан річей?

Я йому розказав докладно про те, що робилося, і про настрої, які вже давно ясно означилися. Показав йому документи про арешти і про сваволю адміністрації (таких документів я мав досить при моїх справах). Розказав йому про діяльність Ноги і инших аґентів адміністрації і нарешті додав:

— Перекажіть Гетьманові, що є ще час, хоть може вже й дуже мало, щоб уникнути

катастрофи, до якої він веде свою державу. Може ще можливо привернути віру і симпатії народу до Гетьмана, але різкою і негайною зміною політичного курсу!

Він обіцяв переказати мої слова й поради Гетьманові і зібрати ще більше матеріялів про Ногу, в якій справі він найбільше приїхав до Полтави, бо на Ногу приходило багато скарг з усіх боків.

Так після тої розмови я його й не бачив аж до останніх подій. Тепер я хотів поінформуватися від нього, не так про результати нашої розмови, бо я їх і так добре бачив, але про вигляди на майбутнє і про те, що діється в тім московськім гнізді.

Я вирядився пішки до гетьманської оселі. Просто на вулиці, недалеко від гетьманського будинку, побачив я цілий воєнний табор. Вулицю було перегороджено колючими дротами, через котрі виглядали отвори скорострілів. З лівого боку стояла вартова будка, а вздовж огорожі ходило кілька озброєних добровольців в сталевих французьких шоломах. Розмовляли і перегукувалися між собою, природно, що по московськи. На вулиці не було видно живої душі — я сам ішов на загорожу і мені трохи моторошно стало: а що як ґенеральська охорона випалить у мене із скоростріла, або з револьверів? Знаючи їхні звичаї, я міг сподіватися того, тим

більше, що при моїм зближенню з будки вискочило ще кілька озброєних людей і підозріло наставилися на мене. Щоб уникнути всяких неприємностей, я заговорив до них по московськи.

— Прошу дуже, яким способом я міг би побачити пана Неїла?

— Хто то такий?

— Се старшина, що служить при Гетьмані.

— До двірця Гетьмана доступ усім заборонено.

— Але я маю пильну справу до п. Неїла.

— Заждіть, я зараз довідаюсь.

Старшина зайшов у будку і зателєфонував. За хвилину вернувся і запитав мене, як я звуся. Потім у друге зателєфонував і приніс таку відповідь:

— Пана Неїла немає в гетьманськім палаці, а його адреса така: — і він переказав мені адресу — якийсь готель на Крещатику, недалеко від Олександрівської. Я подякував і пішов собі на показану адресу, роздумуючи над тим, що бачив. Особисту охрану у ґенерала справді було орґанізовано добре: от як би так і все було орґанізовано у його державі!

Неїла я застав дома в більш, ніж скромному покою на четвертім поверсі жидівського готелю. Він привітався дуже чемно, але коли я заговорив з ним про сучасне становище, то дуже посумнів.

— Нічого Вам певного сказати не можу, бо й сам не знаю. Моє становище тепер дуже непевне — від мене криються всі, ставляться як до непевної людини, бо яж Українець, а Українці тепер не в ласці...

— Ну, та всеж таки щось знаєте, щось чули?...

— Дещо чув, але за повну правдивість ручатися не можу, бо переказував мені ґенеральний писар, а він ніби був сам у двірці, як приїздив до Гетьмана посланець від Денікина.

— Коли се було?

— Перед оголошенням федерації.

— Цікаво — хтож то був і що говорив?

— Якось у вечері приїздить автом ґенерал (він назвав його призвище, але я тепер не пригадаю) і просить негайної авдієнції у Гетьмана. Його сторожа не пускає, але він енерґійно добивається, говорячи, що має негайну справу державної ваги. Нарешті Гетьман його приняв, коли виявилося, що се був посланець з Дону. Він привіз розпорядження від спільного союзного командування з Ясс і письмо Денікина. У розпорядженню союзного командування наказувалося, щоб негайно було обявлено федерацію з Росією, а самому Гетьманові наказувалося, аби він скорився наказам головнокомандуючого обєднаним протиболь-

шевицьким фронтом, ґенерала Денікина. Наказ спільного антантського командування підписано було заступниками усіх держав антанти, навіть Японії. А Денікин у своїм письмі також наказував підкоритися йому і призначав Скоропадського командуючим (здається, 17-им) корпусом. Гетьман ніби на те мав так відказати: „Перекажіть Денікину, що він мене не підкорив ще, так я не маю йому й коритися, нехай як мене подолає, тоді й наказує мені, а федерації я не можу обявити, бо се буде нарушення моєї клятви перед українським народом.“ На тім авдієнція і скінчилася. Але з Ясс прийшла телєґрама з потвердженням того наказу від нашого посланця, котрого ще перед тим Гетьман вислав до антантського командування, і він рішив скоритися волі цілої антанти.

Жалко, що коли справа йшла про його особисту честь, у ґенерала вистарчило смілости відмовити Денікину, а не вистарчило одваги відмовити, або бодай достойно відповісти союзному командуванню, коли справа йшла про честь його держави і народу!...

Потім Неїло передав мені статут і гетьманську відозву про орґанізацію українського козацтва та просив моєї допомоги для поширення їх. Мені ніяково було йому відмовити, алеж я звернув його увагу

на те, що тепер се не на часі, бо імя ґенерала Скоропадського дуже непопулярне в народі.

— Все, що ґенерал робить, виходить і у нього так, як у його попередників: „zu spät“!

Яке було моє здивовання, коли, розгорнувши статут українського козацтва, я прочитав ніщо инше, як дословно переписаної пів проґрами партії Хліборобів-Демократів! Тої самої, з'їзд котрої перед двома тижнями заборонив міністр внутрішніх справ Рейнбот!...

Неїло пояснив мені, що сей статут є продуктом творчости ґенерального писаря Івана Полтавця-Остряниці, а міністр Рейнбот про нього певно й не знає нічого.

— Значить, у пана Скоропадського права рука не відає, що творить ліва?

— Що зробити, у нас багато справ так робиться!

За кілька днів він прислав мені почтою цілу купу статутів і відозв про орґанізацію на Україні українського козацтва. Так ті відозви та статути й лишилися у мене в комісарській канцелярії, бо тоді поширювати їх було вже анахронізмом: орґанізація народу ішла не від Гетьмана, а проти Гетьмана!

В тім напрямку тим менше можна було що зробити, бо і сю справу скомпроміту-

вали московські наємники ґенерала. От характеристичний зразок орґанізації ,,українського“ козацтва.

В ті часи до мене у Полтаву завітав мій приятель, студент із козаків, І. В., про котрого я згадував у першім томі моїх споминів*).

Він розказав мені, як він хотів розвідатися про оте козацтво.

— Знаєте, що я мав щирий намір записатися в козаки, або ліпше сказати наново потвердити мій козацький стан. Прочитав я відозву і адресу, де можна складати такі заяви. Заходжу до канцелярії, де приймають заяви (здається, на Катеринській улиці В. А.) і щож Ви думаєте? До мене звертається якийсь московський старшина по московськи, що, мовляв, охоче мене запишуть.... Я йому відповідаю по українськи — він знов по московськи. Так я собі подумав: ,,Ну його к бісу отаке козацтво — хай собі Скоропадський набірає козаків із своїх приятелів кацапів, а я свого старого українського козацького роду й імени ганьбити такою компанією не хочу!“ Плюнув, тай оставайтеся здорові з вашими козаками!...

В той же день, як я ходив до Неїла, я був свідком сцени, якої не забуду до віку.

---

*) Див. ,,З минулого“, т. 1., ч. II. стор. 91.

Десь по обіді, над вечір, хотіли я і ще двоє з моїх сопутників зайти до Українського Клюбу в якійсь справі. Почав накрапати дощик, віяв холодний осінній вітер, і ми поспішали укритися від дощу. Не доходячи яких пів сотні кроків до Клюбу, побачили ми щось непевне: з дверей вийшло кілька добровольців у шинелях і французьких шоломах при зброї і почали щось нараджуватися. За кілька хвилин вийшло ще двоє з великим трьохкольоровим прапором на довгому держаку і всі разом вони вивісили його над входом.

Совершилося! Одинокій українській інституції зробили конець оборонці прав „вільної України" у Великій Росії! Сей трьохколіровий прапор над Українським Клюбом був символом і цілої нашої державної справи. Се вже справді остаточний „канєц самостойності"! Я ще не знав, який погром учинили тоді Москвини в середині, як розбили бюст Франка, розметали бібліотеку і т. д. Про се ми довідалися пізніще з ґазет, але тоді, бачучи, як Москвини вішають свій прапор при вході, могли ми догадуватися, що і в середині наші „оборонці" дали вихід своїй лютости і повну волю свому хамству — специфічному московському хамству, що не знає межі чи тоді, як „широка" московська натура трощить у шиньку посуду, бє зеркала і мастить

льокаям вид горчицею, чи тоді, коли нищить ,,мазепинські" книгозбірні, картини і бюсти мазепинських поетів і учених!...

Природно, що ми не увійшли до Клюбу, але в кождого з нас се видовисько пробудило таку лють і ненависть до ,,нашої" влади, що ми бажали не тільки, аби їй прийшов найскорше кінець — ні, сього було мало, а їй повинна була би бути ще окрема платня, усім разом і кождому з окрема за ті знущання, які вони дозволили і допустилися над українською національною честю і гідностю! І се все робилося в імени ,,Гетьмана всієї України", тими самими його оборонцями, що так пильно стережуть його високу особу від справедливої народньої помсти!...

Пославши кілька теплих слів від щирого серця ,,Його Світлости" й усім його оборонцям заразом, ми вернулися до дому, щоб переказати Володимиру Шеметові сцену, якої ми були свідками. Він прилучив і свій голос до нашого спільного хору.

Тогож дня вечірним потягом ми мали вертатися у Полтаву. Ми чули, що добитися до ваґона тепер дуже трудно, бо цілі потяги з бою беруть жовняри, які повертають отсе з австрійського полону і за всяку ціну спішаться дістатися до дому. Тому ми поспішили заздалегідь прибути

на стацію, щоб зараня запастися білєтами і по спроможности зараня вийти до потягу. Наша поспішність дуже мало нам помогла. Коли ми, взявши білєти, вийшли на перон, то побачили таку картину: цілий перон залито сірою масою в обірваних шинелях, в останках якогось військового чи цивільного убрання, часто босих, напів голих людей, брудних, виснажених і через те все роздратованих, сердитих — таких лютих, що боязко було до них і заговорити. Між тою сірою масою подекуди, острівками, боязко тулились ґрупи звичайних пасажирів, що непевно озиралися довкола зі страхом в очах і з повними руками ріжних пакунків, які вони боялися поставити до долу. Кругом шум, гамір, крики. От, до мого вуха доноситься страшний розпачливий плач жінки і кількох дітей разом. Підходжу до більшої купки людей і бачу сцену тяжкого людського горя. Немолода жінка, видно по убранню інтеліґентна, ридає, закривши облича руками, а двоє діток літ по 10—12 хапають її за руки і самі ридаючи гукають до неї: „Мамочко, не плач! Ой мамочко, не плач!“ Із її уривчастих фраз і розмов довкола я довідався таке: вона бідна вдова по урядовцю, що отсе недавно помер. З двома дітками і цілим своїм майном, спакувавши його у кілька валіз, вона виїзджає до матері на

провінцію. Лишила дітей стерегти пакунки, а сама пішла десь по носильщика, але поки вернулася, кількох пакунків уже не було, і діти не могли сказати, де вони ділися. Бідна жінка надривалася від сліз. І зрозуміло, коли взяти на увагу, що значила тоді сама одежа не тілько для бідного чоловіка! Дехто утішав її, як міг:

— Та Ви заявіть жандармам, міліції, може ще і знайдуть Ваші речі!

Але другі, видно більш досвідчені, говорили сумно на те:

— Де вже там шукати! Таж міліція працює разом із злодіями — потім діляться. Тут їх ціла шайка, обкрадають людей. У них порядок і орґанізація ліпші, ніж у самого міністра. Заявляйте скільки хочете, хіба посміються з Вас! Крадуть і тут, і з ваґонів — скрізь. Тут із усіх отих ,,пасажирів", що Ви бачите, половина злодіїв.

— Мабуть із салдатів... — кинув хтось боязко.

— Ей, чоловіче добрий, де там із салдатів? Чи Ви думаєте, що як салдати, то вже й злодії якісь? Та хібаж ми не ті самі люде, не такі самі, як колись від вас ішли на фронт? Горе нас вимучило та злидні, а чести нашої від нас, чоловіче, не одбірай! Бо в нас дома може отак само жінка та діти плачуть, дожидаючи батька, щоб на шматок нужденного хліба запрацював!

Говорив якийсь жовнір у подертому австрійському плащу і цивільному капелюху, зарослий бородою, з добрими сірими очима, типовий наш полтавський ,,дядько".

І тут як по команді із уст сірих людей посипалися гіркі жалоби.

— Люде добрі, та чи ви знаєте, як ми верталися з Австрії? От так, як бачите, без хліба, без одежі, босі, голі, по пятьсот-шістьсот верст пішки. Христа ради хліба просили дорогого, а з нас же й хазяйни є! Є де в кого і в хаті, й поза хатою!... Хворі на тиф у дорозі падали і на очах наших умірали. А дехто і з голоду. Що зробиш? Поховати та й то нічим було. Так і кидали при дорозі. Аж ось прийшли до себе, до дому, на Україну. Чули, що вже наша українська влада настала, от думали, слава Богу, аби до дому скорше! Як же нас дома приняли? Так само, як і на чужині: знов пішки, знов Христа ради!...

— Е, не говоріть так, дядьку, отже й тут у Київі маєте харчовий пункт — харчують салдатів дурно.

— Спасибі їм за те, хіба ми нарікаємо — правда, подекуди то харчують, а перевозити, то нігде не хотять. Хіба Ви думаєте, нам ото любо розбивати ваґони та на кришах їздити? Та скільки з тих криш попадало, скільком голови позносило, а ми все ліземо,

бо не вмреш на криші — подохнеш десь у бараку, або при дорозі з тифу! А хіба не можна булоб нарядити спеціяльні товарові поїзди для нас? Та миб охоче пождали, не лізлиб отак, як свині, не заваджалиб нікому і нам би вигідніще було...

— А справді, чом би не зробити так? Хіба ваґонів нема? Та он тут, на самій київській стації, на кілька верст тори заставлено порожніми ваґонами...

— Не знати, що ті міністри роблять: нищиться державне майно, непорядки, народ незадоволений, а вони ані гадки!

— Міністри вищою політикою заняті: Росію спасають, хіба їм до нас хахлів діло є?...

Тимчасом на перон вийшло кілька залізничних стражників — ознака, що зараз мають подати потяг. Здалека почулося важке сопіння паровоза, і все на пероні прийшло в рух. От поволи підходить потяг. Сіра салдатська маса миттю, мов той рій, обліпила ваґони. Чути тріск і дзенькіт вибитих вікон. Кілька спритніщих уже пробралося в середину ваґонів, бють звідти шиби і втягають через вибиті вікна своїх товаришів. Дехто порізав руки й облича, з них тече кров на одежу і на землю, та на те не зважають. Чути погану московську лайку й істеричні крики женщин.

— Та зробіть же якийсь порядок — нащо Ви тут стоїте? — кидається дехто до стражників з докорами. Але вони рівнодушно дивляться довкола, так ніби ся справа найменше обходить якраз їх.

— Хіба тут десять душ з гвінтовками порядок зроблять? Тут треба цілий полк із кулеметами та з артилєрією, щоб порядок робив... Кілька тисяч душ народу!

Пробуємо й ми дістатися до ваґону. Я хватаюся за поруча, а якийсь панок услужливо підпихає мене в людську масу. Шуба мені розщібнулася, боюся, щоб не зачіпилася де, тиснуся сам з усієї сили і панок мене протискує, але далі найнизчої ступеньки сходів не можу протиснутися. Потяг починає рушати. Зіскакую із ступеньки. Бог із ним, життя дорожче! Ще й завтра до дому поспію!

З усіх моїх товаришів по недолі тільки одному вдалося дістатися десь на „площадку" ваґона, а решта, всі ми сумно сходимося і думаємо — щож його далі робити? Нічого не вдієш, треба вертатися до Шеметів і просити, щоб простили за турботи і дозволили ще ніч переночувати. Вертаємося поволі, обговорюючи враження сьогодняшнього вечера. Зненацька хватаю за кишеню: немає мого гаманця! Пропав! Видно панок не дурно мене підпихав, се мені коштує триста карбованців і кілька

срібних рублів, які я зберіг на память про колишню російську державу! Добре ще, що білєт сховав я до другої кишені, маю з чим до дому доїхати!

На другий день рано, в першу чергу треба нам проштемплювати білєти у начальника стації. Мені доручено се зробити від усіх. Заходжу до кімнати залізничого урядовця і чекаю, бо він є занятий при телєфоні. Чую його розмову:

— Нємєдлєнно снарядітє паровоз і два бронірованих ваґона!...

— ...Нічего, всьо остальноє может падаждать: нєобходімо для войска!...

— ...Да чорт с нім, падаждьот, я Вам ґаварю, что єслі за дєсять мінут не будєт ґатово, то і Ваша і моя ґалава за то отвєтят: приказ із ґлавнаво штаба!...

Видно, що поле воєнних операцій присувається до Києва. Я кінчу свою справу і передаю ту розмову, разом із проштемпльованими білєтами, моїм компаньонам. Вони тішаться: мабуть добровольцям десь увірвалося! Колиб уже скорше їм конець прийшов!

На сей раз нам більше пощастило: ми всі влізли у ваґон. Дорогою довелося почути цікаві інформації про повстанців. У ваґоні розмова тільки й крутилася що коло повстання. Передавали фантастичні вісти: що селяне з дрючками, косами,

лопатами збіраються юрбами і посуваються на Київ, все знищуючи на своїй дорозі. Якийсь грубенький панок авторитетно віщав:

— Скоро їм прійдьот канєц, етім петлюровскім бандам і самому Петлюрє: — развє ані маґут сражаться с настоящім реґулярним войском? Сброд адін — „товаріщі"!...

Але тут обізвався якийсь, по селянськи убраний, чоловічок:

— Е, то не банди, я сам бачив...

— Де?..Яким способом?..Якіж вони?.. Почулися звідусіль цікаві запитання.

— Можна сказать войсько. Усі при оружію, з артилєрією, з кулеметами, обози окремо, все в порядку так, як у Німців, і вбрані всі в однакові мундєри. Упять же команда...

Панок занепокоївся.

— Ґаварітє і в мундірах?

— Авжеж.

— Нє может бить, какієж у ніх мундіри?

— Сірі такі, як у Австрійців...

— Значіт, ґдє то разгромілі склад...

— А може то Ви німецьке войсько бачили?

— Та де там німецьке — говорять по нашому!

— А команда яка?

— І команда наша — сказать українська...

Панкові те все видно не до смаку було.

— Да ґдє Ви відєть ето маґлі?

— Та під Білою Церквою — проїзджав там і бачив. Я, пане, здалека, вже троє суток у дорозі...

Звідки він є, не пояснив, а видно, що говорив правду. Розмова і далі йшла в тім же роді, і по обличах видно було, що в одних оті інформації визивали неспокій, а у других радість, хоть її і боялися виявляти словами, бо ще не був час...

* *
*

По приїзді в Полтаву ми зложили звіт з того, що бачили. Тепер у нас хутко пішла, як то кажуть, „діференціяція громадських сил“. Вона виявлялася найсамперед в остаточній орґанізації полтавського відділу Національного Союза.

До сього часу справи Національного Союза посувалися у нас дуже поволі. Тепер стали призначати частіще збори, обговорювати орґанізаційні справи і т. п. При тім мені кинулася у вічі одна річ: всі орґанізації, що прислали своїх делєґатів або обіцяли прислати, відразу зголосилися, що приймають участь в Національнім Союзі і його проґраму. Одна тільки партія українських С.-Р-ів ніяк не могла сказати свого остаточного рішення. На кожні

збори приходив один делєґат від неї, котрий тільки прислухався і приглядався, що у нас робиться, але участи в обговорюванню справ і в голосованню не брав з тої причини, що його партія, мовляв, іще не рішила, чи їй брати участь, чи ні в полтавськім відділі Союза. Ми просили, щоб вони вже скорше рішали, бож і в головнім відділі та й скрізь в провінціяльних відділах були С.-Р-и. Але окремі делєґати знов приходили до нас на засідання все з тою самою заявою, що на слідуюче засідання вже принесуть остаточну відповідь. Нарешті мені ся політика показалася підозрілою. Наші засідання відбувалися конспіративно (хоча й в будинку ґубернського земства), і присутність на них сторонніх і невідповідальних людей була небажаною. З другогож боку мені видалося підозрілим поведення С.-Р-ів от з якої причини. Ще при кінці літа мене попереджав один із С.-Р-ів про те, що вони в осени готовлять повстання. Сей С.-Р. був дуже милою людиною, і нас звязували спогади з часів наших спільних виступів проти большевиків, за першої московської навали. Був се полковник Ревуцький. Літом він боронив мене і в ґазеті проти нападок Янчевецького, а при кінці літа якось висловився, що його товариші готують повстання і що, в разі їх

перемоги, він дасть мені знати, щоби я на якийсь час укрився, бо, знаючи їх малий розум (він се признавав), він думав, що мені в перші часи під їх владою грозилаб небезпека. Про те саме натякав мені і другий мій приятель з С.-Р-ів, Аврам Петренко, котрого зі мною лучив однаковий наш „шовінізм“ (і доси не можу зрозуміти, як вони обидва могли бути при своїх поглядах серед наших полтавських С.-Р-ів, сего типового втілення С.-Р-івської вузости, сектанства і тупоти?). Потім Ревуцький десь дівся з Полтави, а Петренко натякав мені нераз таємничо, що „діло йде!“

Отже я мав досить даних підозрівати, що наші полтавські С.-Р-и чи не затіяли повстання на власну руку, незалежно від Директорії? В такім разі присутність їхніх соглядателів на засіданнях Національного Союза була абсолютно небажаною, бо вони могли повести боротьбу і проти нього самого. Не висловлюючи в голос усіх отсих моїх підозрінь, я на одному із засідань запропонував винести таку постанову: або українські С.-Р-и беруть участь в Союзі і тоді присилають належну кількість делєґатів з усіма правами і обовязками, або хай не присилають нікого. Моє внесення страшенно обурило инших соціялістів: — С.-Ф-ів та С.-Д-ків (С.-С-ів

у нас в Полтаві не було чути). На мене накинулися вони з докорами у найгіршій нетерпимости, інтриґанстві і в усіх можливих смертельних гріхах. Але я на те не зважав і рівнодушно заявив, що в тих орґанізаціях, де всі не мають однакової відповідальности і однакових обовязків, я участи брати не можу — отже коли справа стоятиме так і далі, то я не хочу лишатися членом Союза. До мене прилучилося троє делєґатів від Хліборобів-Демократів і ще дехто — словом нас набралося разом щось душ шість, і ми поставили альтернативу: або ми вийдемо зараз із салі засідань, або С.-Р-івський депутат. Счинився галас, і засідання на тім голова закрив. До мене підбіг старий Чижевський (Павло Іванович — С.-Ф.) із лайкою й докорами:

— Ви все отак, що тільки наладимо якусь справу або орґанізацію, то Ви розібєте! Ви в Полтаві — все одно як Микола Міхновський у Харкові!

Його син (Григорій, С.-Р.) той висловлювався (правда, не в очі мені) ще катеґоричніще:

— Жалко, що я не повісив Андрієвського у свій час, як був ґубернським комісаром!...

Але на мене такі арґументи тоді вже перестали ділати, і я холодно заявив:

— Чи Національний Союз не може обійтися без мене і ще кількох „контр-

революціонерів“? Аджеж матимете товариську єдність, соціялістичний мир і Божу благодать і без нас...

Та, видно, соціялістична єдність в той час не дуже принаджувала полтавських „товаришів“ — воліли „контр-революційної“ домішки, бо на слідуюче засідання нас усіх було знов запрошено, натомість С.-Р-івський делеґат більше вже не явився: С.-Р-и відмовилися від участи в Союзі.

ГОЛОВА VII.

Повстання проти Гетьмана і його відгомін у Києві і в Полтаві. Боротьба за Полтаву. Прихід Балбачана. Влада Директорії і місцеві ,,революціонери". Кінець Гетьманщини.

Повстання проти ґенерала Скоропадського, котре ніби так добре заповідалося, найшло собі несподівану перешкоду в особі Німців. Оборона Німцями Скоропадського коштувала багато української крови. Що найгірше було — то се те, що Німці не держалися якоїсь одної постійної лінії: сьогодня говорили одно, завтра робили друге. Після революції в Німеччині і серед німецького війська на Україні почалися ,,революційні" порядки, подібні до наших. Одного прекрасного дня ми побачили в Полтаві деяких німецьких салдатів без наплечників. Вони, подібно до наших ,,товаришів", ходили юрбами, в розіпнятих мундурах і не салютували старшинам. Але в більшости (у нас в Полтаві) осталися, видно, прихильники старого порядку: хо-

дили, по старому, чисто убрані, салютували старшинам і т. д., словом революція їх, видно, не брала. Орґанізувався і німецький „савдьоп“, але він у нас мав мало значіння. До нього, по оголошенню повстання, було командіровано від Українців делєґацію з проханням не мішатися в наші справи. „Савдьоп“ приняв ніби з приємністю наші „демократичні“ і свободолюбиві заяви, але сам дав відповідь дуже неясну: „все се, мовляв, дуже добре: і ви демократи, і ми демократи, — ви патріоти, і ми патріоти, але у нас крім „савдьопа“ важний голос у всіх справах мають старшини. Ми слухаємося команди старшин, бо головна наша справа піддержати порядок і повернутися в порядку до дому. Крім того ми зносимося з головним „савдьопом“ і головним нашим командуванням у Київі і не робимо самі нічого без їх згоди.“

Відповідь була неясна. Старшинське командування, до якого також зверталися в тій справі, висловилося ясніще: „Ми у ваші справи не мішаємося, але не допустимо ніяких насильств і нарушення порядку.“

Фактично вони додержали свого слова: вони не ходили в бій з повстанцями, а „піддержування порядку“ виглядало на практиці так: коли нечисленна залога з московських добровольців виходила з Полтави у поле проти наближаючогося про-

тивника, то Німці держали порядок в місті і оберігали їм їх оперативну базу. Крім того „охорона порядку“ виявлялася ще і в тім, що в один прекрасний день, на горі за собором (де т. зв. „бесєдка“), поставлено кілька німецьких гармат. То само і на монастирській горі. Гармати направлено в сторону залізничої колєї, котрою наступав Балбачан від Харкова. Не знаю, хто був ініціятором такого „піддержування порядку“: чи „савдьоп“, чи старшинське командування, вони раз-у-раз посилалися одне на одне, — лишень факт лишився фактом. Думаю, що „савдьоп“ мало обходила та справа, бо німецьких салдатів тоді інтересували більш реальні справи: вони розпродували військове майно.

Не можу тут не навести один характеристичний для тодішних порядків у німецькім війську епізод. Якось до мене забіг Прийма на пораду. Чи купити у Німців літоґрафічний прибор для ґімназії? Як раз у тім будинку, який перероблявся для нашої ґімназії, містився німецький картоґрафічний військовий відділ. Тепер, відходячи з будинку, салдати розпродували його майно. Камінь, запас фарб і всі прилади німецький фельдфебель запропонував щось за триста карбованців. Я порадив купувати негайно, бо таке майно нам дуже придасться з огляду на брак підручників: може самим

прийдеться що друкувати. За кілька днів зустрічаю Прийму і питаю як справа.

— Купити купив, та тільки трохи спізнився — уже не було запасу фарб, лишилися тільки ті, що були розпечатані в роботі.

— А инші де?

— Инші продав другий салдат Шіндлєрові (дроґуер у Полтаві).

— Та як же так? Договоривсяж з Вами старший — ніби завідуючий?

— У них тепер такі порядки, що кождий тягне, що може. Протестувати ніхто не має ніяких підстав. Зрештою і те, що ми купили, десять раз варто тої ціни.

Із сего маленького епізода можна собі приблизно уявити, які у них були внутрішні порядки, хоть на зовні було все як слід: служба ішла по старому, скрізь стояли варти і т. д.

Але з Києва приходили недобрі вісти. Там Німці уже не держалися „невтралітету", а виступали активно проти повстанців, і се піддержувало й дух добровольців, котрі без того, певно, давно булиб покинули боротьбу, бо для них вона виглядала в кождім разі безнадійною. Українське населення сердечно їх ненавиділо і то все без ріжниці — навіть міщане, бо всім вони залили за шкуру сала. Ставши на хвилину панами ситуації, вони показували усю

,,ширину“ своєї московської натури. Реквізиції, одбірання помешкань, цинічно-нахабне поведення з людьми, а подекуди й крівяві розправи (як нпр. у Миргороді) — се була звичайна їх практика, щоб залякати і тероризувати населення. З Київа ішли страшні вісти: на вулиці убито студента (Іванова) за те, що розмовляв по українськи, в ґазетах була описана дика сцена погрому, який учинили добровольці в ,,Українському Клюбі“ і т. д. Нема що й говорити, що полонених Українців-повстанців, які попадалися до рук ,,оборонцям вільної України“, вони замордовували в страшний спосіб. Про се мало писалося в ґазетах, бо, очевидно, що того не дозволяв фактичний стан річей, але про те переказувалося із уст в уста, і такі перекази доходили й до нас.

Зате в київській москвофільській пресі знято було великий галас із приводу замордовання, ніби повстанцями, кільканацяти добровольців. Описувалося, що трупи їх трудно було пізнати, такі були страшні: очі повиколювано, носи й вуха поодрізувано і т. д. — словом, вигляд звичайної большевицької роботи. (Як потім виявилося, се зробили не повстанці, які добровольців просто розстріляли, а місцеві люде, стероризовані страшними добровольческими тортурами і знущаннями, так помстилися

над трупами.) З тої нагоди Москвини урядили в Київі величезну маніфестацію. Трупи було перевезено у Володимирський собор, виставлено усім на показ і урочисто поховано. А що найголовніще — на панахиді в соборі був присутний сам ,,Його Світлість", від ньогож були вінки і т. д. Читаючи про те в київських ґазетах, я мимоволі згадав панахиду по Мазепі.... Тоді український Гетьман не мав часу, щоб удостоїти своєю присутністю панахиду по ,,сепаратистові", тепер, тодішню свою відсутність, надолужував ,,будуватель Великої Росії"!...

Головні сили добровольців було зібрано у Київі, та й там їх не вистарчало. У нас у Полтаві був також маленький відділ, і він за допомогою ,,невтралітету" Німців вів досить успішну боротьбу з малими загонами війська полковника Балбачана, які наступали на Полтаву із Харкова. Але з тими малими силами, що мали московські добровольці, годі було вести дальшу воєнну акцію, і вони, щоб поповнити свої ряди, оголосили мобілізацію. Після оповіщення головного їх командування в першу чергу на оборону Київа мобілізовано було студентів. Мобілізація ся дала знамениті результати!... У нас у Полтаві зараз же зявилася сила студентів-утікачів із Київа, котрі пробіралися до Балбачана у Харків,

або через Кременчук — до Петлюри. Тоді добровольці стали ловити втікачів у потягах, по стаціях тощо. Їздити стало небезпечно ізза повсякчасних перешукувань і трусів. Та се не спиняло „дезертирів“. Перебіралися через фронт і через запілля усякими иншими способами.

У Полтаві було „призвано“ колишніх старшин. З них Українці засвоїли собі прекрасну тактику: убіралися, озброювалися, жили кілька днів по добровольчеських касарнях, а як виходили на фронт, то цілими ґрупами із зброєю (навіть із гарматами!) переходили на бік повстанців. Бідне полтавське „командування“ не знало що й робити: виділяло підозрілих в окремі ґрупи, сепарувало їх від инших, але те все нічого не помагало. Нарешті було обявлено і мобілізацію жовнярів, але її провести не вспіли, бо до того часу Полтаву заняло вже військо Директорії.

В той час у Полтаві життя ішло оригінально. Панами положення були Москвини. Українці притихли і поховалися. Урядувалося в більшости інституцій по московськи і тільки в ґубернськім земстві і ще в двох-трьох інституціях — уперто по українськи, і ми боялися, що і їх от-от розженуть. На ґубернську управу Нога мав здавна зуб, між иншими ще й за таку справу.

Ще підчас мартівської революції 1917. року заходами окремих людей і якоїсь громадської інституції удалося спасти від розгрому архив полтавського ,,жандармскаго отдєлєнія". В тім архиві зберігалося дуже багато цікавих документів і фотоґрафій політичних злочинців. Деякі документи (нпр. записку міністрові полтавського ґубернатора Молова про боротьбу з українським рухом) було навіть видано накладом полтавської спілки споживчих товариств. Наперед архив той розбірався спеціяльною комісією в однім із покоїв ґубернаторського будинку, а потім його було перевезено в ґубернську земську управу, котра заложила музей і архив часів революції, а завідуючим його був, уже згаданий мною, зять Короленка, К. Ляхович. Нога вже давно добірався до того архиву, щоб перевезти його знов до себе в ґубернаторський будинок. Голова ґубернської управи, Токаревський, не давав і всіма силами відстоював права управи на нього. Він кілька разів посилав доклади, телеґрами міністрові внутрішних справ, здається, і сам їздив у тій справі і все якось удавалося йому оборонити той архив від зазіхань Ноги, що останнього приводило в лють. Нарешті, коли урядовий курс ясно означився, Нога покинув усякі церемонії. Якось у неділю чи в свято, коли в будинку управи не було

нікого із служачих, явилося тягарове авто і кілька поліціянтів, представили від Ноги ордер на конфіскату, забрали той архив і були такі!

Токаревський і тоді не перестав протестувати, але вдіяти вже нічого не міг. Тепер, підчас влади добровольців, ми боялися, що Нога помститься і над земством, стане чинити йому усякі пакости: накаже його „реквірувати" або що, як вони з добровольцями зробили були, наприклад, з одною з небагатьох, що лишилися українських інституцій у Полтаві — з театром.

Тоді в Полтаві процвітав український театр. Молоді артистичні сили: Олелько Островський, менший Маряненко, п-на Жабко — були на головних ролях, Верховинець (Костів) був дириґентом орхестру і орґанізував прекрасний національний хор у Полтаві, його жінка також виступала в театрі (здається, під псевдонімом „Зірка"). Душею театру був О. Островський — інтеліґентний артист, драматурґ і завзятий український патріот (його потім за се все розстріляли большевики у Полтаві). Коло того театру горнулося усе наше українське громадянство, і йому безперечно належалаб славна будуччина, колиб не дальший розвиток нашої „революції". Отже той театр, на загальному тлі нашого життя, був дивним і ненормальним явищем. В нім голосно

звучало українське слово й пісня, а керовники його не зважали на обставини, а поводилися так, ніби жили в справжній українській державі. Добровольці чомусь не рішалися положити йому кінець, аж нарешті чаша їх терпіння таки переповнилась.

Виставляли „Богдана Хмельницького". Ролю Гетьмана грав сам Островський. В останній дії, коли Богдан з піднесеною булавою кидається у бій, Островський, з огненним запалом проказавши монольоґ, закінчив його словами:

— Вперед за самостійну Україну!...

Сих слів нема в тексті — се був його власний додаток, як маніфестація проти сучасного стану річей. Вони викликали бурливу овацію цілого театру. Образ Переяславської ради було викинуто і тими словами й маніфестацією закінчено виставу.

На другий день полтавським „головним командуванням" театр було закрито, а ще за кілька днів той самий „Богдан Хмельницький" в тім самім складі і в тій самій постановці ішов урочистою виставою як привіт новоприбувшому військові полковника Балбачана...

Боротьба за Полтаву велася майже від самого дня нашого повороту з Києва по згаданій мною подорожі на Національний Конґрес. Кілька днів по тому ми довідалися,

що Харків уже в руках Балбачана, і його влада що день поширюється на Харківщину й Чернигівщину. Незабаром воєнні операції пересунулись на стацію Люботин, потім на стацію Водяну (десь на середині путі між Харковом і Полтавою) і на тій стації наступила павза. Війська Балбачана посувалися трохи вперед на Іскровку і Кочубеївку, то знова відступали на Водяну. А наші добровольці з Полтави що ранку виїзджали на операції, а у вечері поверталися ночувати. Підчас їх відсутности Німці ,,оберігали порядок" у місті. До нас раз-у-раз доносилися гарматні стріли. Що дня на Панянку (гора, з якої добре видно колію) виходили купами Полтавці на ,,бесєдку" і з надією поглядали в даль, чекаючи, що замість добровольців покажеться на дорозі инше військо... Але Полтаву було взято зовсім не з того боку і не тим військом.

Одного ранку (здається, на початку грудня), пізно прокинувшися, почув я ясно близьку стрільбу із скорострілів. Було очевидно, що стріляють на вулицях. Я скоренько убрався і вибіг у місто. Вулиці були порожні і мертві, а здалека, з боку Сінної площі доносилася стрілянина. Я скоренько побіг у ґубернську управу — до себе на службу, щоб довідатися від людей що робиться. Дорогою не побачив живої

душі. Скрізь позачиняно склепи, а подекуди й вікна. У себе застав я мою канцелярію в повнім зборі, так само як і служачих педаґоґічного бюра земської управи. Сиділи всі й журилися: що його робити? Поприходили на службу зараня, як звичайно, бо життя йшло скрізь нормально. Тільки недавно почалася стрілянина і тепер страшно вийти, щоб не забила кого дурна куля. При початку стрілянини більша частина земської служби розбіглася, а инші сиділи й не знали коли можна буде вийти. Вже і їсти хотілося, говорилося про обід, бо й не снідали сьогодня, через те, що нікому було зготовити.

— Словом, можна сказати, що і в нас у Полтаві революція, — пояснив мені мій писар.

— Яка, де вона взялася?

— А от взялася! Поки там добровольці ,,отєчество грудью защіщают", диви, а за спиною вже й Полтава ф-ють, в мазепинських руках, і вертатися нікуди!...

— То се, значить, не балбачанівське військо?...

— Де там, — воно мабуть і не знає, що голими руками Полтаву возьме!

— Хтож тут у Полтаві?

— Революційний народ!...

— Деж він узявся? Не було, не було, тай на тобі!

— Та от Вам по просту добровольці з Полтави, а селяне з окружних сел, озброєні, все як слід, з рушницями, з кулеметами — у Полтаву. Заняли зараз червоні касарні і ще деякі, де були добровольці, повиганяли їх геть, забрали їх зброю, кажуть, що й гармати між иншим — і готово діло! На вулицях отсе видно бються добровольчі останки. Мабудь скоро кінець цілій справі буде.

— А Ви звідки чули?

— Е, я все знаю! Я вже й у місті був і людей бачив, що при справі близько. Та й тут дехто приходить, раз-у-раз переказують.

Незабаром стріли утихли. Коло третьої години рішили ми вийти гуртом у місто подивитися, що робиться. Пішли прямо в центр — на Олександрівську. Дорогою бачимо вже досить людей, що висипали на вулиці і цікаво озираються навкруги. Проходячи коло інтендантських складів на розі Срітенської й Олександрівської — бачимо авто з червоним прапорцем. Зі складів виходить якась фіґура в салдатській шинелі і сідає в авто, при чім робить привітний знак рукою і кричить: „всьо благополучно товаріщі! Город в нашіх руках!“

На мене такий привіт поділав, як відро холодної води. Звідки вони взялися тут оті „товаріщі“ з червоними прапорцями?..

На Олександрівській вулиці побачили ми цікаве видовисько. Хідники по обидва боки переповнено цікавими полтавськими обивателями, а бруком хутко проносяться оригінальні кавалєрійські ґрупи: „дядюшки“ в селянських сірячинах, „пінжаках“, з рушницями і шаблями на шнурку. Дехто босий, в котрого в руках хворостина, якою він усердно підгоняє свого коня. Майже всі на неосідланих конях. Сі розмовляють і гукають по українськи.

Се і є українські селянські революційні патрулі, котрі охороняють порядок у завойованому місті.

Але й воно було ще не зовсім завойоване...

Поволи посуваючися між натовпом, хотіли ми вийти до кадетського парку, але коло нього був найбільший тиск народу; розїзджала селянська ґвардія, було видно й сірі німецькі плащі.

— Та туди не йдіть, однаково не пропустять! — почули ми попереджаючі голоси з натовпу.

— Чом?

— Бо в окружному суді сидять добровольці і з ними ще бій іде.

— Та вже ні, не бються!...

— Та як не б'ються: кидають ручні ґранати з другого поверху!

— Кажу, що вже перестали, бо Німці взялися за посередництво, ведуть переговори між обома сторонами.

Із розпитів і розмов довкола довідалися ми про подробиці. Отже, коли озброєні селяне увійшли у місто, то ґрупа добровольців одбиваючися відступила і засіла на другому поверсі окружного суду. Разом з ними укрилися туди й кілька більших риб із військового начальства й адміністрації, в тім числі й Нога. Кількаразові наступи повстанців вони завзято відбивали вистрілами із револьверів, крісів, а крім того вони метали у вестібюль ручні ґранати на своїх противників. На кількаразову пропозицію зложити зброю і здатися, заявили рішучо, що живими в руки не віддадуться. Вже було досить жертв з тої і з другої сторони. Нарешті в діло вмішалися Німці — вони тепер ведуть переговори між обома сторонами, щоб припинити марне розливання людської крови, бо для обляжених справа виглядає безнадійно.

— Видно Нога добре знає, що за його діла однаково живим не випустять! — пояснюють довкола.

— Та не сам Нога, усі вони однакові — однакова й доля їх жде!...

— Не буде з того нічого. Німці їх заберуть із собою й повипускають або поховають. Одна шайка!

Ся думка находить собі найбільше прихильників.

— А вжеж так! Чого вони тепер узялися за переговори? А як Нога та добровольці людей розстрілювали та по тюрмах мучили, тоді Німці не вели переговорів за тих, що терпіли?...

— Їм однаково усім треба! Як би не Німці, то й Нога не посмів би такого з людьми виробляти!

Почалися пригадування і нарікання на Німців, але чулися й инші голоси:

— Е, говори! Як би не Німці, то вже давно й ти сам може де раків годував би — „товаріщі" тобі далиб порядок!

— Да брат, у них розговори короткі! Усіб ми в них „контр-революціонерами" одразу поставали, а „контр-революціонерам" звісно шана яка!...

— Не знати ще, що воно й тепер буде!...

Та годі було переслухати всіх наших політиків. Ми розпрощалися і поспішили кождий на обід, бо вже давно був час.

По обіді я знова вийшов у місто — дуже цікаво було, що буде далі. Проходячи коло театру побачив я, що з нього виходили селяне з торбинами, мішками й иншими дорожніми пакунками; довкола будинку

16*

було розкидано солому — скрізь видно було сліди замешкання.

— Звідки ви й куди йдете, дядюшки?

— А ми мобілізовані. Була мобілізація при одній владі, а тепер друга настала, значить, розходься по домах!

— Щож вас було тут розміщено?

— Авжеж. Тут би ми собі кватєру мали. Одну тілько ніч і ночувати довелося!

Он для чого мудра полтавська команда призначила театр! Доси ще, в найскрутніщі часи усяких влад, будинок театру ніколи не було одведено під мобілізованих. Очевидно, що наші полтавські обєдинителі рішили були знищити раз на все одиноку театральну салю в Полтаві на зло клятим мазепинцям, але й тут нашим ворогам не повезло: саля осталася цілісенька!

Коло театру на парканах і на стовпах побачив я свіжо наліплені червоненькі білєтики. Наперед я не звернув був на них уваги: думав, що се якась рекляма, коли в очі мені впав підпис: „революційний комітет“...

Що за історія, який такий комітет — звідки ще?

Підходжу ближче і читаю дуже ляконічну оповістку, що, мовляв, владу ґенерала Скоропадського скинуто революційним народом і тепер Полтавою має правити революційний комітет. Населення призивалося до спокою

і до покорення новій владі. Дальші розпорядження мали вийти незабаром. Підписано кількома нашими ,,юношами" С.-Р-ами і між ними на видному місці підпис нашого ех - льордмера Косенка! (Український С.-Д.-,,юноша" з напрямком, відповідно до обставин, від найправішого до найлівішого.) Мені стало смішно: Бідака! Примари минулої слави не дають йому працювати десь там у лохвицькому кооперативі! Лаври революції і високі революційні пости не дають йому спати спокійно!

Але як же помирити владу ,,революційного народу" з владою Директорії? Чи ,,ревком" і її признає за владу революційного народу, а чи для ,,ревкома" Директорія, то вже ,,контр-революційна банда"? Було і смішно, і сумно заразом. Горе з нашими ,,революціонерами"! Один навипередки перед другим хвалиться своєю ,,революційністю"... На жаль, тільки самою, бо далі тої ,,революційности" хвалитися нічим!

Іду на дальші розвідки. Дорогою зустрічаю знайомого Жидка, мого великого приятеля, що служив при мені діловодом і бухгальтером міської мясної і миловарної комісії, якої я був головою. О, сей усе знає — той певно мені розкаже докладно про ріжні новини!

— Ну що, Абраша, як діла, що чувати?

— З новою владою Вас!

— І Вас. Що побажаємо їй?

— Я такої влади взагалі не бажаю, доста вже її було при большевиках!

— Абраша, не будьте таким контрреволюціонером: Виж іще молодий чоловік, починаєте карієру, Вам революційністі саме до лиця!

— Та ну бо серіозно, хіба Ви не знаєте Косенка? Ну, що се таке? Або отих молокососів, що попідписувалися разом із ним?...... Казали всі: „от Українці, Українці прийдуть, скинуть добровольців, ліпше жити будемо", а тут на тобі й маєш: починається історія знова від большевиків!

— Не будьте несправедливі, сеж поки що тільки українські С.-Р-и та С.-Д-ки.

— Слухайте, Ви знаєте, що я українофіл і бажаю української влади (він таки справді таким був), тим-то мені подвійно болить, коли я бачу, що Українці так компромітуються. Що мене большевики хотіли повісити, то й не жаль, бо я таки по щирости контр-революціонер, але я волію одразу большевиків, ніж Косенка, котрий мене шанує і цінить за роботу, бо большевики, то вже знані бандити, а отакі „ревкоми", то тільки повільний перехід до большевизму і компромітація Українців. Все одно, сей ревком своїми „українськими"

руками доведе всіх нас разом до большевицької петлі, а тоді й самому йому буде таж шана!

— Та чого Ви так песимістично дивитеся на речі? Аджеж от приходить Балбачан, той дасть справжній порядок — він же, кажуть, людина енерґійна, розумна, ділова, твереза...

— А Ви знаєте, що наші „товаріщі" з ревкома говорили сьогодня?

— Де?

— А на мітінґу!

— На якім мітінґу?

— Живете в Полтаві, а не знаєте, що під боком у Вас робиться!

— Та звідкиж би я знав — отсе тільки Вас побачив тай хочу про новини розпитатися!

— Сьогодня зараз по „обнятю влади", годині мабуть о першій, „товариші" зібрали мітінґ у театрі. Виступало багато найріжноманітніщих революціонерів, а між ними і Шинкар — якийсь напів божевільний С.-Р. Плів, як звичайно, ріжні дурниці, а наприкінці зовсім недвозначно заявив, що Балбачан і Директорія, то ще не знати що за люде, а от московські большевики, так ото справжні приятелі трудового народа, і що, мовляв, він — Шинкар і його компанія в першу чергу протягнуть руку до своїх московських товаришів...

— Не може бути?!...

— От Вам і не може бути — я сам на власні вуха чув, а Ви кажете: ,,не може бути‘‘!

— А инші як?

— Инші також в тім роді. Селянство, темна маса, кричать: ,,правильно!‘‘, а що воно ,,правильно‘‘, то й самі вони не знають. Взагалі настрій такий, що колиб не билися вони і з Директорією! Сей Шинкар якийсь їхній ватажок, він їх і підюджує...

— Ну, ну, се Ви мене порадували!

— Бачите, вже й оповістки порозклєювали про нову владу. У них, видно, все здавна придумано й орґанізовано! Хіба не могли пождати кілька годин, поки прийде реґулярне військо Директорії?

Мені багато тепер прояснилося. Згадав я і попередження Ревуцького та Петренка, і поведення наших С.-Р-ів з Національним Союзом. Я всего міг сподіватися від наших С.-Р-ів, але в сей час симпатій і союза їх з большевиками, навіть від них, сподіватися не міг!

— А що чувати з тими, що в окружнім суді?

— Сидять іще й досі. Німцям мабуть скоро обридне ся комедія — накажуть їх випустити тай край.

Але Німці були далеко розумніщі. Тогож вечера вони не тільки випустили тих,

що були в облозі, але взяли їх усіх під свою опіку. На таких умовах і ,,перемиря" було заключено, що Німці, мовляв, ручаться за них, що вони вже більше зла не чинитимуть і тому беруть їх на поруки. Так Нога і вся його компанія десь щезли з полтавського краєвиду під німецькою охороною, як і ґенерал Скоропадський з Київа!

Перші кавалєрійські відділи балбачанівського війська прийшли до міста, здається, в той же день пізно у вечері, бо вже на другий день рано я бачив їх у місті. На другий же день я довідався, що балбачанівці ,,ревком" арештували, і він у повному складі сидить у тюрмі. Як і за що, ні в кого було розпитатися, про се мені пізніще розказував сам Балбачан. Тогож дня по обіді, проходячи коло музикального училища, я побачив балбачанівських інфантеристів, які звідти виходили і ставали в ряди на бруку.

З крісами і кількома ручними скорострілами вони рушили по Пушкинській вулиці десь в напрямку Сінної площі. У вечері в Українськім Клюбі я довідався і про ціль їхнього походу. Вони направилися до червоних касарень, де було розташоване ,,революційне" військо, оточили касарні і наказали негайно видати зброю. ,,Дядюшки" зробили се без ніякого опору.

Охотно віддали зброю і пішли собі по хатах. Тільки розходячися питалися:

— А хтож нам гроші заплатить?

— Які гроші?

— А нам же обіцювано по сорок карбованців суточних...

Хто ті гроші обіцював ,,революційному народові", мені так і не вдалося виясните, зрештою мене ся справа мало й цікавила. Очевидно, що се був один із С.-Р-івських способів додавання революційного жару!

Про арешт нашого ревкому мені розказував Балбачан, коли мені довелося з ним бачитися у Станиславові, таке: влада Директорії, яку він представляв, обійшлася з членами ревкома наперед дуже чемно. Подякувала за поміч при взятю Полтави і запропонувала, щоб вони або признали розпорядження нової влади, або увійшли з нею в коаліцію і спільно виробили якийсь modus vivendi. ,,Ревком" катеґорично заявив, що в ніякі переговори він не вступає, бо він, мовляв, представляє одиноку законну владу ,,трудового народу" і далі почав плести щось в тім же роді. Тоді його арештовано, він просидів в арешті, здається, одну добу, а по розвязанню ,,революційного" війська було випущено і його. Він собі розійшовся спокійно, тихо і мирно.

Справді, щось на протязі цілого місяця, який я пробув у Полтаві при владі Директорії, не чув я нічого більше про ревком — взагалі цілу ту історію було забуто. Тільки за кордоном уже я довідався (десь прочитав), що Шинкаря Балбачан мав розстріляти, що той ранений утік і т. д. Коли се було, не знаю, в кождім разі не в ті часи, хіба може пізніще, підчас приготовань у Полтаві до Трудового Конґресу. Про події того часу я чув уже в Києві, але про Шинкаря знов не довелося мені й тоді чути нічого.

* * *

Так скінчилася влада Гетьмана, на котру дехто з простодушних Українців покладав колись так багато надій. Правда, в Києві добровольці, по описаних мною полтавських подіях, держалися ще яких два тижні, але у нас київськими справами вже мало хто інтересувався. Ми доставали розпорядження від Директорії, Київ і не пробував мішатися до нас. Правда, відчувалася ненормальність у відносинах, але вона обходила найбільше купців і всяких инших людей, кому доводилося їздити і перебіратися раз-у-раз через „фронти“. Нова влада дуже скоро поширювалася на Полтавщину і на Чернигівщину. Коло

навкруги Київа усе вузчало — ясно було, що ніякі сили вже не спасуть ґенерала і його оборонців. Лишалося одно цікаве питання: як ґенерал сам особисто вийде із тої сумної ситуації, в котру він поставив себе? На жаль, і тут він не показав себе на такій висоті, як належало би голові держави і людині, якої імя перейде в історію: утік разом із Німцями, під їх охороною, подібно, як і його заступники в роді нашого Ноги! А вже чистою насмішкою над народом і державою звучали його прощальні слова, які приніс нам телеґраф: ,,Бог не дав мені збудувати України...“ і тому, мовляв, я покидаю вас, невдячні Українці і йду шукати щастя десь инде з моїми помічниками і покровителями... Ті слова про ,,будування України“, після слів останньої ,,грамоти“ про ,,відновлення Великої Росії“, для котрої то великої цілі колишній український Гетьман закликав ,,зєднатися коло нього“, нарешті після тих знущань над українськими національними ідеалами, над українською національною справою і над Українцями, — усіх тих знущань, котрих допустився колишній Гетьман із своєю московською камарилею — сі слова можна було розуміти хіба як недостойну шутку! Бо не видано ще нігде і не чувано, щоб ,,Бог допомагав“ комусь щось будувати, коли той буду-

ватель сам руйнує і підкопує свою справу! З далеко більшим правом колишній Гетьман міг виправдуватися в другім напрямку, мовляв: ,,Бог не допоміг мені збудувати Великої Росії", — се не тільки цілком відповідало би змістові його останньої ,,грамоти", але і у великій мірі цілій його семимісячній державній роботі.

Тепер дуже часто доводиться чути такі твердження: ,,Українці своїм повстанням проти Гетьмана зруйнували власними руками свою державу"!

Ах, як би се було так! Тодіб ми мали бодай ту втіху, що мали би в чім каятися! На превеликий жаль, ми й тої утіхи не маємо. Бо хто бачив ту ,,нашу" державу на власні очі, особливо в останній місяць її істнування, хто з Українців відчував її кождий день і час на власній шкірі, той мусить по совісти сказати, що коли Україна в перші місяці гетьманського правління мала сяке-таке право на імя України, то в останнім місяці вона на те мала далеко менше права, ніж при Керенському та Миколі II! Бо за часів ,,єдиної Росії" Українців бодай не сміли розстрілювати на місті без суда і слідства за саму тільки українську мову! Бо за тих часів не учиняли таких диких погромів в українських інституціях: не трощили бюстів і не нищили українських книгозбірень і при

тім офіціяльні аґенти влади! Бо за тих часів ніхто не дозволяв собі публично знущатися з української мови й національности! Бо за тих часів ніколи в тюрмах не сиділо стільки Українців, бо тоді трьохколіровий прапор був символом єдиної Росії!... І тільки за часів „Гетьмана Всієї України" Павла Скоропадського стали можливі усі ті отверті і явні знущання над Україною і над її народом, а трьохколіровий прапор над матерю городів українських, над нашою святою Софією став символом якоїсь доси нечуваної „України"!...

По правді останні часи гетьманування Скоропадського можуть цілком дорівнятися до большевицької і денікинської влад на Україні, алеж сі останні кождий Українець бодай має право назвати чужоземними, окупантськими, узурпаторськими!...

Отже, кажу, що повстання проти Гетьмана не могло зруйнувати української держави, бо її фактично не було вже. Натомість, з повним правом, кождий може сказати, що повстання проти ґенерала Скоропадського знищило базу і Пємонт „Єдіної Нєдєлімої" Росії.

В останні часи його влади стало для всіх очевидно, що України при ньому „нє било, нєт і бить нє может", що натомість з України була Росія і мусіла не тільки

сама остатися надалі Росією, але й відбудувати решту Росії своїми силами, своїм коштом і кровю своїх синів!

Тим треба пояснити й успіх повстання. Тратити Українцям не було чого, хіба базу відбудови єдиної Росії. Ту базу й боронили ті, для кого вона була потрібна й дорога — обєднаний російський національний фронт. Тому й обєдналися проти ґенерала усі Українці без ріжниці світоглядів і партій в один український національний фронт, бо розуміли, що як би далі не було, але гірше, ніж тепер, бути не може. І справді, навіть безталанна Директорія при всій своїй безталанности не могла поставити так безнадійно українську справу, як вона стояла тоді, коли у Києві під трьохколіровим прапором і під обороною московського війська ховався від власного народу „Гетьман усієї України"!...

Українська т. зв. „демократія", щоби звалити з себе хоть частину вини за зруйнування української держави, або краще сказати, за невміння її збудувати, дуже любить посилатися на те, що за часів Гетьмана України не змогли побудувати українська „дрібна буржуазія" та „українська земельна плютократія". Такі твердження то є свідома неправда або лицемиріє, в тій ціли, аби комусь замилити очі. Всякий безсторонній глядач мусить признати, що

за часів Гетьмана Українці стояли при владі не більше, як і за часів Раковського! Бо Лизогуба, Василенка, Науменка та їм подібних з таким же правом можна назвати заступниками української буржуазії та плютократії, як нпр. Ю. Коцюбинського, Овдієнка, Скрипника і инших большевицьких будувателів з українськими іменами радянської України — можна назвати заступниками українського пролєтаріяту. Щож до инших правителів гетьманського періоду, отих усіх Кістяковських, Рейнботів і т. п., то вони настількиж мають права на імя Українців, як і Рафес та Раковський і стількиж прав на українське державне будівництво. Коли розуміти національність людини яко комплєкс певних духових прикмет, а між ними на першім місци і її національну свідомість та світогляд, коли оцінювати людські вчинки з того вихідного пункту, а не з огляду на расову або клясову приналежність даної людини, то треба признати, що за всі періоди істнування української держави т. зв. українська „буржуазія", до котрої треба віднести національно свідому і несоціялістичну частину української інтелїґенції і селянства (всіх отих „куркулів", що їх з такою погордою трактує українська „демократія"!) — ота буржуазія українська ніколи при владі не стояла

і за державне будівництво досі ніякої вини понести не може.

Менш національно свідома частина українського народу не мала часу зорґанізуватися і, під впливом реальної дійсности, утвореної клясовим світоглядом і клясовою тактикою української „демократії“, наперед блукала манівцями між Селянською Спілкою і всякими „Союзами собственниковъ“. А коли маленька дрібка національної несоціялістичної інтеліґенції взялася за її орґанізацію, то з огляду на обставини життя, а головне на свою справді демократичну і занадто толєрантну тактику не могла провадити своєї орґанізаторсько-будівничої роботи серед червоного пролєтарського терору, як однаково і серед чорного терору плютократичного. Національна діференціяція, що почалася в тих верствах українського громадянства, не мала досить часу, аби довершитися і тому три українські несоціялістичні партії (Партія Хліборобів-Демократів, Українська Народня Партія і нарешті Українська Републіканська Партія) ніколи не мали своїх заступників серед міністрів української держави в усіх формах її істнування (участь Українських Републіканців в „уряді“ за часів еміґрації — в Тарнові не може трактуватися серіозно — цілий той „уряд“ не мав ніякого реального значіння).

Отже коли національної української плютократії не було (на жаль!), то дрібну українську буржуазію, котра повинна би була бути підвалиною нашої держави, з огляду на свою потенціяльну силу, у с і без виїмку уряди старанно віддаляли від державного будівництва, замість того, щоб визвати її до національного життя і державно-будівничої творчости. В тім то й полягали на мою думку — не тільки помилки, але свідомий злочин усіх наших дотеперішних урядів.

Тому - то великою неправдою є, коли дехто намагається переложити свою вину на ту нещасну українську ,,буржуазію", котрої ціла вина полягає найбільше в тім, що вона на власній шиї виносила усі оті ,,демократичні" і великопанські уряди і не мала ніколи досить сили й відваги, щоб їх скинути, або може мала за багато терпеливости і тому удержувала їх своїми трудами і своїм коштом на погибель собі і державі українській!

Але коли історія ще не сказала над Україною свого останнього слова і коли може ще настане час справжнього національно-державного будівництва, то тоді в нім участь, коли не головну роботу, мусять взяти і безпосередньо возмуть ті верстви українського народу, які складають його більшість і творять його основу. Тоді

і тілко тоді, як вони стоятимуть при владі, вони можуть нести й відповідальність перед історією за себе і за свою державну роботу!

Дехто ототожнює правління Гетьмана Скоропадського з українською монархією. Се твердження ще більш несправедливе, ніж перше. Нігде й ніколи в державнім життю не почувалася власна рука голови держави, ніколи не давалася відчути його творча ідея, ніхто не виявляв пошани перед його авторитетом, бо такого фактично й не було. Відчувалася рука Німців, Лизогуба, Кістяковського або Рейнбота — кожний з них мав більше авторитету і фактично міг більше зробити, ніж Гетьман. Навпаки — треба сконстатувати, що він сам часто являвся знаряддям в руках своїх міністрів і не тілько міністрів, але й усіх отих „Протофісів", „Суозифів", „Союзовъ собственниковъ" і тому подібних антиукраїнських орґанізацій. На жаль, тільки Українці й українські орґанізації мали найменше впливу на Гетьмана, і в тім не знати чия найбільша вина.... Нема що й говорити, що на імя українського монарха він найменше заслугує, бо до укріплення не тільки своєї династії, але й своєї держави він особисто найменше спричинився. При ньому через те істнувала „його" держава, бо вона була потрібна

17*

його, або нашим „союзникам“ — Німцям. Фактично се була окупація, порівняючи дуже мягка, але всеж окупація Німцями багатої української землі. Назвати її Росією Німцям ніяково було, бо вони або мусіли признати тоді над нею большевицьку владу, або продовжувати відбудовання своєї Росії і за межі України. Перше їм було невигідне, бо з України нічогоб не дістали при большевицькім господарюванню, а другого не могли зробити з огляду на величезні простори цілої російської держави, хоть, як те виявилося пізніще, вони й хотіли того. В кождім разі Німців інтереси української держави, як такої, обходили найменше. Тож і всі заслуги Гетьмана і його урядів в справі відбудування економічного життя на Україні треба в найбільшій мірі віднести на кошт його „союзників“. Колиж для них обставини змінилися так, що вони не в силі були більше опікуватися Україною, то Гетьман не тільки її не вдержав, але навіть не спробував обстоювати „свою“ державу, а відразу заявився за федерацією. Рекомендація для „монарха“ і „монархії“ не з найліпших!

Отже ототожнювати правління ґенерала Скоропадського з українською монархією можна хіба тілько в цілі дискредитації ідеї української монархії і монархічної ідеї

взагалі. Бо ґенерал виявив досить рис, які можуть характеризувати монарха і монархічний лад з відємної сторони, і ні одної, яка би їх характеризувала із сторони додатної.

Дехто знова наводить гетьманування Скоропадського, як зразок, в цілях дискредитації самої ідеї гетьманату. Нема чого й говорити, що такі арґументи не видержують ніякої критики. Бо з одного боку й наші т. зв. ,,народні" уряди, чи за часів Центральної Ради, чи за часів Директорії не показалися вище урядів гетьманських, та й державна їх творчість в кождім разі не була ліпшою, особливо коли дивитися на неї в історичній перспективі. Але вже самий спосіб ,,обрання" Гетьмана перекидає арґументи противників традиційної української форми влади, бо ми звикли її розуміти так, що Гетьмана, в той чи инший спосіб, вибірає народ, або бодай якась його частина, а не наставляє чужоземна влада, як то було зроблено з ґенералом Скоропадським (бо оті вибори ,,Союзомъ хлѣборобовъ собственниковъ", по правді, всякий мусить назвати комедією). Наказне гетьманство (яка форма набуття влади найбільше підходить до казуса з ґенералом Скоропадським), ніколи не було ні питомою формою нашої державної влади, ані тим більше — бажаною для нас. І коли деякі

з наказних Гетьманів (як Полуботок) заслужили собі признання народу і почесне імя в українській історії за свої особисті прикмети, то такі випадки хіба ще більше підкреслюють особисту нездарність ґенерала і в тім напрямку!

За ґенерала і його політику можуть відповідати ті, хто його настановляв і хто ним фактично керував, а цілий український народ є повинний хіба в тім, що він терпів над собою такого правителя. Ся вина є найгірша — в тім народ наш найбільше завинив за останні шість літ своєї історії відносно усіх своїх правителів і правительств, котрим корився і кориться, але яких сам ніколи не настановлював!...

Як би там не було — сумно закінчився той період нашої історії, який охрещено „гетьманщиною“ і не менше сумно почався слідуючий, що є звязаний з іменем „Директорії“.

Кінець першої частини.

ЗМІСТ.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДИРЕКТОРІЯ

О варваре сліпий, покинь тріумфувати,
Потупся, зчервоній от сорома тяжкого,
Бо мають всі твої сусіди що назвати
Своїм, а ти своїм не назовеш нічого! . . .

П. Куліш.

ГОЛОВА І.

Перші кроки нової влади. Урочисте засідання полтавського відділу Національного Союза. Видання „Полтавської Громади". Друга московська навала.

Влада Директорії почалася в сумних обставинах. Хоч ґенерала Скоропадського і скинуто було без великого труда, та відразуж виявилася і слаба сторона нашої нової „демократичної" влади. Вона не мала на кого опертися. Слова про „народ", „трудовий народ" і т. п. нічого нікому не говорили, і хоч у своїх відозвах Директорія раз-у-раз їх уживала і до „народа" апелювала, ширші маси ставилися мляво й байдуже до таких покликів, бо не знали певно, що то власне значить оте слово „народ"? Чи воно має таке саме значіння, як і при Центральній Раді, себ-то означає людей, що іcповідують якусь соціялістичну віру, чи може його треба було розуміти по большевицькому — як тільки прихильників даної влади, а чи в те поняття нова влада вкладає

такий зміст, який звичайно вкладається скрізь серед культурних людей нашого віку — чи не означає воно поняття усіх громадян цілої держави, те, що подекуди привикли означати словом „нація"? На останнє можна було найменше надіятися, бо хто знав нашу „демократію", той ледви чи міг сподіватися, щоб вона відразу стала демократією в европейськім розумінню сього слова й зріклася свого соціялістичного псевдо-демократичного исповідання московського ґатунку, а ще менше можна було чекати від неї, щоб вона змінила свою дотеперішню тактику. Ся тактика випливала із самої її суті: несміла, що боялася глянути правді прóсто у вічі, а натомість воліла, як струсь, ховати голову під крило перед небезпекою; без певних і сталих національних переконань та ідеалів, що хотілаб і самостійної України, і союза трудових „братніх" народів заразом; соціялістична, але не до тої міри, щоб прямо і послідовно провести в життя свої соціялістичні теорії, як те робили її російські брати, большевики. Головними характеристичними рисами тої нашої безталанної „демократії" все були несмілість, хитання, а тому й вічна непослідовність і боязнь: перед самостійництвом, щоб не впасти в „шовінізм" і не заплямити тим чистоти свого соціялістичного імени, боязнь і перед

послідовним соціялізмом, щоб не втратити своєї держави та не поступитися своєю владою (в якій наша „демократія“ вже досить засмакувала) для справжніх соціялістів — ріжноплеменних російських большевиків, котрі в жертву соціялізмові охотно приносили чуже майно і під його прапором руйнували та підбивали собі цілі держави, не боячися заплямити ні свого імени національним одступництвом і зрадою, ані своїх рук чужими грішми й чужою кровю.

Отся сама нерішучість, несмілість, невміння використати обставини життя для своєї цілі, незнання навіть самої цілі, відзначали нашу „демократію“ ще за часів Центральної Ради, і мало було надій, щоб тепер вона відразу переробилася й найшла собі пряму дорогу, на якуб уже раз ступила твердою стопою. Першіж кроки Директорії ясно потвердили, що вона не може зріктися старих традицій. Одно, в чім нова влада виявила твердість і рішучість, се зміна московських урядовців гетьманського періоду. Се було тим легче й простіще, що вони, знаючи свої провини, самі кидали посади й тікали, так що хоч-не-хоч треба було когось саджати на порожні місця. Замість старих урядовців нових призначав звичайно місцевий відділ Національного Союза, або після його рекомендації Дирек-

торія. Так у Полтаві за ґубернського комісара на місце колишнього заступника ґуберніяльного старости Ноги було призначено вже згадуваного мною Григорія Чижевського. Цікава справа вийшла зо мною. Видно, що до Директорії дійшли якісь чутки про мене, як про особу неблагонадійну для нової влади (при якій владі я був благонадійним!...), бо за кілька днів по приході Балбачана у Полтаву наш відділ Національного Союза дістав від Директорії телеґрафічне запитання: ,,хто є на посаді ґубернського комісара освіти, і як до нього ставиться відділ Союза?" Сю телеґраму було прочитано на одному із засідань Союза в моїй присутности. Було постановлено відписати, що моя особа цілком благонадійна і може оставатися й далі на своїй посаді, бо ,,основ держави, мовляв, не підкопує".

На таку відповідь мої товариші по Союзові тим більше мали підстав, що якраз мені випала доля укріпляти нові основи. В тім самім засіданню я передав мій проєкт відозви від Союза до населення Полтавщини, який-то проєкт зложити мені доручено було президією. Мою відозву було ухвалено і доручено Г. Чижевському її надрукувати й поширити. Се була, здається, взагалі одинока відозва на Полтавщині від нової влади, бо Чижевський мав випустити відо-

зву ще й у своїм імени, як ґубернського комісара, але, здається, на те не спромігся. Принаймні його відозви я нігде не читав і не бачив. Моя відозва була зложена, очевидно, не в соціялістичнім і не в „демократичнім“ (в звичайнім нашім вульґарнім розумінню того слова) дусі, але в справді демократичнім напрямку. Головні мотиви, які в ній звучали, були державно-національні, а не клясові. Сей факт приводжу для характеристики полтавського відділу Національного Союза. То одинокою відозвою і кінчилася практична діяльність нашого відділу, коли не числити урочистого засідання його незабаром по приході в Полтаву Балбачана. На тім засіданню полтавські Українці мали заманіфестувати „на страх ворогам“ свою єдність, і разом з тим воно мало бути привітом прибувшому військові нової влади. Тому ми ужили всіх заходів, щоб воно виглядало як найімпозантніще.

Його призначено було в театрі, в день, перед обідом у неділю, чи якесь свято. Перед промовами і по них виступав наш національний хор під проводом Верховинця. Відспівано було гимн і патріотичні пісні на слова Олеся, музика Стеценка („Живи Україно“ і „Вкраїно Мати“). Промовців було призначено три. Перший був Павло Чижевський, який описав історію орґані-

зації Українців до часів революції 1917. р. (власне історію нашої полтавської громади). Другим виступав я з докладом про сучасний момент, а третім полтавський адвокат Константин Товкач із справозданням про дотеперішню діяльність Національного Союза і його полтавського відділу.

Характеристично, що з усіх промовців, які виступали, не було ні одного ,,справжнього" соціяліста, бо я належав до Хліборобів-Демократів, а инші два були С.-Ф-и. Ще інтересніще, що найбільш відповідальний доклад, який мав означити погляд на цілу державну справу, власне політичне credo нашого відділу, було доручено мені, людині безперечно найправіщих і найбільш націоналістичних переконань з цілого складу Союза. Правда, кождому з нас було призначено проґраму його промови, але лише в загальних рисах, і кождий міг вишивати свої власні взори на призначеній канві. Всі инші партії (власне С.-Д.) не виставили своїх промовців, головне через брак відповідних сил, а може й з обережности ,,на всяк случай", але були офіціяльно представлені на засіданню і коли що говорилося, то разом від усіх, в тім числі і від їх імени.

Ся наша маніфестація удалася на славу. В перший і останній раз за весь час, як я пригадую наші виступи спільними си-

лами, все обійшлося так, як намічалося, без ніяких скандалів, без обопільних незадоволень і непорозумінь. Кождий зробив деякі уступки, щоб заманіфестувати перед нашими ворогами нашу однодушність у поглядах на українську національно-державну справу. Я в моїм докладі представив упадок гетьманщини, як природний і неминучий наслідок цілої антиукраїнської політики попередньої влади, а майбутні перспективи намагався намалювати в рожевих фарбах, покладаючися на нову владу. Я старався представити Директорію, як справжню виразницю волі української нації, а тих її членів, котрі були досить відомі загалові, власне Винниченка й Петлюру, як людей, котрим більше, як кому, належало стати на чолі нашої визвольної боротьби. Не знаю, наскільки я тоді кривив душею. Нездарність їх обох я добре знав. Знав, що й до ніякої державно-будівничої роботи вони непридатні. Не думав я також, щоб недавня минувшина наша чого навчила їх, бо наших соціялістів московського виховання навіть могила не навчить — в тім я свято переконаний і до сьогодня! Але з другого боку я знав і те, що иншому нікому було стати на чолі наших визвольних змагань, се були люде бодай знані із своєї попередньої роботи на національнім полі, бодай популярні, а инших доси нікого не

винесла революція — і се було найбільше наше горе! Найбільш популярні наші люде не мали ні належної мудрости й досвіду державного, ані навіть сталости у своїх політичних переконаннях, але їх не було багато — вибірати однаково ні з кого було! Правда, був іще один популярний у нас чоловік, се професор Михайло Грушевський, і я тоді не міг зрозуміти, чому його імени немає серед членів Директорії? Тільки пізніще я зрозумів, що за те ми маємо дякувати Богові! Особисті якости сього нашого, колись заслуженого, діяча виявилися у справжньому світлі трохи пізніще....

Промовою К. Товкача і співами закінчилося урочисте засідання. Наприкінці з великим одушевленням уся саля відспівала „Ще не вмерла“ так, що загальне вражіння від того нашого виступу було справді імпозантне тим більше, що народу набралося повний театр, а між иншими були й репортери від усіх московських ґазет, котрим ми послали спеціяльні запрошення.

На другий день в описаннях засідання вони (особливо орґан К.-Д.) із жалем мусіли сконстатувати, що сей наш обєднаний виступ зробив своє діло, вражіння від нього лишилося, але гостро критикували мою промову, як звичайно, за „шовінізм“ і доводили, що я далеко зайшов у своїх

висновках, надіях і в малюванню наших перспектив: будуччина наша зовсім не представлялася їм у рожевім світлі. На сей раз я по щирости мусів признати їм рацію. Така була й моя власна думка. Та що робити? Як коли, щоб підтримати дух і надію в собі самім і серед оточення, на що не піде чоловік!...

Не знаю чим пояснити симпатії досить широких кол полтавського населення, які воно виявляло в перший (правда, дуже короткий) час до нової влади, але признати те мушу. Думаю, що причиною тому була природна реакція проти минулого гетьмансько-московського правління. На жаль, ілюзії що до нової влади тревали дуже недовго: незабаром показалося, що від неї нема чого сподіватися більше, ніж вона може дати, себ-то не більше того, що ми мали від Центральної Ради.

Той самий мій приятель, студент із козаків, за яких пару тижнів по скиненню ґенерала Скоропадського гірко жалівся мені на нові порядки.

— Знаєте, ми, багатші козаки, збиралися було допомогти Директорії по щирости усім, чим тільки можемо. Думали по старому звичаю, як колись наші діди робили, прийти до війська, а з собою привезти вози з пшоном, пшеницею, вівсом,

салом, з кіньми і з волами. Нате, мовляв, наше добро і нас самих, бо потреба нагла є, — треба ставати на оборону Батьківщини! Та хіба за такою владою можна нам іти, коли вона знова нас обявила непевними і непотрібними людьми, а наше майно ми мусимо віддавати як і раніще шляхом усяких ,,реквізицій", ,,конфіскацій" і простого грабіжу?...

— Як так?

— Знова по селах понастановлювано комітети ,,бєднєйших", знов розбишаки й конокради поставали на чолі отих комітетів, ,,бєднєйші" відбірають у нас зброю і конфіскують хліб, свиней, овес, солому....

— А військо як?

— Військо-таке саме, з ,,бєднєйших"!...

— Не може бути! Таж тут у нас у місті нічого подібного немає.

— Тут у вас балбачанівське військо, і за ним доглядає сам Балбачан, а до нас на село явився якийсь відділ не то з Києва, не то з Кременчука, чорт їх розбере, словом кажуть, що від самого Петлюри, чи від якогось із його отаманів. Там чисті Вам ,,товариші"! Червоні значки на шапках зараз по допомогу до ,,бєднєйших" і давай грабувати хазяйнів! Я собі був лишив трохи ліпшого вівсу на насіння — забрали

увесь. Я прошу: „Люде добрі! Маєтеж от инший, беріть собі, скільки вам треба, чи не все вам одно?“ Так ні, забрали власне той, щоб дошкулити „буржуєві“!... Знова комітет наказав мені, щоб я віддав зброю. А хто оборонить мене від грабіжників? Від простих, не урядових грабіжників, що грабують уже не для уряду, а на власну користь? У нас їх зявилося кілька шайок. Що ночі грабують то того, то другого. Оце прийшов просити у повітового комісара, щоб дозволив мені держати зброю для власної оборони. Будьте добрі допоможіть мені в тім. Вас повітовий комісар певно послухає!

Я знав повітового комісара і зараз написав до нього картку. Той від себе відразу дав дозвіл, але мене попередив тогож вечера, що він се зробив тільки покладаючися на мою рекомендацію і складає на мене цілу відповідальність. Ще за кілька днів він із сумним виглядом повідомив мене, що мав цілу халепу з сільським комітетом ізза того дозволу. Комітетчики лаяли і його, і мого приятеля, і мене, а мене найбільше.

— Та в чім жеж я перед ними провинився?

— Кажуть, що Ви знаний контр-революціонер!

— А бодай їх чорт узяв! Для них я контр-революціонер, для Ноги був занадто революціонер, скажіть, будь ласка, при якій владі я можу бути нарешті льояльним громадянином моєї держави?

Повітовий комісар був людина інтеліґентна, Українець, хоть і признавався до російських меншевиків-плєхановців. Він ніби й співчував мені, але його ісповідання не дозволяло йому стати цілком на мою точку погляду.

— Що зробите, нова влада мусить опертися на трудовий народ, на тих, що не мають....

— Ех, Константине Тарасовичу, не обіпреться вона ні на який народ! Тими, що не мають, держави не побудує, бо тим, які нічого не мають, і обороняти нема чого. Їм не держава, а грабіжі потрібні, вони на большевиків он позирають! Їх справа не будувати, а руйнувати. А от таких людей, що хотять боронити нову владу і свою державу від большевиків, тих, що, бороннячи себе, своє майно, своїх жінок і дітей, мусять боронити тим самим і свою державу, тих Ви відпихаєте від себе нерозумною політикою!

— Не я, а влада.....

— Правда Ваша. Ну та що робити: влада сама собі риє могилу. Жаль, що

нема ніякого способу спасти її від неминучої погибелі. . . .

Він не поділяв моїх песимістичних думок і поглядав на будуччину веселіще, але для мене було очевидно, що нова влада при теперішній своїй політиці зможе продержатися не довше від Центральної Ради, бо крім того, що ціла політика її нічим не ріжнилася від політики останньої, самі обставини життя були ті самі, ні трохи не легчі. Вже ясно означилося, що Україна знова мусить вести війну з большевиками, влада як і раніще не вміє ні на кого опертися дома, значить, знов мусітиме шукати піддержки іноплеменних „демократій“, словом, повториться вічно стара історія: наша влада не хоче своїх „буржуїв“, тому мусить хотіти чужої „демократії“, бо її самої не хоче свій „трудовий народ“, котрий так само воліє чужу „демократію“. Якесь зачароване коло, з котрого ніколи не вийдуть наші „демократичні“ державотворці!

Від московської „демократії“ також годі було сподіватися зміни її одвічної імперіялістичної політики. Вона ані хвилі не дала відпочинку своїй посестрі. Буквально на плечах повстанців проти ґенерала появилася большевицька армія із своїми старими гаслами: „долой буржуазію“, що у нас на Україні в перекладі на мову сучасних обставин значило: „геть з Україною“. Бо

для большевиків ,,буржуєм" був усякий, хто не хотів признати над собою їх влади.

Директорія мусіла відразуж орґанізувати воєнну оборону своєї держави. І тут яскраво виявилася повна безпорадність нашої ,,демократії". На горі сиділи люде абсолютно недосвідчені у військових справах (Петлюра і його ,,отамани"). Здавалося, що найпростіще було обявити священну боротьбу проти напасника — кинути гасло: ,,На Москаля за Україну!"... Те гасло обізвалосяб у серці не одного Українця, чи з інтеліґентів, а чи і з мужиків, яким добре далася у тямку перша московська навала. Певно, що добровольців подібних до мого приятеля, які на те гасло привезлиб вози з поживою і принеслиб своє життя, найшлосяб чимало. Цілі ґрупи таких добровольців почали було орґанізовуватися в повітах полтавському, лубенському і ще подекуди. Та нова влада не тільки не вміла використати моменту, не тільки не вміла викликати в той час національного запалу, але натомість і там, де він стихійно виникав, притишувала його старими ,,клясовими" кличами: ,,уся влада трудовому народові" (лишень не знати якому!) і т. п., а той ,,трудовий народ" негайнож одвернувся від неї, щоб кинутися в обійми большевиків, які без ніяких застережень віддавали йому відразу чуже майно для

того, щоб за пару місяців здрати з нього те саме майно разом із його власною шкурою!...

У нас воєнним начальником полтавського району було призначено полковника Кудрявцева. Людина дуже чесна, порядна, ідейна, що досить розумівся на свойому фахові (старий кадровий старшина російської армії), він не мав досить енерґії і власної ініціятиви, чого найбільше вимагали обставини часу. Він тепер найбільше хотів бути скромним педаґоґом десь на селі у вищій початковій школі. Раніще за часів Центральної Ради перед Ге́тьманом він був ґуберніяльним командантом на Полтавщині. По перевороті поїхав на село і просив мене про учительську посаду. Я задовольнив його бажання, але він недовго відпочив на селі десь у константиноградському повіті. На призив Директорії знов убрав військовий мундур.

Гірко жалівся він мені на нерозумні розпорядження з верху.

— От, маю собі горе! Уявіть собі, що головне командування в Києві (Петлюра) обявило мобілізацію за десять років. Що його робити? Я не маю ні досить приміщення, ні припасу, ані одежі для людей. Старшин також брак. В сих умовах зібрати мобілізованих за десять літ, се

2*

значить витворити замість війська банди незадоволених людей. Я на свій страх перемінив наказ: замість десяти років мобілізую тільки два, та не знаю, чи й із сими дам лад?... За таке моє самовольство мені по закону належить смертна кара. Не знаю, як на се подивиться головне командування, а я волію ризикнути моєю власною головою, аніж викликати непорядки і розрухи по цілій Полтавщині!

Бідака тратив голову. Зле було і з старшинським складом. З одного боку не вистарчало своїх певних людей, а з другого, на шиї йому лишилося маса старшин ще від Гетьмана, з котрими він не знав, що робити. Розстріляти або посадити в тюрму кількасот людей власне мало в чім повинних (більшість із них також десь було „мобілізовано" і вони виконували свій обовязок, а найактивніщі московські добровольці повтікали), як се робили большевики, він не хотів, того не дозволяло йому почуття справедливости і людське серце. Тим більше, що дуже багато із тих старшин просилося до нього на службу: їм було однаково, під чиїм командуванням битися, аби проти большевиків. Положення його було тим труднійше, що серед них було багато фаховців-артилєристів, інженірів, тощо, яких брак він сам так гостро відчував.

Зустрівшися зо мною якось у Европейськім готелю при вечері, він серед своїх жалів попросив мене моєї поради в тім напрямі. Я йому порадив таке:

— Знаєте що? Відберіть Ви від усіх непевних старшин таку підписку, в котрій вони словом чести офіцира поручаться, що не візьмуть участи в ніяких ворожих виступах проти української влади. А тих, хто не схоче дати такої підписки, виселіть в 24 години за межі України. За тимиж, що лишаться, учиніть явний догляд, а в разі потреби її арештуйте і віддайте під суд. Я певен, що серед них є багато справді невтральних, а може навіть і своєрідних українофілів, що охоче служитимуть Вам, а особливо, як Ви зумісте їх прибрати до рук. На мою думку, до них найвигідніще приміняти знамениту Наполеонівську тактику: „найліпший спосіб спекатися свого ворога, се зробити з нього собі союзника!“

Кудрявцеву моя пропозиція сподобалася, і він просив мене зложити проєкт такої урочистої обіцянки, що я негайно й виконав. Не знаю, чи він зробив із неї який ужиток, бо більше мені не довелося з ним говорити на ту тему.

Зате незабаром я мав нагоду переконатися в правдивости його думок що до иншого: я побачив наших мобілізованих. Вони ходили купами по місту, співаючи

салдатські московські пісні, з цигарками в зубах, в нових чоботах і нових салдатських шинелях, які їм видало командування. При найблизчім побаченню Кудрявцев мені з розпачю сказав:

— Не знаю, що й робити з тими мобілізованими.... Повбіралися, повзувалися, а далі заявили, що битися проти большевиків не підуть. Охоче підуть проти буржуазії Денікина й Антанти, але проти товаріща Лєніна ніколи! Своїми руками я збудував у Полтаві большевицьке гніздо!...

— Маєте наслідки нашої „демократичної“ політики. „Бєднєйші“ цілком послідовно чекають „товаріщей“, щоб скорше розділяти панські маєтки, а Україна їм навіщо? Аджеж по словам нашоїж „демократії“ ще недавно самостійної України хотіли тільки українські „буржуї“, а робітникам цілого світу ніякої України не потрібно. Сеж ніщо инше, як шовінізм і буржуазні забобони!...

— Може воно й правда те, що Ви кажете, а тільки тепер лихо, біда, а я мушу покутувати, не знати за чиї гріхи!

— Щож Ви робите з отими „товаришами“?

— Нічого иншого не зістається, як тільки розігнати їх по домах, що я й зробив. Обявив, що нехай ідуть у відпустку до дальших розпоряджень. Вони до чортової

матері й позабіралися, узявши із собою казьонні шинелі й чоботи. Ще слава Богові, що зброї не видав, бо булиб і зброю понесли із собою!...

— Та невжеж всі вони однакові?

— Є й кращі, інтеліґентніщі між ними, та що вони можуть зробити проти маси, яка їх тероризує?

— А Виб віддали під суд кількох та розстріляли на науку другим!...

— А влада що скаже?...

Він мав рацію. Влада сама утворила такий стан річей і піддержувала його своїми розпорядженнями і відозвами. З них найбільш характеристичним був маніфест про скликання Трудового Конґресу. Сей маніфест вразив декого навіть із наших соціялістів. Пригадую, що, прочитавши його, я пішов поділитися своїми думками до старого Чижевського (С.-Ф-а). Він був засмучений і розсерджений змістом сього ориґінального документу. Найбільше його обурювало те, що Директорія навіть після сумного досвіду Центральної Ради не може рішитися стати на правдиво демократичний шлях — обявити повноправність усіх громадян, а натомість по старому висуває принціп привілєів: аджеж се антидемократична, чисто большевицько-аристо-

кратична система! Я, звичайно, цілком поділяв його думки.

— Але якому ідіотові, скажіть на милість Божу, прийшло в голову наділити усіма правами і преімуществами лікарських помічників „не в прімер прочім"?

— Я не знаю, — се певно продукт колективної творчости, бо такої кольосальної глупости одна голова найбільшого дурня вигадати не в силі!

— Та ні, Ви скажіть, коли можна лікарським помічникам брати участь у виборах, то чому не можна адвокатським, або аптикарським? Хіба вони менш „безпосередньо (буквальні слова маніфестації) працюють для трудового народу"!?...

— Не можу догадатися! Се „тайна ізобретателя"!... Але скажіть, чи й лікарі, або скажемо, адвокати та аптикарі не „працюють безпосередньо для трудового народу"?...

— І отакий документ ідіотизму, отсе testimonium paupertatis має перейти в історію!...

Старий не хотів вірити, щоб сей маніфест так і лишився без ніяких змін. Він був певний, що складали його десь на спіх якісь малограмотні хлопята-урядовці і що під натиском громадської опінії Директорія мусітиме його виправити в демократичному напрямі.

Але я був иншої думки. В сім документі я впізнав большевицьку систему, ту саму по якій вибіралися вікопомні ,,савдьопи“. Як большевики, так і наша ,,демократія“ не хотіли допустити до голосу справжньої інтеліґенції, отих небезпечних для неї лікарів, адвокатів, професорів і инших ,,буржуїв“, бо та ,,буржуазія“ наочно довела би неуцтво і глупоту наших правителів. Тому вони хотіли користуватися службою тої ,,буржуазії“, але ні в якім разі не слухати її критики і не допускати близько до влади так небезпечних конкурентів. Але большевики робили все пряміще й послідовніще: коли в ,,савдьоп“ попадав ненароком інтеліґент противної їм думки, то вони просто обявляли його буржуєм і викидали геть. А наша ,,демократія“ не могла відважитись на такий простий і рішучий крок і тому пускалася на всякі обходи й хитрощі. Отже тільки тими хитрощами й лукавством можна було пояснити такі дуже загальні означення трудової інтеліґенції, що ,,безпосередньо працює для трудового народу; себ-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським помічникам, служащим у конторах та инших установах вибірати своїх представників на Конґрес Трудового Народу України“. . . . *)

*) Дословні вирази маніфесту.

Треба бути дуже мудрою ґоловою, щоб догадатись, нпр., які власне робітники на полі народньої освіти працюють ,,безпосередньо“ для трудового народу? Але почувалося, що вище народніх учителів Директорії дуже небажано було бачити коло себе порадників! Або що значать слова: ,,служащим у конторах та инших установах“? Чи під тих служащих в ,,инших“ установах могли підійти нпр. банкові урядовці, або інженіри? Можна було розуміти всяко, а я розумів і розумію сі туманности крім усього ще й так: се був звичайний демаґоґічний спосіб нашої ,,демократії“, щоб натравити чернь на інтеліґенцію, посіяти серед народу чвари і в тій каламутній воді ловити собі рибу. Бо для того, щоб не допустити до участи в правлінню і в законодатних установах ворогів держави, або навіть ворогів стоячої при владі ґрупи людей, ріжні види европейської демократії знають досить способів, відповідних умовам часу, а наша бідна ,,демократія“ і тут могла виявити тільки своє звичайне безсилля й духове убожество!... Але такої пародії, такої нужденної карикатури на державний акт, як отсей ,,маніфест“, певно ще ніколи не було занесено історикам серед історичних документів. Указом про лікарських помічників можна булоб почати Eselbuch

історії. На превеликий жаль, перше слово в тій области належить Українцям!...

До шедеврів подібноїж мудрости належали також поради „нетрудовим“ клясам „чесно признати шкідливість їхнього панування“ і примиритися з тим, що над ними від тепер будуть панувати ті, над котрими раніще вони самі панували. Справді документ був достойний своїх творців!

Але були в нім і инші мотиви. Констатуючи, що чужі демократії і чуже робітництво не дуже то квапилися доси помагати нашій „демократії“ в її роботі та і взагалі до України симпатій ніколи не виявляли, Директорія тим не менше верталася до соціялістичних ґруп усіх національностей і усіх напрямів із закликом допомагати їй у її роботі. Від старих птиць годі чекати нових пісень! Було ясно, що замість українського народу без ріжниці клясів на державну роботу прийдуть знова соціялісти без ріжниці національности. Значить, Директорія по системі своєї рідної сестри, небіжчиці Центральної Ради знова воліє Рафесів і Сухових замість українського несоціялістичного інтеліґента й заможніщого селянина „куркуля“. Не знаю, як для кого, а для мене вже тоді було ясно, що Директорія, раз ставши на шлях Центральної Ради, так само й скін-

чить. Ті самі співці, ті самі пісні, та сама й доля їх чекає! На жаль, дійсність навіть перевисшила мої сумні передбачення!

Нерішучість, незнання, на яку ступити, нашої „демократії“ в центрі, давалася відчувати і в нас у провінції. Такі акти, як уже згаданий мною маніфест про Трудовий Конґрес, збивали з пантелику й нашу бідну провінціяльну „демократію“! Так добре почата справа з Національним Союзом заохотила було полтавських соціялістів і до дальшого співділання з українською „буржуазією“, а власне ми рішили було разом видавати дневник для оборони одноцільности українського національного фронту. Ініціятива видавання такої ґазети належала полтавській „Спілці споживчих товариств“, яка була в руках українських С.-Р-ів та С.-Д-ів. „Спілка“ мала гроші, але не мала досить інтеліґентних сил і тому при спільнім обговорюванню ми рішили, що вона фінансуватиме ґазету, а співробітничати зобовязалися Павло Чижевський (С.-Ф.), інженір Павло Макаренко (Х.-Д.), я, і ми обіцяли приєднати ще співробітників із полтавської української інтеліґенції. Утворено було редакційну колеґію, в котру увійшли всі згадані вище особи і М. Токаревський. За технічного редактора ми обрали деякого М. Панченка із С.-Р-ів, але людину, здавалося, досить міцних і сталих

національних поглядів, бо принаймні доси він виступав усе як Українець і серед місцевих московських журналістів здобув собі навіть неприхильне відношення за свої націоналістичні писання.

Технічні сили найшлися також одразу. До мене раз-у-раз приходили безробітні Українці, просячи про посаду, і я мав з кого вибірати. Я вже давно приобіцяв був посаду для одного дуже бідного утікача, здається, із Холмщини, котрий по його словам голодував, а раніще десь був при ґазеті. Він запевняв мене у своїй відданости українській ідеї і повній безпартійности. Клявся, що робитиме як віл, аби лиш дістав яку посаду. Другий був молодий студент університету, на призвище Цегельський, до котрого я a priori почував симпатію, бо він сказав мені, що він із рідні галицьких Цегельських, і я радо зробив би для нього все, що можу, вже з одної моєї пошани до д-ра Льонґіна Цегельського. Сей Цегельський взяв на себе обовязки репортера, Холмщак коректора і „випускаючого“ число, дрібні сили в конторі й адміністрації було заміщено головне за порадою нашого технічного редактора Панченка, здавалося, що все було добре. Довго ми думали над назвою, нарешті за моєю порадою було принято зовсім „безпартійну“ і досить „демократичну“: „Пол-

тавська Громада". Але тій „Громаді" судилося недовге життя. Доки ще ми переживали хвилі захоплення перемогою над ґенералом Скоропадським, справа йшла добре. Ґазета виходила акуратно, всі ми жили у добрій згоді. Але от почулися перші громи большевицької навали. З Київа прилетіли поклики Директорії до соціялістів усіх партій і племен, і наша єдність захиталась....

Перше непорозуміння у нас вийшло за те, що технічний редактор, наш Панченко, скоротив на свій смак якусь мою замітку. Він лишив її кістяк, а викинув усі оздоби, за їх „шовінізм", як він пояснив. Я натурально запротестував, а редакційна колеґія зробила йому увагу, що його діло не є критикувати, а слухати редакційної колеґії. Він ніби приняв те до відома і в слідуючім числі умістив якусь мою статтю без ніяких скорочень, але на другий день заявив, що не може погодитися з напрямком ґазети, головно ізза шовінізму, котрий я вношу моїми статтями, отже він заявляє про свою димісію. Що його робити? Ми доручили технічне редакторство інженірови Макаренку, і ґазета не перестала виходити ні на один день. Макаренко, великий робітник, умів пристосуватися до нової роботи так, що вона навіть не перешкоджала його службі в земстві. Тоді наші

,,співробітники" рішили поділати на нас в инший спосіб: вони обявили штрайк. Причини були ті самі: вони домагалися зміни напряму ґазети з ,,шовіністичного" на ,,демократичний", себ-то вимагали льояльного відношення до інородних соціялістів аж до большевиків включно. Треба ще сказати, що наші ,,співробітники" одержали платню за місяць вперед так, що штрайкувати для них було одно ,,удовольствіє". Для того, щоб вплинути на нас рішучіще, вони обявили свої посади під бойкотом і візвали до товариської солідарности журналістичних і всяких инших робітників. Як я довідався стороною, душею й ініціятором цілої авантури був рекомендований мною Холмщак, а його правою рукою студент Цегельський. Перший, як виявилося, ,,співчував" С.-Р-ам, а другий також ,,співчував" С.-Д-ам....

Мене така ,,товарищеська" поведінка наших співробітників обурила в край. Але я почувався і сам до вини, що повірив на жалоби і клятви якимсь хлопятам, не довідавшися наперед, що воно за одні. Як би я знав був їхні ,,співчуття" раніще, то певно не одваживсяб їх рекомендувати! Що його робити? Я запропонував, що буду працювати ночами сам за коректора, поки підшукаємо когось, що не боявся би ,,товарищеських" бойкотів, аби лиш не дати

посміятися над нами в той спосіб. Та в редакційній колеґії зайшли також тертя. В міру того як наближався до нас большевицький фронт, Тбкаревський підчас засідань редакційної колеґії все частіще став дивитися у бік і нарешті заявив, що він також не погоджується з напрямком ґазети ізза „шовінізму“ і рекомендував на редактора замість Панченка одного із своїх товаришів по партії С.-Д., людину досить тихої вдачі, але, на жаль, за мало інтеліґентну. Ми, инші члени колеґії, рішучо запротестували і так прийшло до розлому. Щоб вирішити справу, рішено було її винести на загальні збори акціонерів. Треба сказати, що ціле видавництво було на акціях. Головним пайщиком була „Спілка споживчих товариств“, котра мала більшість акцій (вони, здається, були по 100 рублів), але розпоряджала після умов усього двома, чи трьома голосами. „Демократія“ не дуже цікавилася ґазетою і тому головний контінґент пайщиків складався з полтавської української інтеліґенції („буржуазії“). Тому ми були спокійні, що загальні збори пайщиків станутъ на нашу сторону і не дадуть загинути одинокому українському орґанові, котрий в сю грізну хвилю мав зробити величезної ваги діло: орґанізувати одноцільний український національний фронт проти наближаючогося московського

напасника. Але в дійсности вийшло, що ми дуже помилялися. В перших числах січня 1919. р. було призначено збори. Якеж було наше здивовання, коли досить велику салю „Спілки“ наповнили зовсім незнайомі нам пайщики, головно з соціялістичних „юношей“! Чим далі прибували усе нові, тут же купували акції, платили готівкою по сто рублів і тим набували собі право голосу на зборах. Незабаром ми побачили, що „юношей“ було в два рази більше, як „буржуазії“. Але звідки вони брали гроші? Більшість із них були ученики шкіл, що може й цілого їх власного майна було на три карбованці, а тут і „товариші“, і „товаришки“ раз-у-раз витягали сотенні білети (тоді се ще був капітал!), а в кого не було, тому негайно хтось позичав, аби ні один не лишився без пая. Що за історія, звідки таке заінтересовання нашою ґазетою? Справа розяснилася просто: „Спілка споживчих товариств“, в котрій видну ролю грав Токаревський, позичала „товаришам“ гроші, щоб переголосувати нас і забрати новонароджену із трудом поставлену на ноги нашу „Громаду“ в руки „демократії“. Було ясно, що „буржуазія“ програла справу, і ми лишилися на зборах більше з цікавости. Докладчиком виступив член редакційної колеґії Токаревський. Він нападав на

колєґію, головне на мене, а також на Чижевського і на инших, складав усю вину на нас і домагався реорґанізації колєґії. Такої перфідії від нього не сподівався навіть я, котрий взагалі на слово наших соціялістів звик не покладатися вже від часу минулого літа. А на старого Чижевського сей виступ справив тяжке враження. Такої поведінки не міг знести навіть він, що до „товаришів" ставився взагалі дуже мягко і толєрантно. Він виступив проти Токаревського з гарячою промовою, доводячи, що відповідальність за ведення ґазети полягає й на нім, бо він наперед також піддержував наш напрямок, що взагалі членові колєґії не випадає виступати з обвинуваченнями проти тоїж колєґії, за роботу в якій вона відповідає в цілому, що такі виступи не є в звичаї в цивілізованих товариствах і т. д. Але що значать такі арґументи проти наших діячів, вихованих у звичаях марксівської моралі? Він собі цинічно посміявся над нами, а „товариші" величезною більшістю осудили дотеперішній напрям ґазети, приняли пропозицію про зміну напряму в „демократичну" сторону (себ-то із забороною ворожих виступів проти всіх соціялістів і проти большевиків без ріжниці партій і національностей і про відповідне доповнення редакційної колєґії. Але одного

не взяли на увагу „товариші“: „буржуазія“ відмовилася від співробітництва з ними. Навіть С.-Ф-и, такі непевні, коли приходить питання про соціялістичну єдність, і ті, обурені поведінкою Токаревського, рішучо відмовилися від усякої співпраці з „демократією“. Лишалися отже самі С.-Р-и і С.-Д-и, але вони самі не в силі були випускати ґазети через брак у них інтеліґентних сил і тому, побачивши, що справа повертає в такий небажаний для них бік (вони видно весь час усе таки надіялися на С.-Ф-ів), деякі рішили повернути фронт. До мене і до Чижевського було послано делеґата від С.-Д. з пропозицією увійти з ними у згоду: вони дадуть свого редактора, а ми своїх співробітників. За те вони обіцяли порвати з С.-Р-ами й чесно працювати на вироблених з нами умовах, згоджуючися на найдальше йдучі уступки нам. Але ми були так обурені лицемірієм і крутійством „товаришів“, що від тої пропозиції катеґорично відмовилися. Таким чином „демократія“ обєдналася знова, але з того обєднання, здається, не вийшло нічого: принаймні я не бачив по тому ні одного числа ґазети під „демократичною“ редакцією.

Чим далі, то все більше вияснялося, що ми не в силі видержати другої московської навали. Дуже нечисленне військо пол-

3*

ковника Балбачана (говорили, що він усього війська з початку свого виступу мав коло трьох тисяч), очевидно, не могло видержати боротьби на фронті і в запіллю. А в запіллю боротьба була також не легкою. Правда, у Полтаві місцевий „ревком“ удалося ліквідувати дужс скоро і просто. Так само дуже просто ліквідував Балбачан виступ харківських робітників, які також при його приході намагалися було заявляти свої симпатії до большевиків. Але такі ліквідації удавалися лишень доти, доки далеко був большевицький фронт. В міруж того як наближалося большевицьке військо, у нас усе більше зявлялося повстанських банд, котрі обявляли боротьбу проти Директорії. З ними годі було дати лад. Реґулярне військо Балбачана билося на фронті, мусіло охороняти порядок в запіллю, мусіло ще й до того усмиряти повставших „бєднєйших“, се було, очевидно, не під силу малочисленному вояцтву, що упадало від утоми і що дня поволи убувало, несучи жертви на фронті. Мобілізація, як я вже згадував раніще, дала у нас сумні результати. Отже боронитися проти нападів з усіх боків не було ким. Правда, як коли надходили якісь відділи „революційного“ війська з Київа, але те „революційне“ військо, прикрашене червоними відзнаками, воліло реквізицію в „буржуйов“, ніж іти на фронт або

усмиряти своїх „бєднєйших“ братів. Повстання розгоралося все більше. В прилуцькому повіті оперувала велика банда в кілька тисяч. В константиноградському повіті банду повстанців проти своїх товаришів орґанізував колишній член Центральної Ради „салдат революціонер“ Матяш*). Поблизу в Катеринославщині оперував ще один оборонець „бєднєйших“, „батько“ Махно, і раз-у-раз наближався до нас. Бідний Кудрявцев розривався на шматки із своїм маленьким військом, але видно було, що довго видержати не зможе.

Правда, було ще одно надійне військо, але його, на жаль, було за мало. Се були Галичане. З начальником галицького загону я познайомився при такій нагоді. Воєнний суд мав судити одного почтового урядовця за досить цікаву провину. Незабаром по приході нової влади в ґазетах у нас появився наказ Директорії, який починався словами: „Божою милостю Ми, Директорія“.... і далі йшов уже текст наказу. Такий початок викликав фурор. Стали докопуватися звідки він узявся — виявилося, що такий був текст телеґрами, переданий з почти. Навели справки, дійсно так: автентичний текст було написано рукою молодого урядовця, колишнього ко-

*) Про нього див. докладніще „З минулого“, т. I, ч. 1, стор. 36.

місара Центральної Ради, з котрим між иншим я вертався у Полтаву по першій московській навалі*). Його арештували й віддали під воєнний суд за державну зраду. Грозила йому смертна кара. Оправдатися він не міг нічим. По його словам йому так продиктував текст один із його товаришів, що приняв телєґраму. Позаяк се було пізно в ночі серед гамору й маси роботи, то він не міг собі пригадати, хто власне се був, а виновник сам не признавався, боячися за своє життя. Так бідний хлопець (йому було літ 18—20) мав стати перед судом без ніяких оправдань. Тоді він покликався на кількох людей, в тім числі й на мене, як на свідків, котрі добре знаючи його могли потвердити, що він зробив той „злочин" без злої волі.

В день суду я явився в льокалі полтавської командатури. Крім знайомих мені наших старшин побачив я там іще одного незнайомого мені вояка в жовтім кожушку. Він представився мені як прокурор сьогодняшнього суду. З розмови його я відразу пізнав Галичанина. Він приватно розпитав мене про обвинуваченого, а потім розмова наша перейшла на загальні теми.

Виявилося, що він прийшов у Полтаву недавно і був дуже здивований нашими

---

*) „З минулого", т. I, ч. 2, стор. 190.

відносинами. Особливо його вражала мала національна свідомість нашої „мужви" тай старшинства. Він ніяк не міг зрозуміти психольоґії нашого „соціял-патріота", котрий у своюму світогляді міг примирити бажання самостійної України з Інтернаціоналом.

— У нас кождий жовнір знає, за що він бореться, для нього немає ріжниці між ворогами: він хоче самостійної України і забє кождого, хто стане проти неї, хоть би то був його рідний батько! А у Вас не так: наперед розбірають чи ворог є робітником, чи селянином, а чи буржуєм і проти робітників, або соціялістів, хоть би вони були й найлютіщими нашими ворогами, Ваші жовняри не хотять іти. Якаж тут може бути боротьба? Аджеж кожде військо складається ні з когож, як із робітників!...

— Для Вас, пане добродію, та психольоґія незрозуміла, бо Ви мабуть недавно на Україні, не знаєте нашої інтеліґенції, котра виховувала народ! Се продукт її многолітньої творчости.

— Та й старшини, інтеліґенція, в тім же роді. Видно, у людей немає ясної думки.... Відношення до „мужви" ненормальне, мабуть з тих же причин. Якась за велика демократичність. У нас жовняр не має права на ніякі розмови. Виконує сліпо

наказ старшини, що не перешкаджає нам жити дуже дружно з нашою „мужвою“. А Ваші жовняри ще думають, критикують накази і, як коли, то й не виконують. Та у нас за таку критику просто дістав би кульку в лоб.... Ми не зважаємо ні на що. Як винуватий — мусиш понести кару. От і сей урядовець — виявиться, що винен — піде під розстріл. Я принаймні на тім стоятиму.

— В данім разі Ви не матимете рації, бо хлопчина справді не винний, а що має шляхотну вдачу, то, ризикуючи власною головою, не хоче обмовити якогось із своїх товаришів.

— Може бути, там видно буде. А знаєте, що я Вам скажу? Як би сюди в Полтаву та й на фронт прислали наших галицьких стрільців, ручу Вам головою, що за пару тижнів на Полтавщині був би спокій, а большевики булиб за Курськом.

— Я в тім цілком певний. До того ще скажу Вам, що й наше військо покращалоб, як би набралося Вашої науки, бо наш мужик взагалі добрий жовняр.

— Ваших старшин, пане добродію, треба перебрати та деяким всипати по пятьдесять буків, щоб повиганяти їм дурощі, і чудесне військо буде!

— Не знаю, чом з Київа не пришлють до нас більше Галичан?

— Думаю тому, що нікому буде стерегти Директорію. Одиноке надійне військо, се наші стрільці, вони держать порядок у столиці.

Я думаю, що він мав рацію: як би не галицький корпус у Києві, то сумна розвязка наступилаб іще раніще. В правдивости його слів я мав нагоду переконатися пізніще.

Обвинуваченого й свідків допитували дуже сумлінно. Суд тягнувся від 1-ої години аж до пізнього вечера. Але вкінці його було виправдано. Між иншим він тоді розказував мені, що в тюрмі сидів разом із тим Москвином, що забив самостійника-залізничника на стації у Полтаві. Злочинець сумував, чекав від нової влади суду і, очевидно, смертної кари. Не знаю, чи дочекався?...

* * *

Новий 1919. рік по новому стилю ми зустрічали в Українськім Клюбі. Се була перша й остання урядово-офіціяльна зустріч Нового Року Українцями в Полтаві. Прибули найвищі урядовці, голови ґуберньскої й повітової управи, заступники від кооперативів, ріжних товариств і т. д. Я трохи запізнився і прийшов до Клюбу,

коли там зібралося вже досить людей. Заходжу в бібліотеку, де звичайно збіраються найповажніщі наші люде й весело вітаюся:

— Високоповажаним панам найуклінніщий привіт....

Але мене зустрінуто мовчанкою. Дехто вяло відказав слова привіту, а инші мовчки сиділи, схиливши голови над столом. Я відчув щось недобре.

— Що сталося? Чом такий сумний настрій перед Новим Роком? Дивіться, цілий рік сумуватимемо!

— Колиб справді не довелося!... почув я чиюсь сумну відповідь .

До мене приступив мій писар і прошепотів на вухо:

— Харків рішено здати большевикам....

— Не може бути? — відповів я так само пошепки.

— Правда, — не до шуток тепер....

— Та звідки Ви знаєте?

— Прийшла офіціяльна телєґрама до ґубернського комісара. Тому й молодого Чижевського нема. Десь розмовляє по прямому дроту. Чекаємо, які подробиці принесе.

Незабаром справді прийшов Григорій Чижевський і потвердив сумну новину.

— Ні з ким обороняти Харків. Усі ми чекаємо підкріплень з Київа. Їх нема,

а большевики наступають з реґулярним військом, добре озброєні, з артилерією, з інженірними частинами....

— Може дасть Бог ще з Київа підкріплення прийдуть!...

Годі було тішитися такими надіями. В кождім разі я не був з тих, що ними тішаться.... Ясно, що за кілька днів та сама доля чекає й Полтаву. Справді сумний Новий Рік!

При столі всі старалися бути веселими. Говорили промови, виголошували офіціяльні тости за уряд, за народ, за Україну, а в серці кождому скрібла журлива думка: хто тут святкуватиме за пару тижнів? Хто тут буде виголошувати незабаром нові тости за инший „народ" і за новий без ніякого сумніву також „український" уряд?...

В нашій боротьбі проти другої московської навали нам дуже перешкаджали Німці. Як би вони справді не втручалися в наші справи, то можеб нам власними силами удалося хоть трохи ліпше орґанізувати опір. А то вони раз-у-раз видавали такі розпорядження, що можна було подумати, ніби вони їх роблять наумисне, щоб допомогти большевикам, і се також відбивалося на загальному настрою.

Старшини балбачанівської армії розказували нам, що коли Німці відступали з

фронту в запілля, то, не змігши взяти з собою військового припасу, воліли потопити його, аніж лишити в розпорядження нашої армії. Зате дуже охоче вони лишали зброю большевикам. Тут виявилася на ділі правдива приязнь до нас наших ,,союзників"! У Полтаві вона виявлялася в тім же роді. Не знаю, чому Німці без ніяких перешкод дали увійти в місто балбачанівському війську, але за кілька днів вони, видно, в тім розкаялися. Правда, порядок у місті при новій владі був зразковий. Але Німцям, мабуть, не до смаку було мати побіч себе дисципліноване українське військо, і по кількох днях вони видали наказ ні про що инше, як тільки про обеззброєння прибувших українських частин!

Якось у вечері до мене забіг Токаревський і схвильованим голосом промовив:

— Шукайте скорше Прийму і просіть його, хай іде до Німців на переговори. Вони збіраються видати наказ, щоб усі українські військові частини або вийшли з міста за двацятьчотирі години, або віддали їм зброю.

— З якої речі? Через що?

— Хіба я знаю? Мабуть бояться наших, бо хлопці хоть куди!

Я не розпитувався далі й побіг шукати Прийму. Його, на жаль, не знайшов нігде, а на другий день справді

від Німців вийшов такий наказ. Ніякі просьби й делєґації не помогли нічого. Одиноке, на що згодилися наші „союзники“, се щоб наше військо вийшло з міста із зброєю, але розташувалося не ближче, як на 60 кільометрів. Нічого не зробиш! „Союзників“ було за багато і вони мали солідні арґументи у виді численних ріжного рода гармат, скорострілів і т. п. В той же день пізно у вечері я побачив, як виступала з Полтави наша кавалєрія.... Виступили з міста не всі, а зброї зложити не згодився ніхто, і на слідуючий день Полтавці побачили, як наші „союзники“ обеззброювали українських старшин на вулицях міста. Не знаю, чи українське військо відразу позискало собі любов, чи може наші горожане були так обурені на Німців, але українським старшинам демонстративно виявлялось симпатії, і про їх геройство відразуж зложилося кілька лєґендарних переказів. Розкажу для прикладу один із них, який в той же день приніс із міста мій брат.

Коло музикального училища одного українського старшину перестрів німецький патруль. Наказали йому віддати зброю. Він відповів: „ідіть і візьміть!“ Начальник патруля зійшов з коня і приступив до нашого старшини. Той став йому щось говорити, поволи наближаючися до коня.

Раптом скочив на коня, пронизливо свиснув, аж Німцям у вухах залящало, вдарив коня і разом з ним вмить Пушкинською вулицею зник з очей здивованих Німців. Тільки його й бачили!

Не знаю, наскільки сей факт правдиво описано, але брат переказував зі слів ніби самовидців, що ручилися за правдивість.

Здається, що незабаром Німці відкликали свій наказ і дозволили знов повернутися нашому війську до Полтави, бо боротьба з наступаючими московсько-большевицькими силами розгоралась, а Німці від перемоги большевиків, видно, сподівались мало доброго. В кождім разі в Полтаві перебували головні маси українського війська і з Полтави воно ходило у бій, хоча, здається, що головне командування в особі полковника Балбачана вже потому до Полтави й не поверталося, а боєвими операціями керував Кудрявцев, коли я не помиляюся.

Друга московська навала на Україну провадилася систематично і по певному пляну. Видно, що досвід минулого досить навчив большевицьких стратеґів, і тепер вони мало покладалися на повстанську стихію і на озброєні банди ріжного зброду, що творили їх головні сили при першій навалі за часів Центральної Ради.

Тепер плян було розроблено з типовою московсько-азійською хитрістю, проти

котрої боротися нашій простодушній ,,демократії“ було, очевидно, не під силу.

Ще за часів приходу Німців на Україну, разом із большевицькими бандами відступили до Московщини й наші туземні большевики. За часів Гетьмана з України утікло до них також чимало злодійського елєменту, нарешті підчас самого наступу до большевицького війська приставали усякі темні індівідуа, охочі до грабунків. Отже сі справді Українці по роду творили аванґард большевицької армії. Вони їхали вперед здебільшого на реквізованих підводах, вели аґітацію між селянами, а в разі потреби і нападали перфідно в тил нашому військові. Боротися з ними було майже неможливо, бо годі було відріжнити їх від місцевих селян. За ними йшло найстрашніще військо — Хинці. Добре годовані, в надії на грабунок, вони сміло йшли в бій. Не спиняли їх ніякі жертви, бо по їх реліґійним віруванням (котрі, природно, большевики не старалися переробити й не боролися з ними, як із християнськими во імя марксової реліґії) ті, що впали в бою, дістануться в рай. Отже вони умірали охотно, а на місце убитих сунули безконечні лави нових бійців. Наші вояки дивувалися такій саможертві. В одкритому полі Хинці сунули на ворога одною густою масою. Наші скорострілами на-

кладали гори трупів, але по тих горах вилазили живі, як сарана, і з тою безконечною масою годі було дати лад. Наші мусіли відступати перед тою страшною численною перевагою, котру подолати не було ніяких фізичних сил нашому малочисленному і не завжди добре озброєному військові.

Нарешті за Хинцями йшли вже й московсько-большевицькі частини, котрі добивали наших ранених, грабували населення, заводили свої порядки й настановляли свою адміністрацію.

Такій ґеніяльній системі що могла протиставити наша нерішуча, слабодуха і на всі боки гнучка влада? Вона не мала відваги навіть настільки, щоб одкрити очі свойому народові на дійсний стан річей: навіть формально не обявила війни напасникові! Тому большевикам легко було представити і сю війну, як боротьбу української „буржуазії“ проти власногож „трудового“ народу. В сей спосіб і велася аґітація проти Директорії Москвинами. Ясно, що Директорія при таких умовах власними силами вдержатися не могла проти такого хитрого противника. Її могла спасти тільки якась вища сила, як Центральну Раду Німці, але на сей раз такої вищої сили не знайшлося....

ГОЛОВА II.

Моя подорож до Київа. Зустріч і розмови з М. Міхновським і братами Шеметами. Київські настрої і враження.

На 8—9. січня 1919. р. відділ позашкільної освіти нашого міністерства призначив у Київі з'їзд діячів народньої освіти з цілої України. Я збірався на той з'їзд, але був певний, що з Київа до Полтави мені вертатися не доведеться. Наші справи на фронті стояли дуже зле, і мало було надії на те, щоб Полтава могла продержатися хоч кілька тижнів. За короткий час після описаної мною зустрічи Нового Року, до мене прийшов мій брат з точними інформаціями про воєнне положення. У нас дома жило два українські старшини. Десь за два чи за три дні перед Різдвом, зійшовшися з братом, вони розказали йому секретно, що наше становище на фронті є цілком безнадійне. Бої йдуть уже за Люботином. Полтавське командування дістало наказ бути готовим до відступу, і вони самі вже

упакували речі, щоб в разі потреби виїхати кождої хвилі.

Мені оставатися в Полтаві при такому стані річей, се означало щось в роді свідомого акту самогубства, бо очевидним було, що пощади від большевиків мені чекати нічого. Отже, вибіраючися на з'їзд у Київ, я знав, що вернуся в Полтаву не раніще, доки з неї не виберуться большевики. Але ніколи я не сподівався, щоб їх влада над Україною тревала роками. Всі Українці покладали великі надії на Антанту й були певні, що большевицька окупація України може тревати найбільше кілька місяців. В Одесі вже стояла французька фльота і військо. Французький консуль Енно раз-у-раз посилав накази й розпорядження до нашої влади, а разом з тим ніби обіцяв їй і мілітарну піддержку. Французький наказ про те, щоб німецькі війська лишалися на Україні, всі розуміли так, що Німці на Україні будуть доти, аж поки їх місце не займуть французькі озброєні сили. Ніколи нікому і в голову не могло прийти, щоб могутня Франція, переможниця непобідимої Німеччини, показалася такою слабою і нездарною в боротьбі з большевицькими бандами. Нам здавалося, що коли Франція не в силі заняти цілого терену Росії, то для неї єсть проста вигода окупувати Україну і використовувати її так, як це

робили Німці. Большевицька заверюха на Україні, на нашу думку, могла потревати найбільше до весни. Тому вибіраючися до Київа, я думав, що найпізніще за 3–4 місяці я буду знов дома в Полтаві.

В той час у Київ вибірався один мій знайомий, інтендантський старшина. А що мені простому грішному трудно було добитися місця в переповнених ваґонах на залізниці, то на його предложення я й скористався з тої нагоди, щоб поїхати під його протекцією.

Саме на Багату Кутю о 7-ій год. у вечері, коли всі ми сімєю сиділи при столі і вже їли на спіх кутю, зазвонив дзвінок. Се прийшли по мене коні від вічливого інтенданта. Я скоренько попращався з моїми домашніми, бо всім нам разом слези застилали очі.... В сей Святий Вечір, коли по українському звичаю всі з'їзджаються до дому, до своєї рідні, щоб разом відсвяткувати нарождення Предвічного, я мусів навпаки, кидати рідню, близьких, а може й рідний край.... Як на довго? Хіба я знаю? Будуччина ховалася в неясній імлі.... За які провини? За те, що я хотів волі й незалежности для мого народу і мого рідного краю, за те, що домагався таких, здавалосяб, простих, звичайних і зрозумілих для всіх річей. За те, що для

4*

инших народів являється природною і буденною справою, а для мого бідного народу і нещасної Батьківщини все остається недосяжним ідеалом, і за що ми, Українці, що того добиваємося, в инших державах мали би право бодай на нормальне істнування звичайного робітника-громадянина, а на нашій, несвоїй, землі не маємо инших прав, як тільки право на імя зрадника якійсь державі і якомусь народові (певно, що не нашому!), на імя революціонера або „контр-революціонера", ворога якогось трудового, чи нетрудового народу, словом, на імя тяжкого злочинця, якого одна нагорода чекає: смерть „под стєнкою" від „пролєтарської" чи „бєлоґвардейської" кулі, або в пролєтарській, демократичній, чи царській, але все в тій же незмінній „руской" тюрмі!...

На двірці, Полтава Х.-М., ми застали велику метушню. Обі пасажирські салі було переповнено жовнярами. Пасажирів мало було видно серед тої маси жовнярства. Зараз мав прийти з фронту потяг з раненими і тому серед сірих жовнярських шинелів і українського покрою плащів виднілися червоні хрести на перевязках санітарів і сестер милосердя. Крім того на фронт мав рушати свіжий військовий відділ і тому між вояками чути було боєві розмови.

От до столика, на якому ми положили наші пакунки, підходить ґрупа величезних молодців в українськім воєннім убранню, в шапках із шликами. До мене доносяться обривки фраз:

— .... Таку сволоч з фронту та під суд і зараз же розстріляти, щоб і імени українського не паскудили....

— Деж пак ризикувати таким дорогоцінним життям! Як треба, то хтось инший хай зробить, а ми на готовеньке раді, діставати подяки та нагороди....

Чути було й далі крепкі слова на чиюсь адресу. Мій попутчик зацікавився і вмішався й собі в розмову:

— А що там сталося?

— Та то, прошу, новий загін, що недавно прийшов із Київа....

— Щож таке?

— Отсе щойно хлопці з фронту прийшли тай розказували. Підчас бою нам тяжко довелося. Ворог в кількадесять раз дужчий суне панцерним потягом. Наш начальник посилає нових, свіжих людей, що доперва з Київа прийшли, щоб підорвали залізничий мосток, аби ворожий потяг не сунувся далі. А вони на те відповідають, що не підуть, бо небезпечно для життя.

Кругом загули голоси обурення:

— А як ми по троє суток не спавши з бою не виходимо, так то нічого! Їм і стиду немає!...

— Що то й за вояк, що за своє життя так побивається! Та сидів би собі дома, коло мами кашу їв, або коло жінки грівся, а не у військо йдеш, сміття отаке паскудне! Ні стиду, ні совісти!...

Із дальших розмов виясняється, що се балбачанівське військо. В дуже тяжких боях вони понесли великі втрати, аж ось нарешті з Києва прийшло довго ждане підкріплення. Вони зраділи, думали, що хоть трохи відпочинуть, хоть виспляться, але їх знов беруть на фронт, бо новоприбувше військо непридатне до бою, недисципліноване, з непевних елементів.

— Хібаж із таким військом можна тепер воювати проти большевиків? Та в них уже „товаришів" нема, там жовняра старшини вже по морді луплять і він під розстріл іде негайно за непослух. А з нашими отакими „товаришами" тепер далеко, хіба, що назад, підем!

Тимчасом приходить потяг із раненими. В баґажній салі чути голосну розмову і крики команди. Підходжу до дверей і бачу сумну картину: одні за одними приносять носилки з непритомними окровавленими постаттями. Деякі навіть не перевязані. Инші ледве йдуть, опіраючися на санітарів,

бо носилок брак. Се все тяжко поранені, що вже не в силах стояти на ногах, бо всі, хто ще може сяк-так держатися, ті всі в бою.

— Ми не можемо собі дозволити такої розкоші, щоб легко ранені вибули із лави..., — поясняє якийсь блідий молодий вояк із грубо забінтованою рукою в брудних скрівавлених перевязках.

Я мимохіть згадав наших недавно мобілізованих із „клясово свідомого" елєменту, і гірко та боляче з отсих бідних героїв стало мені. Справді, наш народ може показати чудеса саможертви, героїзму, але і безмежний, цинічний еґоїзм, себелюбство, трусість, жадібність, усе в залежности від того, хто його виховає, направить, поведе! То само і в цілій нашій історії: одні вміли умірати на полі бою, на польських палях, в московських казаматах і „под стєнкою" для того, щоб инші їх земляки здобули собі за своє перекинчицтво і зраду дворянське і пролєтарське званіє, ордена від „бєлого орла" аж до „краснаго знамені", а найбільше — „земельку", оту прокляту, нашуж власну земельку, що все, в усі періоди нашої історії стає не тільки могилою наших героїв, але й могилою нашої волі, держави нашої і нашої нації!...

За допомогою ріжних писаних карточок, лєґітимацій, дозволів і під охороною жовня-

ра, котрому нас припоручив командант стації, ми дісталися до цілком переповненого ваґону. На моє здивовання я побачив, що ваґон переповнено майже виключно Жидами. Я не міг зрозуміти, як вони сюди дісталися. Аджеж ми оба урядовці, та й то з трудом роздобули собі право на проїзд, а певно, що таких, як ми, взагалі їздить тепер немало, — як же дістають собі дозвіл приватні особи?... Незабаром увійшов спеціяльний контроль для провірки леґітимацій. І всі пасажири подали такі самі карточки, як і ми, за тими самими підписами. На яких підставах добули вони собі дозвіл на проїзд, не знаю, видно, що командант мав мягке серце і дав людям спроможність утікати від загибели!

Одинока вигода, яку ми позискали від свого привілєйного становища, се було те, що ми встигли захопити собі по верхній поличці. Се було дуже розумно, бо незабаром до нас набилася така маса людей, що внизу буквально ніяк було ворухнутися. Сиділи на лавках, на паках і просто на підлозі. Всі проходи було забито людьми, годі було й подумати протиснутися через щільну людську масу. Потяг рушив, і я почав був дрімати, коли почув розмову, яка мене зацікавила.

— .... Первим дєлом канєчно учинілі еврейскій паґром. Разґромілі базар, а

патом сталі хадіть по домам і ґрабіть всєх подряд. Старіков убівалі, женщин насіловалі, а імущество вивозілі возамі. Трі дня нікто нє смєл вийті за ворота, іначе тут же на уліцє єго убівалі. За трі дня, канєчно, ґород обобралі до ніткі: Алєксандровск, ґородок нєбальшой. Сам Махно тоже с німі — он руководіл паґромом. Нікакія мольби нє памаґлі, он только смєялса, каґда к нєму пріхаділі делєґації просіть о пащадє....

Я зрозумів, що справа йде про подвиги „батька" Махна.

— Ну, а как же українскоє войско? — запитався хтось.

— Войско, какоє било, ушло із ґорода, а обивателі осталісь самі. Как обикновєнно....

З дальших розмов виявилося, що оповідач, молодий Жидок, утік із Олександровська у Харків, а з Харкова умудрився пробратися в Полтаву, з Полтави їде до Києва, а звідси збірається в Одесу. Далі розказував про большевиків, яких бачив у Харкові:

— Канєчно і ані наложілі контрибуцію — еті уже только на „буржуазію", но какая разніца? Одінаково Євреї должни заплатіть! Но у ніх єсть хоть порядок полний. Ґрабіть пасторонні́м запрещено — простих ґрабітєлєй разстрєлівают за ґрабьож. У

большевіков войско прекрасное — полное вооруженіе, дісціпліна. Я відел, как їх врач, маладой студентік оказивал помощ салдату: ,,будьте добри, товаріщ, падаждіте, я вам прорежу, ето от нечистоти палец нарвал", — так любезно ґаваріт, відно, ідейний большевік: есть і между німі порядочние люді!

— А как же Вам удалось пробраться через фронт в Полтаву?

— Е, за деньґі ґде уґодно всьо можно сделать! Большевіцкій комендант дал пропуск до Люботіна, а оттуда — на подводах, вот Вам і в Полтаве. Ліш би денеґ хватіло, а то і в Одесе скоро буду!

Инші розмови були в тім же роді. Тікали звідусіль хто міг, і все то сунуло на Одесу. В Одесі були Французи, в Одесі було безпечно, Одеса тепер для всіх стала землею обітованою!..

В Київ я приїхав до моєї сестри, котра жила з своїм чоловіком лікарем у Кирилівській лічниці. На другий день рано я пішов до братів Шеметів довідатися про стан річей. У них застав відомого харківського адвоката Миколу Міхновського, їх однодумця і старого друга. Він нервово ходив по хаті і гриз люльку без чубука, котрий, видно, вже розтрощив у зубах. Мене зустрінув таким привітанням:

— Що, пане добродію, приїхали до нас у Київ у тюрму сідати? У Вас у Полтаві мабуть ще не сажають?

— Дякувати Богові ще, а тут чого мав би сідати?

— Та як же, миж хлібороби неблагонадійний для держави елємент. Найясніща Директорія заявила, що з нами й розмовляти нема чого, а прямо до кріміналу за контр-революційність!...

Мушу тут хоть у двох словах згадати про Міхновського і Шеметів. Се найдавніщі й найбільш віддані українській справі діячі, знані не тільки на цілій Полтавщині, але й на всю Україну. Досить згадати, що Володимир Шемет був делєґатом від Українців у першій державній думі, він же видавав перший на наддніпрянській Україні часопис „Хлібороб“ (зараз по революції 1905. року), за українську діяльність братів Шеметів їх судив царський суд по революції 1905. р. і найменшого брата Миколу (нині небіжчика) приговорив був до шибениці. Тоді їх боронив той же Микола Міхновський, і касаційною скаргою йому вдалося урятувати свого приятеля від смерти. Шеметів і Міхновського знала й поважала уся інтеліґентна Україна і шанувало селянство, для допомоги й політичної орґанізації котрого вони поклали багато труду. Вониж були основоположниками і головними орґані-

заторами партії Хліборобів-Демократів. Неймовірним було, щоб нова „наша, національна“ влада відважилася учинити їм якусь прикрість, тим більше, що вони весь час були у гострій опозиції до Гетьмана. Тому я не міг зрозуміти, на що натякає Міхновський.

— Я думаю, Миколо Івановичу, що Ви помиляєтеся: якіб дýрні не стояли при владі, але вони всеж настільки розумні, що догадаються не компромітувати себе репресіями проти заслужених старих українських діячів!

— Там, пане добродію, не дýрні, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!...

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебірати у висловах, до того ще, видно, був чимсь вражений, тому його такі катеґоричні означення нашої влади я не брав поважно.

— Алеж бо є ріжні стадії божевілля, деякі дасться вилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хорого....

— Скажіть, як можна виходити безпросвітного ідіота-маняка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, тудиж тягне за собою, та ще й у горячковім бреді бормоче, що він спасає людськість? Чи Ви чули наприклад, що

найясніща наша влада рішила пожертвувати українськими хліборобами?

— Кому й для чого?

— Кому не знати, мабуть Рафесові, а для чого? Для того, щоб позискати собі його симпатії та ласку!

— Розкажіть бо, будьте добрі, до ладу, бо я нічого не знаю. Я й сам привіз із Полтави дуже сумні новини.

— Отже слухайте. Коли починалося повстання проти Скоропадського, то Директорія присягалася, що як прийде до влади, то утворить коаліційний уряд, разом із несоціялістами. Як і звичайно, сі пани тільки дурили легковірних. Влада прийшла виключно соціялістична, і знов повторяється стара історія: наших хліборобів тільки грабують усякі військові і невійськові загони, знов понаставали комітети із сільських пяниць та злодіїв, що тероризують статочних хазяйнів. Управи на них шукати годі. Отже ми зібрали делеґацію від хазяйнів-хліборобів і та делеґація пішла до найяснішої Директорії пожалітися на шкоди, які терплять хлібороби від аґентів влади. Знаєте, яку відповідь дістала делеґація? „Ми хліборобами рішили пожертвувати!“ Ipsissima verba! Історичні слова! А пророк їх наймудріщий з мудреців, член Директорії Швець. Як хліборобами ви жертвуєте, на якогож ви дідька опретеся?

Хто вас боронитиме? Хто вас годуватиме? На якого бісового батька тоді й ви здалися хліборобові? Справа ясна: вони „жертвують“ хліборобами, а хлібороби з тим більшим правом пожертвують такою владою!

— Та жертвуєтсяж певно не всіма хліборобами: „беднейші“ прецінь — тіж головна підпора для влади й держави нашої!

— Беднейші вже давно наплювали і на державу, і на владу нашу, їм з Москви більше приобіцяно, ніж може приобіцяти якась там „буржуазна“ Директорія!

— Ну, та я думаю, що справа ще наладиться....

— Не наладиться, бо безладдя повне й безпросвітне. Партії гризуться між собою, Директорія сама не одважується робити нічого без поради партійних товаришів, а у нас же йде війна! А на війні годі чекати на поради товаришів, на війні все робити треба рішуче й відразу!

— Се правда: найбільша біда, що у нас немає рішучої і твердої влади.

— Як може бути у нас тверда українська влада, коли нас найбільше обходять Рафеси, а найменше українські хлібороби? Тиждень тому відбулася „державна нарада“. Знаєте, з кого вона складалася? З московських та жидівських соціялістів! Директорія скликала їх собі на пораду,

просити в них піддержки, бо серед свого народу її не має. Найбільше ми прислухалися до цінних порад усім знаного Рафеса. До Рафесів, пане добродію, знов ідемо на поклон! Все як було при Центральній Раді, ніякісеньких змін! Ну, та мабуть недовго воно так ітиме!...

— А що може змінити ситуацію?

— Слово війська — одно слово Галичан. Тепер фактичною силою, котрою держиться ціла наша держава, є осадний корпус. Він стереже Київ, в його руках і Директорія. Що скаже, командант осадного корпуса Коновалець, то й мусить бути.

— А він як настроєний?

— Ну, Галичане, знаєте, народ розумніщий, вони вимагають єдиновластя. Має бути диктатура...

— Знаменито — хтож за диктатора?

— Найліпше булоб, колиб Коновалець, але коло нього, здається, ходить Винниченко — може виплисти й він. Ну, та чорт з ними: Винниченко, Петлюра все одно! Будь хто буде, аби бодай одна голова, щоб він знав, що на нім лежить відповідальність і щоб у державні справи не тикали свого носа, хто тільки не схоче, а найгірше отой леґіон безвідповідальних малограмотних „товаришів" усякого сорту!

— А Коновалець розумний чоловік?

— Здається, що досить. Ми з ним часто зустрічаємося, і він охоче прислухається до наших порад. От Сергій Михайлович і зараз іде до нього.

Сергій Михайлович справді збірався.

— Думаю знов їхати до Одеси, треба подбати про пропуски тай порадитися де про що з Коновальцем, бо маю намір добитися до Французів....

— А що робиться у Вас у Полтаві? Що, Балбачан? Яке враження він справив на Вас?

— Я його не бачив і не знаю.

— А що воно за людина, не чули про нього нічого?

— Здається, що порядний чоловік, має голову, добрий орґанізатор. Військо йому дуже віддане.

— А яких він політичних переконань?

— Того не знаю.

— Як Вам здається, що як би ми запропонували йому, що ми поповним його армію нашими добровольцями хліборобами, чи він би згодився на те?

— Не можу нічого сказати. Чув я, що йому дуже скрутно через брак людей, але чи піде він на таку комбінацію з огляду на службову субординацію, того сказати не можу.

— Микола Іванович отсе думає їхати до нього з такими пропозиціями. Треба щось

робити! Інакше кінець Україні! Держава наша загине і знов тут запанує Москва — тоді те лихо в першу чергу покутуватимемо ми, бо усі оті соціялістичні півголовки і їх „бєднєйші" товариші знов постають льояльними малоросами, а з богатших і з твердіщих Українців Москва знов лупитиме шкуру!

— Се правда!

Справді Міхновський незабаром виїхав до Кременчука, де тоді перебував Балбачан. Він мав представити ті пропозиції в імени обєднаних хліборобських орґанізацій, власне партії Хліборобів-Демократів і новоорґанізованого українського „Союза хліборобів власників", який повстав у наслідок розколу київського „Союза хлѣборобовъ собственниковъ" у падолисті минулого року. Через день чи через два відбулася коротенька нарада представників тих партій. Мене також було запрошено в інформаційних цілях на ту нараду. В поганенькім бруднім покою готелю (коли не помиляюся, „Петроград") на Фундуклєївській вулиці, близько Крещатика, зібралося кілька душ незнайомих мені людей. Здебільшого мужики: кремезні постаті наших „куркулів". Розмова була коротка.

— Треба їхати до Балбачана! Одинока надія на нього. Як удасться нам орґанізувати нашу хліборобську оборону, може й

большевиків одібємо і лад якийсь у державі дамо, бо так видно, що загибати треба....

— Хіба думаєте, що люде підуть на Ваш призив?

— Не думаємо, а знаємо, що підуть! Ми самі, наші діти підуть, а вже як ми рушимо, то до дому живими не вернемось! Або проженемо большевиків, або прийдуть грабувати наше майно вже по наших трупах.

— Скількиж Ви можете поставити війська?

— Зараз, негайно — тисячі три, але доброго, добірного, а за якийсь час — може й тисяч сорок.

Мені трудно було вірити їх словам після того, що я бачив: як виглядали наші полтавські „мобілізовані". Але вони були иншої думки.

— Е, пане, тож усе „Спільчане", що тільки тоді й на війну охочі, як у куркуля хліб брати! А ми куркулі, ті, що ні в кого брати не звикли, ми своє боронити будемо, ми не з фронту, а на фронт тікаємо! Аби тільки нам дали орґанізуватися та зброю в руки!...

Вони роз'їзджалися усі по домах, а дехто їхав із Міхновським до Балбачана. Мені доручили доглядати за їх „штаб квартирою", за яку (власне за сей покій) заплатили за місяць вперед. Ми попрощалися і більше ніколи нікого з них я не бачив. Але місія

їх, як я довідався пізніще, скінчилася невдало: Міхновський по приїзді до Балбачана захорував на тиф, а самого Балбачана незабаром було арештовано з наказу Петлюри. Не знати, як би воно зложилися дальші події, як би обох тих фактів не сталося?...

* * *

В Київі життя йшло бурливим темпом. Але скрізь у тім життю помічалося безладдя, непевність завтрашнього дня, безпомічність і безпорадність влади. Найсамперед і в нашій столиці, як і на цілій Україні, ніхто офіціяльно не знав, чи ми воюємо з Московщиною, а чи з якимись бандами повстанців, чи „бандитів“, як їх офіціяльно називала наша влада. З одного боку було всім відомо, що наступають московські большевицькі війська. Я сам на власні очі бачив у Київі полонених Хинців — вояків реґулярної московської армії. Але з другого боку наш уряд вів якісь переговори, посилав до большевиків у Москву делєґації і не хотів обявити офіціяльної війни. Серед обивательства се викликувало велике незадоволення. Виновниками сеї москвофільської політики називали Винниченка і премієр-міністра Чеховського (С.-Д.).

— Як можна вести і не вести війну в той самий час? Для чого обявляти раз-у-раз мобілізації, коли немає ніякої війни? Хто буде йти до війська, коли не знає для чого? Говорять, що війни ніякої немає, а тимчасом що дня нові розпорядження про мобілізації.... Наші вояки ненавидять владу, бо певні, що вона на їх трупах запродасть Україну Москві....

Такі розмови і нарікання чулися серед простого обивательства. Серед старшин звучали більш катеґоричні голоси:

— Треба до чорта викинути Винниченка з його жінкою! Се вона веде усю політику. Вона злигалася з большевиками, вона сама большевичка і продає Україну своїм московським приятелям!

Я день-у-день, раз-у-раз чув такі розмови, нарікання і проклони у київському Українському Клюбі, котрий знов відкрився, і в якому з ранку до пізньої ночі товклися тисячі людей ріжних станів, партій, а найбільше — старшин, урядовців військових і цивільних, що терлися близько коло влади, делєґатів на ріжні з'їзди і звичайних утікачів із цілої України.

Серед усіх розмов і суперечок переважали здебільшого мотиви обурення на владу. Особливо ненавиділи вояки Винниченка і його жінку. Я тільки тепер довідався, що він має жінку і що вона

Жидівка й особиста приятелька Чичеріна. Може се останнє робило їх обох такими одіозними, або може, як звичайно, незадоволена маса хотіла знайти собі ,,козла отпущенія", тільки треба сказати, що дружина Винниченка робила тепер свого чоловіка найпопулярніщою людиною.... тільки з другого боку. Маса анекдотів, леґенд, переказів, приповідок ходило з уст до уст і в усіх них героями були ,,товаріщ Володя" і ,,товаріщ Роза Ліфшіц" (її імя). Не хочу тут розмазувати усього того бруду — Винниченко може сам подякувати собі: се продукт його творчости, вихованці його пролєтарської школи і послідователі його пролєтарського світогляду та пролєтарської моралі. Тут виявилося і щиро ,,товарищеське" виховання, і пролєтарська пошана до женщини, яку то пошану виплекав маестро своїми незрівняними творами!

Але не можу бодай для зразка не привести одного, порівняючи дуже скромного переказу, який передавався з уст в уста з усякими прикрасами і варіянтами і який я чув серед численних инших тогож роду в Українськім Клюбі від одного таки старшини.

Коли Директорія вступила у Київ, виникло питання, де мають мешкати її члени? Рішили, що поселяться в колишнім помешканню Гетьмана. Меблів там було

досить, але економ покупив по числу членів фамілій ліжка і розмістив їх по спальнях. Коли дружина Винниченка побачила для себе прості ліжка, то розсердилась і наказала винести їх геть, додавши, що вони з чоловіком будуть спати на гетьманських ліжках.

— А якжеж, „товаришам“ дуже імпонують родові герби! Чи снилося коли Винниченкові спати на ліжках, прикрашених гербами? А тут на, маєш, хоть не свій, так чужий герб над головою тішить „товарищеську“ пиху! Одно діло проповідувати вселюдську рівність, а друге діло переводити рівність, як до влади допадеться сам проповідник!...

До характеристикиж Винниченка належить і друге оповідання про нього, що в той же час ходило по Київу, се „історія з білим конем“.

Петлюрі десь (чи не в Білій Церкві) союз залізничників подарував білого коня. На тім коні головний отаман думав в'їхати на чолі свого війська при урочистім вході Директорії до Київа. Військо того також дуже хотіло, щоб лишити бодай історичний сюжет для художників. Але голова Директорії Винниченко запротестував катеґорично проти тої „бутафорії“ — настільки катеґорично, що відмовився вступати разом з иншими членами Директорії, коли Петлю-

ра також не буде у купі з ними усіма. Його хоробілива амбіція не могла допустити, щоб хтось був вище за нього, а він не мав свого ,,білого коня"! Вже в той час він з цілої душі ненавидів Петлюру за його популярність. З сею ненавистю він справді не крився пізніще — треба тільки прочитати його ,,Відродження Нації".

Не знаю, наскільки відповідають дійсности оті перекази, але самий факт, що оповідалися такі історії, досить характеризує настрої того часу!

А сама Директорія тимчасом із сил вибивалася, щоб довести своє пролєтарське походження. По парканах міста я бачив величезні плякати, в котрих було докладно описано біоґрафії усіх її членів. Отже той самий Винниченко представлявся сином найбіднішого селянина, Петлюра сином візника і т. д. Сі факти підкреслювалося та ілюструвалося ріжними образами: мальовничо описувалося, як теперішній голова Директорії колись гуси пас і т. п. А крім того при кождому членові Директорії докладно вичислялося, скільки раз і як довго сидів він у тюрмі, і тюремний рекорд побивав, здається, таки її голова!

Бідна, бідна наша влада! Своїми свинопасними і тюремними стажами хотіла вона позискати собі любов і пошану своїх підданців, бо иншими заслугами похвалитися

не могла! Щож тут дивного, що про неї складалися байки і приповідки, коли вона сама себе виставляла на посміховисько? Бо народ, справжній народ, шанує своїх великих людей за їх діла й заслуги, а плєбсові ніколи не заімпонує плєбейське походження, хіба якраз навпаки!

Ніякі докази ані автобіоґрафії членів Директорії, видно, не впливали на тих, у кого вона запобігала ласки: ,,бєднєйші" до її війська не хотіли йти. Тоді влада рішила звернутися з більш реальними арґументами для ,,бєднєйших". Було обявлено, що кождий доброволець, який тепер запишеться до війська, дістане собі землю (здається, було обіцяно по сім десятин). Сі арґументи поділали. ,,Бєднєйших" відразу зявилося досить. Я був свідком набору по тому конкурсу. Не знаю, хто мені про те розказував (здається, чи не С. Шемет). Словом, в день записи я з тим, хто мені про те подав вістку, пішли, щоб на власні очі подивитися на модерних ляндскнехтів: на наше ,,демократичне", певно одиноке на весь світ військо — оборонців своєї Батьківщини за ,,умєреноє", але цілком реальне ,,вознаґраждєніє".

У великій салі якогось урядового будинку (коли не помиляюся, на Фундуклєївській вулиці) побачили ми величезний на-

тови свиток, сіряків і салдатських шинелів. Старшина давав пояснення в імени влади:

— Так от, товариші, хто тепер запишеться у військо, той дістане сім десятин...

— А як: у власність, чи на якийсь час? (Нашого дядька соціялізація, видно, мало вабила, без огляду на усі проповіди й переконування ріжними видами соціялістичнихісповідників.)

— У повну власність!

— Що й дітям можна віддати?

— Кому хочете.

— І продати можна?

— Та що хочеш, те й роби з нею!

— А землю тепер наріжуть?

— Ні, тоді як вернетеся з фронту.

— А чи не можнаб тепер?

— Е, ти дядьку розумний, — тобі землю дай, а тоді тебе і з хати не вижeнеш!

— Та на якого мені біса й земля, як мене десь большевики убють?

— Як хочеш!... А ти думав за дурно сім десятин дістати? Таких вас багато набереться!

На мене сей огидний торг зробив тяжке враження. От воно, як на ділі виглядає апеляція до клясових інстинктів! Щож бодай послідовно! Якісь дурні вчать умірати за Батьківщину, за ідею, за Україну, але то все „буржуазні і шовіністичні вигадки“! Для справжнього ісповідувателя

клясової віри є більш реальна ціна життя: сім десятин поміщицької земельки у власність аж до віку: чи продати, чи проміняти, чи й у шинок заставити!...

Але одну велику непослідовність я бачив у сім торзі: Аджеж наша „демократія" все обіцює вивласнення земель від поміщиків на користь безземельних і малоземельних, значить, „бєднєйші" і так мали би одержати оту земельку, не несучи свого дорогоцінного життя на олтар Батьківщини?

Чогож вони такою хмарою сунуть власне тепер, на сім десятин? Чи тому, що не вірять у майбутнє вивласнення, а чи тому, що їх принаджує маґічне: „у власність", а там іще хто його знає, чи не буде яка „комунія"?

Се питання й доси осталося для мене нерозвязаним — пояснити психольоґію тих „добровольців" може хіба якийсь із наших найбільше переконаних будувателів держави на „клясових" основах.

Взагалі сей спосіб, так сказатиб, „ділання на клясові інстинкти" при орґанізації армії наші соціялісти ввели ніби в систему. Я вже згадував про „революційне військо" у Полтаві, яке домагалося собі по сорок карбованців „добових". Не знаю, наскільки того способу вживалося і при орґанізації повстанської армії проти ґенерала Скоро-

падського, але тіж таки українські старшини, що прийшли у Київ разом з повстанцями, розказували мені, що великого труда треба було вжити, щоб не допустити повстанців до погрому в Київі. Вояки повстанської армії заявили просто:

— „Таж нам було обіцяно, що три дні можна громити київську буржуазію??!“...

Як би не галицьке військо, то безперечно так би воно й було. Київська „буржуазія“ добре булаб потерпіла від „клясово свідомого елєменту“, так само, як терпіли перед тим і по тому „буржуазії“ сільські й міські від тогож „елєменту“ під усякими „клясовими“ владами. Але Галичане мали катеґорично заявити, що за всяку експропріяцію всякий „елємент“ піде „под стєнку“, і повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї „клясової“ системи бодай у Київі.

Зате инші частини повстанського війська не були задоволені за мало „клясовим“ поводженням із ними з боку Директорії і послідовно переводили соціялістичну теорію в практику, там де галицького війська не було і де, уживаючи модерної термінольоґії: „клясовій стихії“ українського пролєтаріяту й біднішого селянства не могла стати на перешкоді галицька „дрібно-буржуазна психольоґія“! Незабаром ми почули, що один із найбільш надійних повстанських

ватажків, котрого сам Петлюра обдарив титулом отамана, отже отаман Зелений з Трипілля, повстав проти Директорії. Вимоги він ставив, очевидно, суто клясові: ,,влада бєднєйшим“, а тому геть із Директорією! Його усмирили (здається, чи не тіж дрібно-буржуазні Галичане), але за ним почали повстання сила дрібних отаманів і отаманчиків, котрі виставляли ріжні гасла, але все в тім же роді: про негайний поділ буржуазного майна і про передачу влади від Директорії, не знати точно кому, але все тому самому ,,трудовому“ народові, в котре то поняття кождий отаман вкладав свій власний зміст, а найчастіще розумів себе самого і своїх прибічників.

,,Клясова“ проповідь давала свої практичні наслідки. Але наші соціялісти, засвоївши собі московську теорію, не могли ніяк навчитися московської практики. Вони не зуміли в належний час поставити ,,под стєнку“ своїх адептів, учеників і духових синів во імя тогож ,,трудового“ народу, тому й мусіли відступити поле бою своїм московським учителям, а тепер противникам, які вже за них виповнили останній акт науки ,,бєднєйшим“: тогож таки отамана Зеленого і багатьох йому подібних прикончили пізніще большевики!

Цікаво між иншим, яких способів уживано тоді військом Директорії у боротьбі

з повстанцями. Я чув про такий епізод. Один із карних відділів Директорії, виступаючи проти повстанців, не мав багато людей, але мав броневик із сильним елєктричним прожектором. Наступаючи на повстанців, вояки освітили їх проміннями прожектора. І вся повстанська маса кинулася в розтіч в панічнім страху, в тім переконанню, що се те саме чарівне світло, що сліпить людей, яким Америка перемогла Німців і яке Антанта ніби прислала Директорії. Сі чутки аґентами уряду усердно поширялися між селянською масою, щоб їй більше заімпонувати.

Директорія в той час справді вела переговори з французьким командуванням в Одесі, і всі чекали й надіялися на допомогу Французів. По довгих ваганнях наша влада рішила таки обявити війну Московщині з огляду на загальне обурення цілого громадянства на московський цинізм. Занявши своїм військом майже пів української території, московські комісари продовжували умовляти наше правительство, що Москва зовсім не веде війни з Україною, а тільки, мовляв, з українською буржуазією воює „трудовий український народ". І наша влада покірно слухала оті вмовлювання і давала баламутити свій народ, посилаючи тимчасом благаючі ноти й делеґації до Чичеріна, обіцяючи мирне співжиття й

український хліб для московських розбишак, аби тільки вони не сунули дикою ордою і не плюндрували нашого краю! Даремні обіцянки, даремні сподіванки! „Клясові“ інтереси московського „трудового народу“ пхали його неумолимо на український не менш „трудовий“ народ, бо останній мав хліб, якого через соціялістичну господарку своїх правителів не мав московський трудовий народ. Український же „трудовий“ народ, маючи у себе всего доволі, одного тільки не мав: національної свідомости, і знаючи се московський „трудовий народ“ сміло йшов на свого „брата“, будучи певним, що власне з тої причини належного відпору на Україні він не побачить, бо для його побідного походу наперед йому уторувала шлях його посестра — українська соціялістична „демократія“!

Але й вона схватилася тепер за розум, хоч може й запізно. Спеціяльне бюро для пропаґанди, орґанізоване військовим міністерством почало випускати „шовіністичні“ відозви до наших вояків, приводячи тим в неописане обурення лівицю нашої „демократії“. Мені врізалася в память одна з тих відозв. В ній дуже спритно висміювалися большевицько-демаґоґічні доводи єдности інтересів усіх „трудящихся“ — і наших, і московських, бо вони, мовляв,

колись на фронті з ,,одного котелка їли“! Сей ,,котелок“ аж набрид уже всім, але проти нього ніяк не одважувалися доси виступати наші ,,нешовіністи“. Нарешті таки і їм стало забагато того ,,братерства“! У відозві так перекидалося оті котелкові арґументи: ,,то правда, що котелок у нас був спільний, та тільки каша в ньому була українська! От, ,,товарищі“, як би нам тепер так помиритися, щоб ви їли із свого котелка та й свою кашу, а нам уже насточортіло годувати вас нашою“....

Але сі ,,шовіністичні“ арґументи зараз же розбивалися иншими старовинними мотивами: поруч сих відозв висіли другі, в котрих все на старий лад виводилося, що ми, мовляв, знищимо українську буржуазію (ніби не на те йшли й московські ,,товариші“ із своїм котелком??) і тоді тільки у нас запанує мир та лад та Божа благодать і т. д. і т. п.

Наші соціялісти не мали досить відваги, щоб наслідувати московську безоглядну послідовність у бажанню знищити ворога. Се прийшло їм пізніще, вже тоді, як вони сиділи за дротами ,,союзних“ таборів, але, як і всі розумні думки, й ся прийшла їм вже запізно!

Тодіж усе робилося якось половинчасто. З одного боку видно було й московську большевицьку систему, але з другого боку

з нею боялися виступити отверто і з послідовністю фанатика проголосити її потрібною й корисною (от хотьби так, як се пізніще зробили фашисти!). Так було в тої час, наприклад, з терором. Фактично у нас терор був, і примінявся він по большевицькій системі, головне до самих же большевиків. Але оголосити його правилом ясно і отверто, назвати його на зразок большевицького „краснаго" — якимсь „зеленим", „синім" або яким там іще, наші правителі боялись. Натомість терористичні акти робилися потаємці, що викликало роздратовання і обурення звичайного обивателя, мало імпонуючи йому своєю силою і розмахом, тим цинічним возведенням злочинства на висоту святого діла, яким імпонували большевики дикому московському мужикові і слабодухому російському інтеліґентові.

Наведу на зразок кілька відомих мені фактів того потаємного терору.

Саме на Новий Рік по старому стилю 14. січня 1919. в Кирилівській лічниці рознеслися чутки, що сеї ночі, не знати якими злочинцями, убито три чоловіки. Злочин мав статися десь за Кирилівськими ярами (дуже темна і зручна для таких діл місцевість), і тепер трупи лежать неприбрані, чекаючи судового слідства. Я побіг скоренько на гору за яри провірити оті чутки.

Справді, при виході з ярів на маленькій площі лежало три трупи, прикриті салдатськими шинелями, а коло них ходив вартовий. Оглядати було усім вільно, оглянув їх і я. Убито усіх трьох було кулею в потилицю. Обличча були сині й закрівавлені, так що трудно було пізнати. З одного знято чоботи. Я було подумав, що се жертви звичайного розбою, але при обіді в Українськім Клюбі мені хтось пояснив: „се мабуть Ковенківська робота!“ Ковенко (здається С. Д.) був тоді уповноваженим якоїсь комісії на зразок большевицької, що мала боротися чи не з „контр-революцією“, а фактично винищувала ворогів нинішньої влади.

День чи два по тому, чекаючи ваґона трамваю на Кирилівку, я почув розмову ґрупи Кирилівців про такіж речі:

— .... Як одкопали, повна яма трупів... Котрі в одежі, а декотрі голі, один на одного накидані без гробів — трупів з чотирнацять мабуть....

— А пізнати можна було?

— Декого пізнали, а инших ні, може не тутешні....

Прислухаючися далі, я зрозумів слідуюче: сими днями на Кирилівці в чиїмсь садку натрапили на цілу велику яму з трупами. Люде яму розкопали і повитягали мерців. Виявилося, що то все забиті. Де

в кім пізнали відомих большевиків. Як належить, дали знати владі й чекають слідства. А тимчасом люде, як могли, догадувалися.

— Та такий-то й такий щез саме тоді, як Директорія прийшла; було арештовано його чи що....

— Гм....

— Не знати, скільки ще отаких ям розкопають?...

Незабаром потому я зустрінувся у державному театрі на виставі „Лісової пісні" із моїм земляком і одноіменцем — Дмитром Андрієвським, молодим чоловіком, що прямо з полтавської духовної семинарії пішов на службу українській владі. Він був мені дуже симпатичний за свої, здається, досить безкомпромісові націоналістичні переконання.

Побачивши його у військовім убранню з шаблею при боці, я здивувався:

— А Ви що тут робите?

— Служу по охороні порядку....

— Ну, тай добре служиться?

— Нічого, слава Богу, винищуємо большевиків....

— Як то винищуєте?

— А так, як прийдеться.

— І на лоно Авраамово відсилаєте?

— Найбільше в той спосіб.

Я йому розказав про обидва випадки на Кирилівці.

— Наша робота. Ті три були знані большевики-головорізи. На їх совісти лежить життя не одного Українця. Отже нашим хлопцям доручено було в ночі перевести їх з одного арешту в другий. Ну, а вони хотіли втікти....

— І так часто „хотять у Вас тікати?“

— Та майже що разу!

— Значить по „товаріщеській системі“, га?...

— А вжеж! Не ми почали. Робимо з ними те саме, що вони з нами. Сьогодня не повбиваємо ми їх — завтра вирізуватимуть вони нас, як уже й вирізували. На жаль, ми не можемо їм відплатити в тій мірі: стільки наших людей помордували ще за першої навали!...

— А Ваші хлопці роблять те охоче, чи з наказу?

— З найбільшою охотою. Ви не знаєте, як вони розлючені на большевиків! Аджеж Пятакова*) прикончили також наші хлопці. Приїхали до нього до дому, взяли з собою і спустили в Дніпро. Там раків годує....

— Знаєте, я дуже розумію їх настрої. Після того, як московські „товариші“ ви-

---

*) Один з братів Пятакових, знаний ворог Українців, большевик-Москаль щез із Києва минулої зими, не знати куди.

6*

різували українських дітей у нас, у нашій столиці, зрозуміло, що в засобах відплати їм наші люде не перебірають, але дивіться, які результати московської культури? — Справжньої „народньої“ московської культури! Сеж страшне здичавіння! Поворот до московських звичаїв часів Івана Грозного, або Петра І. Ми, Українці, дуже терпеливі, приймали, держали у себе й годували усяких Москвинів без ріжниці: „буржуїв“ і „пролєтарів“. Наші ніколи не піднесли перші руку на своїх непрошених гостей, аж поки вони самі, в нагороду за притулок і за наш хліб не відплатили нам кровю наших людей, нашою українською кровю на нашій, українській землі! Справді московська вдача — Каїнова вдача, і з ними годі жити по людськи, а тільки треба по московськи після їх принціпу: „как аукнєтся, так і атклікнєтся“!

Не знаю, чи відомо було про отсі факти Директорії і її голові Винниченкові? Він з великим темпераментом описує карні експедиції при Гетьманові, зараховуючи їх на кошт поміщиків і взагалі „буржуазії“. Чи причисляв він і себе до „буржуазії“ в той час, як при тій владі, котрої він був головою, офіціяльні аґенти її посилали на „лоно Авраамово“ його єдиновірців? Чи також на кошт „буржуазії“ відносить він

звірства московських пролетарів? Або може творець пролетарської моралі подібно до своїх московських побратимів основує свою моральну науку на знанім готентотськім принципі: ,,добре, коли я щось злого комусь зроблю, але не добре, як те саме хтось робить зі мною“?

Можливо, що Директорія й фактично не знала, що робиться у неї під носом. От напр. характеристичний зразок поінформованости головнокомандуючого військом держави про стан річей на фронті.

В тім же Українськім Клюбі я зустрінувся з ґуберньским комісаром Чернигівщини (на жаль, призвище забув). З ним я був знайомий ще з літнього з'їзду комісарів освіти, коли він був комісаром освіти на Чернигівщині. Я дуже зрадів тій зустрічи й хотів був розпитати, як ідуть шкільні справи у нього.

— Та я вже не є комісаром освіти. Мені випала ще гірша доля: бути ґуберньским адміністративним комісаром, хай нас Господь милує від тої біди!

— Хіба так зле?

— При сій владі певно, що найгірше, як тільки може бути! Уявіть собі таке: на Чернигів наступають банди повстанців — большевицький аванґард. Як виявилося, невеличкий загін щось душ у триста. Наша залога із сірожупанників більш, як

у два рази чисельна, почувши про те, в панічнім страху кидає Чернигів і тікає. За одну ніч зробили переход в шістьдесять кільометрів! Я над ранок довідуюся, що лишився сам у місті. Моментально, ледве встиг убратися, біжу до банку і казначейства, щоб вивезти гроші. Ще поспіваю погрузити гроші у потяг і чим скорше лечу в Київ, щоб дати справоздання про стан річей. Приїзджаю і як є, немитий, голодний прямо до Петлюри. Але до нього не пускають. Головний отаман сплять, бо цілу ніч перед тим нараджувалися на якійсь державній нараді. Як я не добивався, таки не пустили, а у мене на колії стоїть ваґон з двацять мільйонами гро̀ше́й! На другий день насилу добиваюся авдієнції і маю таке приняття, що Ви не повірите, як розкажу....

— Ви чого тут? — такими словами мене зустрінуто.

— Гроші привіз, не знаю куди діти, що з ними робити....

— Які гроші?

— Та з Чернигова, що від большевиків вивіз!

— Від яких большевиків? Що Ви говорите, таж у Чернигові все благополучно, я зараз дістав точні відомости: нашого війська досить, все в порядку?...

Мене се в край розсердило.

— Пане отамане, Ви можете мати, які хочете відомости, а я маю свої. Я ледви встиг узути чоботи, отсе, що Ви бачите на мені, усе моє майно, що я вивіз із собою. Може жінку й дітей уже замордували большевики, а Ви кажете, що все ,,благополучно"! Та в Чернигові ні одного українського жовніра немає! ... Зрештою можете провірити мої інформації, а тепер скажіть, що маю робити з грішми?...

Аж після моїх докладних оповідань, він повірив мені і схватився за голову:

— Божеж мій, Боже, що його робити?!..

Гроші я здав у державний банк і тепер от, як бачите, сиджу і чекаю, як віл обуха, вістей про мою сімю...

До речі, що до тих ,,державних нарад". Їх було кілька, і всі вони складалися із заступників ріжних соціялістичних партій. Директорія, видно, на них рішила оперти свою політику. Здасться, що чернигівський комісар прибув по тій державній нараді, на якій малося вирішити справу з диктатурою. На ній були присутні крім усіх українських соціялістичних партій, ще й Селянська Спілка (підголосок українських соціялістів-революціонерів) та заступництво Січових Стрільців. Як розказували, на тій нараді усі ,,товариші" між собою пересварилися, бо кожда партія хотіла свого диктатора, Галичане не виявили досить твердости,

щоб настояти на свойому, і тому все лишилося по старому: теж многовластіє або безвладдя, теж безладдя, таж безсистемність і вічне хитання між клясовою політикою, яку Директорії заповідали її соціялістичне виховання і традиції і політикою національно-державною, до якої з неумолимою льоґікою пхало її саме життя.

Інтересним показчиком тодішніх хитань наших соціялістів, що тримали владу в своїх руках, може служити конґрес українських соціял-демократів, котрий відбувся за кілька днів по моїм приїзді до Київа.

На другий день по приїзді, зайшовши до Українського Клюбу на обід, я із здивованням побачив при столику старого Чижевського і Токаревського, які собі лагідненько розмовляли, так ніби передількома днями і не сталося між ними того інцидента на зборах пайщиків „Полтавської Громади", про який я згадував вище.

— А Вас яким вітром занесло сюди? — звернувся я до Чижевського.

— Та миж Вас обігнали на Лубнях і були ранше в Київі, ніж Ви.

— Колиж Ви виїхали з Полтави?

— Пізніще, як Ви, а прибули раніще....

— Не можу зрозуміти.

— Булоб підождати, миб і Вас узяли з собою: ми приїхали спеціяльним потягом.

— Що за чудасія, деж Ви його взяли?

— З наказу самого Балбачана! Ми є делеґація від громадян міста Полтави до Директорії, щоб посвідчити про лихий стан на фронті і просити негайної військової допомоги на полтавський фронт.

— Хібаж Директорія сама не знає?

— Балбачан каже, що Петлюра йому не вірить. Коло Петлюри зібралася компанія ворогів Балбачана, котрі переконують головного отамана, що Балбачан посилає телеґрами з неправдивими інформаціями, — що ніякої допомоги йому не потрібно, бо й большевицького війська ніби нема, а самі тільки повстанські банди.

— Се неймовірно, хібаж влада не має инших способів провірити заяв Балбачана, що для того аж треба висилати спеціяльні делеґації від горожан? Уявіть собі, щоб то було, як би, скажемо, при минулій війні раз-у-раз посилали делеґації до головного командування, щоб потвердити справедливість домагань якогось воєначальника?...

— Так тож було за нормальних часів і в нормальній державі....

— Тай велика делеґація прибула?

— Трьох: Григорій Павлович (син Чижевського), як ґубернський комісар, Михайло Дмитрович (Токаревський), як голова ґубернського земства, і я, як депутат від міста Полтави.

— Довго думаєте пробути тут?

— Я довший час, Григорій Павлович вернеться мабуть днів за два, а Михайло Дмитрович остається на конґрес своєї партії.

Здається, що нашу делєґацію було принято „благосклонно“ і послано підмогу, бо потім прийшли вістки про дуже гарячі бої за Полтаву.

Конґрес наших соціял-демократів, на котрий прибув Токаревський, мав для нас величезне політичне значіння. На ньому мало виявитися, чи партія поділяє дотеперішню політику Директорії, а чи накаже голові Директорії Винниченкові, аби політичний курс було змінено в той або инший бік. На першім же засіданню виявилося, що є велика ґрупа на чолі з колишнім міністром Центральної Ради Ткаченком, котра настроєна цілком по большевицькому: домагається негайного за всяку ціну заключення миру з Москвою, радянської форми правління для України і т. д., і т. п. У Клюбі із гарячковим нетерпінням дожидалися виступу того або того з партійних лідерів і потім їх промови на всякий спосіб розбиралися й пояснялися. Токаревський сам належав до правого крила і тому безпощадно критикував своїх опонентів. Але й опозиція була досить сильна. Ясно було, що помирити обидві течії годі,

чекали розколу в партії. На превелике моє здивовання сам голова Директорії виступив у різко ворожій до большевиків позиції: він обороняв демократичний державний устрій проти всяких пролєтарських диктатур, лаяв московських комісарів і т. п., хоча, як звичайно, і присягався у своїй вірности соціялізмові, пролєтарським ідеалам і т. д. Мене отся „реакційність" „найсамперед соціяліста" дуже здивувала, тим більше, коли взяти на увагу загальне переконання, що якраз він був виновником нерішучої політики що до Москви і переговорів із Чичеріним. Розяснили мені сю загадку тіж таки старшини: Винниченко мусить тепер перемінити фронт, бо того вимагають Січові Стрільці. Він і з ними дуже заграє, бо боїться стратити серед них популярність. Пролєтаріят і соціялізм дуже добрі прикраси для святочної одежі, а для реальної політики вигідніще Коновалець із своїми „дрібно-буржуазними" стрільцями. А їх „дрібно-буржуазність" сягала тоді вже до того, що вони ніби обіцяли попросту розігнати Трудовий Конґрес в тім разі, коли він замість реальної державної роботи розпічне партійні сварки та соціялістичні експеріменти!

Права течія на чолі з Винниченком перемогла на соц.-дем. з'їзді. З'їзд висловив своє довіря Директорії і осудив больше-

визм. Се було почасти залогом того, що й на Трудовому Конґресі замість дурної балаканини йтиме якась практична робота. Наша соціялістична демократія, здавалося, поволи приходила до голови по розум! Але, на жаль, і тепер се було вже zu spät!

ГОЛОВА III.

Похорони українських Січових Стрільців. Свято обєднання українських земель. Трудовий Конґрес.

Атмосфера безладдя, вічного страху перед большевиками, що з усіх боків усе близче підходили до Киïва, дуже зле відбивалася на настроях громадянства. Довкола все голосніще чути було нарікання на владу і то з ріжних боків. Москвини й москвофіли знов почали підносити голову і голосніще критикували нездарну українську владу. Щоб нагадати кому слід, що влада ще має досить сили, вона уряджувала демонстраціï свого війська, на яких воно виступало в повнім складі і в повнім озброєнню, навіть з усіма гарматами. До таких збройних демонстрацій належать похорони Українських Січових Стрільців, що загинули в часи повстання проти ґенерала Скоропадського в бою під Бояркою, і парад військ по святі обєднання українських земель.

В день похорону Січових Стрільців я зранку зайшов до Шеметів. Володимир Шемет був хорий на інфлюенцу, тому ми розмовляли у нього при ліжку. Зненацька з передпокою я почув знайомий голос пані Мартосової:

— Збірайтеся скоренько! Я приїхала по Вас на автомобілі. Поїдемо на похорон Січових Стрільців. Маємо міністерське авто до розпорядження....

Се вона запрошувала паню Шеметову на прогульку.

— Пані міністрова роблять нам велику честь, що не тільки особисто завітали, але й на міністерське авто нас запрошують, — посміявся Володимир Михайлович.

— Але треба піти й нам, — озвався Сергій Михайлович, сеж має бути всенародня маніфестація.

Ми вибралися у двох, по дорозі зустрінули ще декого із знайомих і розмовляючи вийшли на Бібіковський бульвар з Великої Володимирської вулиці. Було саме пора. З Володимирського собору загули дзвони, а з боку Безаківської показалися перші верхівці кавалєрійської ескорти. Цілий Бібіковський бульвар залито масами народу. День видався хоч похмурий, але мягкий і теплий. Цілий Київ висипав на вулиці, щоб віддати честь героям, поляглим

за справу визволення України з московських лабет. Маніфестація справді була імпозантна й мала тим більше значіння, що полягли були з другої частини української землі. За кілька днів тут же в Київі, в матері городів українських, мало відбутися свято обєднання всіх українських земель в одно тіло, а поки що залогом і вічною підставою того обєднання мали бути могили галицьких синів одної спільної нашої Матері, поділеної і пошматованої нашими сусідоньками милими!... Справді великий історичний символ: знад Дністраріки прийшли вірні свойому обовязку, може на дечий погляд і „сентіментальної", а на погляд наш — „шовіністів і мрійників" — героїчної любови до „Неньки України", її вірні сини, щоб своєю кровю на віки запечатати ту злуку і зложити свої благородні кости на берегах Дніпра-Славути!...

В нашій столиці матимемо нарешті й ми свої святі могили, бо доси ми їх не мали: з такою ревністю все дбали не дати нам їх насипати наші східні й західні „брати", що аж вивозили наших національних героїв на смерть до себе, або розривали їх могили на нашій землі і розметували їх кости!...

Ми стали недалеко Володимирського собору. От появляється перша труна. Чорна деревляна, на віці лежить баґнет і стрілецька шапка. Далі йдуть ще двацять і

кілька. Одні дерев'яні, другі металеві, на кождій такаж прикраса. На декотрих зворушливі памятки від товаришів: вінці з паперовими жовто-блакитними стрічками. Кожду труну уставлено на лафеті (гарматнім возі) і за кождою їде окремий ескорт. За деякими йдуть і заплакані пані в чорному. Але от за останньою труною ідуть ті, хто мали замінити для померших рідню, друзів і знайомих: представники української влади й українського народу. В першу чергу головний отаман, Директорія і члени уряду; за ними видніщі діячі і члени урядових партій С.-Д. і С.-Р. От якось із підскоком поспішним ходом пробігають дві постаті, взявшися під руки. В двох однаково маленьких фіґурах, що щільно притулились до себе і ніби шепочуть собі на вухо, пізнаю колишнього міністра Центральної Ради Миколу Ковалевського і професора Михайла Грушевського. Мене сі дружні обійми здивували:

— І як таки професор Грушевський не боїться компромітувати себе такою близостю до Ковалевського? Аджеж усім відома афера Ковалевського з німецькими грішми, та й взагалі старому, поважному чоловікові, ушанованому цілою Україною, заслуженому українському діячеві не годилосяб поводитися отак за панібрата з нашими есерівськими хлопятами, хочай би

з огляду на сиву бороду!... Висловив я в голос свої думки.

— Е, та хіба Ви не знаєте, що професор Грушевський, тож тепер надія і підпора есерівської партії, а Ковалевський перший його приятель?...

— Не може бути?...

В моїй голові не містилося сполучення сих двох понять: професор Грушевський і український С.-Р.!!! Я вперше тоді почув, що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам. Як таки той самий професор Михайло Грушевський, котрого ще з часів студентської лави я знав і привик бачити в нім першого громадянина України, той самий професор, автор многих великих трудів, знаний на цілий світ Українець, про котрого певно ціла свідома Україна думає, як про першого президента української республіки, той самий усім знаний і всіми поважаний професор вийшов на українського С.-Р-а?!!.. Тільки на українського С.-Р-а, товариша отих малограмотних юношей і панночок, що творили у нас соціялістичні революції, утворювали „клясові" фронти і плутали поняття „революціонер" і „демократ", „демократ" і „соціяліст" і т. п.? Я згадав такий факт: По революції у нас із салі полтавського Українського Клюбу було винесено царський портрет, де він на домагання адміністрації мусів

був висіти ex officio. На порожньому місці на стіні повісили ми два жовто-блакитні прапори, але між ними ще оставалося порожнє місце. На раді старшин стали думати, як би його заповнити, і цілком природно виникла така думка: між українськими національними прапорами мусить бути портрет професора Грушевського. Аджеж він є перший чоловік на Україні!.... Правда, тоді ми через щось не повісили його портрета і, як виходило тепер, добре догадалися: таж царські почести ми хотіли віддати тільки С.-Р-ові, та ще до того й українському, сему навіть не ориґінальному витворові нашого народу, а слабенькій компіляції з московської творчости!...

— А чому він тепер зійшов з політичної арени?

— Се є незносний у громадськім життю чоловік. Його всі уникають. Він має страшну амбіцію, так само як Винниченко. Професор Грушевський скрізь, де він є, має бути на першім місци, инакше він починає інтриґи й робить неможливою працю і співжиття з ним. Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі....

Мені стало дуже гірко й боляче від тих відомостей: от і маємо собі „першого гро-

мадянина!“... І отакі у нас усі, як один! Від Грушевського до Скоропадського, від Науменка до Винниченка, від отамана Петлюри до отамана Зеленого — ні одного імени, ні одного чоловіка, що спосібний був би запалити серця і лишити по собі блискучий слід в історії! Так минає один із найважніщих періодів нашої історії, безплодний і порожній! В той час, як валяться трони, розсипаються держави, народи встають із мертвих і в могутніх поривах національного відродження творять собі нові держави, що зробили ми, чим можемо похвалитися перед людьми і перед собою, який слід лишимо в історії? Продовження Брюховеччини, Кочубеївщини, Галаганівщини! Народні ідеали в формі семи десятинок поміщицької земельки й єдиного революційного фронту, а перших громадян „найсамперед соціялістів, а тоді вже й Українців“, німецькою милостю Гетьманів — відбудувателів Великої Росії, перших громадян з партії У. С.-Р-ів, які замість того, щоб виховати й піднести чернь до висоти народа, самі опускаються до плебейського стану, аби позискати собі фіміями плебейських пеанів і авреолю скороминучої дешевенької слави!...

Тимчасом сумна процесія перейшла Бібіковським бульваром. Галицьке військо йшло, видно, у повному складі: піхота,

7*

кавалєрія, артилєрія — з усіма гарматами аж до тяжких включно. Маніфестація була справді імпозантна. Жовняри всі один в один, військо зразкове, дисципліноване! Для внутрішніх ворогів воно могло бути досить переконуючим арґументом, але для зовнішніх?...

Крещатиком процесія вийшла на Олександрівську вулицю до Царського Саду, де й було поховано Стрільців у спільній могилі. Я не міг проводити їх до кінця, а присутні при похороні потому розказували мені, що дуже чулу промову над могилою виголосив С. Петлюра. Від нього був спеціяльний вінець. Він, прощаючися, дякував своїм друзям і помічникам і обіцяв свято берігти їх заповіти. Мав рацію, бо їх силі, і завзяттю, і національній свідомости (отій, мовляв, „дрібно-буржуазній стихії") мусів завдячувати й свою присутність тепер у Київі! Говорив палко і від серця, що не перешкодило йому кілька місяців пізніще відплатити їм по „клясово-пролєтарській" системі: обявити своє „незаінтересовання" їх Батьківщиною на користь Польщі!

В ті часи Галичане були у нас найпопулярніщими людьми. Їх скрізь чекали, на них покладалися великі надії. Осадний корпус Січових Стрільців оберігав нашу столицю, галицька делєґація прибула на

урочисте свято обєднання українських земель, нарешті на Галичан дехто покладав усю надію на Трудовім Конґресі і перед їх же „буржуазністю“ зараня трусилися наші соціялісти. Я дуже хотів познайомитися і зійтися ближче з Галичанами, котрих я віддавна звик любити й шанувати власне за оту їх „стихію“ і ще за їх европейську освіту і европейський світогляд та поведінку. Але то все були великі мужі, депутати парляменту, відомі політичні діячі, а я був дуже скромною особою після мого становища, не мав досить претекстів на знайомство і тому, на жаль, мені не довелося з ними ближче зійтися у Київі.

Я мав нагоду тільки один раз говорити із Старухом у їх готелю, куди я прийшов довідатися про день їх виїзду до Галичини, бо думав був їхати з ними разом. Та про се пізніще. В перше, хоч і здалека, я побачив галицьку делєґацію на святі обєднання.

З великим набоженством ішов я на се свято рано 22. січня. Адже ж се був найбільший день нашої історії, коли мали здійснитися вікові ідеали нашого народу, ідеали того справжнього н а р о д у, котрі в особі своїх великих вождів-учителів і проповідників прорік він нам усім на вічні віки, як святий заповіт, і скропив їх

кровю найліпших своїх синів! Ті ідеали, що лишив нам наш князь Володимир, наш король Данило, наш Гетьман Богдан Хмельницький, ті самі, що їх огненними словами випекли на українських серцях ковалів син, Іван Франко, і син „бєднєйшого“ селянина, наш безсмертний Тарас, найкращий син нашого демоса, отой найбільший із усіх аристократів духа!

Само свято мало відбутися на Софійській площі в 11-ій годині. Я вже за годину перед тим був там, аби десь вигідніще приміститися. На мою думку, площа мала би виглядати сьогодня відповідно до великости свята. Я думав, що її прикрасять, аби показатися перед світом і перед своїмиж таки братами з Галичини, щоб їх достойно приняти. На превеликий мій жаль, я побачив цілком пролєтарську обстанову. Довкола будинки було прикрашено килимами і жовто-блакитними прапорами, але се були заходи приватних осіб. На самій же площі сторчала гола обідрана кольона-обеліск із дощок з тризубом на вершині. Сю кольону було збито на спіх при вїзді Директорії і тоді її, як видно, було прикрашено зеленю, тепер же вона стояла сумна, без ніяких прикрас, ніби символізуючи собою нашу державу й нашу владу: справді без ніяких прикрас, без ніякої „бутафорії“.

На памятнику Богданові Хмельницькому ті слова, що колись хотіли позбивати молотками Галичане, тепер було недбало позаліплювано вапном. Білі нерівні вапняні плями різали очі на сірому ґраніті памятника, а в голову сама собою приходила думка: ,,ні таки, мабуть Єдіної і Нєдєлімої Росії ніколи не спроможемося ми збити, скинути з нашої шиї, а найголовніще не спроможуться ніколи скинути її зі своїх душ деякі мої убогі на власний розум компатріоти! Замастять її недбало яким там вапном часового ,,самостійництва", ,,державництва", може навіть ,,соборництва", а пошкреби добре, і відпаде тонка вапняна шкаралупка, а зпід неї виглянуть старі тверді ґранітні літери: ,,Єдіная Нєдєлімая Росія"!...

Софійська площа поволи починає заповнятися народом. Перші прибувають кавалєрійські ґрупи Галичан. Як завжди, найпевніща охорона порядку!... Незабаром цілу періферію площі займають війська ріжного роду зброї, знов аж до тяжкої артилєрії включно. На сей раз крім галицьких ясно-сірих плащів видніються і наші наддніпрянські рижуватосірі шинелі. З Великої Володимирської, Михайлівської і Софійської вулиць один за одним прибувають авта й екіпажі. Їх уставляють на відповідні місця або відря-

жають назад тіж галицькі кавалєристи. Порядок ідеальний.

Стиснутий щільно довкола, я не можу ворухнутися, а через масу людей не можу добре розглянути, що діється довкола. Прийшов я сам, нікого знайомих не зустрів, тому стою самотою, придивляюся і прислухуюся до розмов. Тут уже немає нікого крім Українців. Довкола чується сама українська мова, ні одного московського слова, й диву даєшся, де вона набралася, ота українська інтеліґенція? Ще два роки перед сим, не більш тільки два роки — на сім самім місці в звичайний день не вчуєш бувало ні одного українського слова. Тепер — навпаки. А що як би наша держава прожила нормальним життям, ну ще бодай два роки?...

От військові орхестри заграли: „Ще не вмерла"! На дзвіниці Софії загув дзвін, серед натовпу рух і чути голосне „слава"!

— .... Їдуть! Їдуть!... То Директорія!...

.... Де Петлюра? Де Винниченко?

— Та то ще не Директорія, то галицька делєґація!...

— Та ні, он за тим автомобілем другий!..

— То вони! Слава!! Слава!!..

— Де Винниченко? Отой вусатий?

— Та де там він вусатий — він з борідкою на Жидка скидається!

— Подивіться, чи не з Рафесом? Де Рафес та Роза, там і Винниченко: усі товариші до купи!...

— А Петлюра молодчина, диви он, у шапці з червоним денцем — козарлюга!...

— Тільки й надії, що на Петлюру, бо решта, чорт зна що!...

Та от усе стихає, як на команду. Люде знімають шапки: то по чотирьох кутах площі чотирі діякони читають акт злуки усіх українських земель во єдине тіло. І сльози навертаються мені на очі, я згадую пророцтво Франка:

„Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна річки
Одна нероздільна!....
Щезнуть межі, що пожемували
Чужі між собою,
Згорне Мати до себе всі діти
Теплою рукою...."

Ах, як би се було так! Як би оте пророцтво тепер уже збулося! Але я тому не вірю.... Не смію вірити такому щастю, бо не маю досить підстав для того, щоб йому вірити.... Он з півночі темною хмарою насуває одвічний наш опікун і покровитель, наш любий „брат".... Під Львовом ідуть бої з другим не менш милим

,,братом“! Що ми можемо виставити проти них, яку духову зброю, яку силу духа загартували ми, що маємо ми, щоб ,,не дати матері, не дати в руках у катів пропадать“?... І знов, як отрутна змія, лізе сама мені відповідь: ,,А клясова свідомість трудового народу? Чим не зброя?...“ Так, тільки й нашої духової зброї, що зібрали ми віками тут на Наддніпрянщині! Але на ту зброю може покладатися хто хоче, тільки не я! Мені хоть як тяжко, але мушу сказати, що проти тої віками загартованої зброї нашого ,,брата“, проти отої ,,Єдіної й Нєдєлімої“, що пересякла всю його істоту, що полонила ум і серце кождого Москвина від князя й до посліднього жебрака-пролєтара, наша ,,клясова свідомість“ хіба що ще одна добра нагода для насмішок з дурного хахла!...

Акт злуки урочисто відчитано, і духовенство править молебень. Я не чув і не чую ні слова, бо стою далеко за людьми, але загальний побожний настрій захоплює й мене. Думками я лину в далеку й близьку минувшину. От згадується мені, що на сім самім місці духовенство й народ вітали Богдана Хмельницького по його перемозі над Польщею, а от знов инше духовенство й инший ,,народ“ одкривають памятник тому самому Богданові — памятник від ,,Єдіної й Нєдєлімої Росії“.... за те, що

він був настільки простодушний, що, повіривши на слово Москалеві, прилучився до нього, як рівний до рівного.... Знова духовенство й народ моляться о упокоєнії проклятого Москвою українського сепаратиста, а нині „раба Божого Івана“ і так аж до сьогодня. Від Ярослава Мудрого аж до Української Директорії наша свята Софія все була свідком нашого горя й радощів наших, коло неї і перед нею за девять віків пролито не одну сльозу горя й радощів з очей українського „сентименталіста“! Чи довго ще стоятиме й дивитиметься отак на тих непевних діточок бідної України, котрих вона ніяк не навчить розуму? Не звалили й не зруйнували нашої Софії ні татарські, ні московські погроми, і тільки в гадючій душі українського ренеґата*) міг народитися плян, щоб її знищити, відняти від нас, — щоб затерти оті заповіти, які вона зберігає від Ярослава, Богдана й Івана Мазепи українському народові на вічні віки!...

---

*) Тут розумію проєкт А. Савенка, який він свого часу подав у „Кіевлянин-і“. Після того проєкту малося знищити фрески св. Софії й перебудувати саму церкву так, щоб не лишилося ніяких слідів від усього того, що могло би нагадувати „українським сепаратистам“ окремішність старої української культури від московської.

Молебствіє кінчиться, і люде починають розходитися. Найсамперед продефілювало коло мене галицьке військо. Стрункі жовняри один в один. Вичищена зброя ясно блищить; порядок і карність видно у кожному руху. У мене мимохіть пробудилася пошана й перед австрійською армією, котрої уламок я бачив отсе в перше. А може се такі спеціяльно українські частини? Може кождий із тих жовнярів є перейнятий, так як і я, урочистістю моменту, і тою своєю зразковою карністю хоче віддати йому свою пошану?... Я любуюся стрункими рядами інфантерії, чепурним виглядом кавалєристів і поважністю артилєристів, з якою вони дуже легко й спритно спускають тяжкі гармати крутою Софійською вулицею на Крещатик.

Головна маса народу направляється до опери, де сьогодня має бути відкриття Трудового Конґресу. Іду й я туди. Мені котрийсь із ввічливих моїх знайомих прислужився — подарував білєт на право доступу на Конґрес, і я думаю той білєт використати.

Приходжу до опери. При вході стоять вартові — Галичане, а довкола товчеться маса народу, серед якого бачу досить багато молодиків-студентів. В однім із них пізнаю свого колишнього ученика, на призвище Марченка, студента першого курсу комер-

ційного інституту. Він вітається зо мною, а я користуюся нагодою, щоб розпитати про новини.

— Що новенького? Коли Конґрес одкриється?

— Сьогодня по обіді.

— А делеґатів багато з'їхалося?

— Більша половина.

— Не чули, які настрої?

— О, настрій демократичний!

— Що то значить, — большевицький?

— А хіба большевики не демократи?

— Певно, що ні, — се деспоти!

— Вони заступають трудовий народ....

— Нехай заступають свій у Московщині, а не лізуть до нас — нас заступати!...

— Вони до нас і не лізуть....

— А з ким же ми воюємо?

— Ми не воюємо, а воює Директорія з трудовим українським народом — з українськими повстанцями!

Мене розлютила його тупість. Я чув, що він належить до найлівіщих У. С.-Р-ів, як і годиться сімнацятилітньому хлопчині.

— О свята глупото! Хібаж український трудовий народ складається з Хинців?

— Яких Хинців?... забормотав він збентежено.

— Та подивіться тут же у Київі під ескортами українськими проходять раз-у-раз цілі відділи полонених Хинців! Чи то

по Вашому ,,український трудовий народ"?...

Цілий настрій сьогодняшнього дня зіпсув мені сей хлопчина. Мені відпала охота йти на оте собраніє маняків і слухати ісповіди людської глупоти в тім же роді, бо я чув, що наїхало справді досить багато большевицько настроєних депутатів від У. С.-Р-ів, а мій ученик, очевидно, прийшов сюди вітати своїх партійних товаришів.

Тут до речі згадати про ті ,,трудові" з'їзди, на котрих вибиралися депутати на Трудовий Конґрес. До нас у Київ дійшли цікаві відомости про такий з'їзд у Полтаві: З'їхалося туди щось понад чотириста делеґатів і зараз же на ньому виявилося дві течії: одна українська поміркована, що стояла на боці Директорії, друга — чисто большевицька. З'їзд було привітано в імени Директорії заступником від Балбачана, котрий побажав з'їздові успіху і обіцяв свою охорону. Але відразуж на зборах почалася большевицька аґітація. Особливо гостро нападав на Директорію якийсь делеґат, котрий говорив весь час по московськи. З наказу Балбачана у Москвина було зроблено трус і взято його на допит. При трусі у нього знайдено 400.000 рублів свіжими нерозрізаними листами ,,керенок", а при допиті він не криючися заявив, що прибув з Катеринослава від большевиків. Видно, надіявся

на українську демократичну мягкість, таку, яка панувала у нас за часів Центральної Ради. Але на сей раз йому менше повезло, ніж в той час його товаришам: з наказу Балбачана його було розстріляно. По тій пригоді з'їзд розпався. Частина делєґатів відмовилася від виборів і роз'їхалась до дому, а инші — більша частина — осталися й вибрали депутатів — найбільше все з тих же У. С.-Р-ів. Декого з них я бачив в Українськім Клюбі й говорив з ними. Показчиком політичного барометра був один із них, з Лубенщини (на жаль, я забув його призвище). Се був чоловічок до флюґера подібний. За Центральної Ради він був страшний „демократ" — напів большевик, за Гетьмана став великим націоналістом, а тепер знов у його лєксиконі зявилися слова „трудовий народ", „українська буржуазія" і т. д. Видно, що на нього і на инших йому подібних знова повіяв вітер з Москви!

Отже з огляду на оті настрої я мало чекав від Трудового Конґресу. Лишалася ще надія на галицьку депутацію. Але між нашими „демократами", які сходилися в Українськім Клюбі, мені нераз доводилося чути загрози й нахваляння в такім роді:

— „Що там ті Галичане? Буржуї! Попи та міщанство. Хіба вони заступають трудовий народ? Та зрештою нам нема чого

з ними довго розмовляти: Галичан усіх якихось там чотирі міліони, а нас трицять! Не хочете йти з нами — забірайтеся собі геть у свою Галичину, а нам не баламутьте людей!

По таких розмовах я міг сподіватися скандалу на якомусь засіданню, а мені було би дуже боляче бути свідком нашої некультурности і хамства перед людьми, яких я звик шанувати від перших днів моєї національної свідомости. Отже, з огляду на те все, я рішив, що не піду на Конґрес. Хай ліпше почую про нього оповідання від инших! Під настроєм хвилини я зараз же віддав і мій вступний білєт комусь із знайомих, що просив мене про те.

Я рішив їхати до дому, і в тій цілі спустився Фундукліївською на Крещатик і попрямував до Олександрівської, щоб сісти на Кирилівський ваґон трамваю. На Крещатику, саме перед почтою, побачив я дивний похід: вулицею йшло наше наддніпрянське військо. Піхота лавами поволи йшла „в розвалку“. Жовняри понасували собі на потилицю сірі штучного смушку шапки, палили цигарки й весело розмовляли, попльовуючи на бік. Зброя була в них найріжноманітніща: в кого при боці баґнет, в кого шабля, а в одного в передній лаві я побачив заткнуту за ремінний очкур голу цивільну шпаду. Се параду-

вало наше наддніпрянське „демократичне“ військо. Я мимохіть порівняв стрункі ряди „дрібно-буржуазного“ галицького війська, що я бачив перед пів годиною, з „великосоціялістичним“ нашим — і засміявся собі: які правителі, така й держава, яка держава, таке й військо!...

* * *

На засіданнях Трудового Конґресу я так і не був; в ті дні, як він збірався, я саме готовився до виїзду і виїзджав із Києва, але відгомони з'їзду доходили й до мене. Мені ясно було, що наша справа програна остаточно: Директорія не зуміла орґанізувати коло себе народ і мусіла програти війну з Московщиною. Одно тільки було мені цікаво: чи вистарчить їй самоповаги, щоб з достоїнством заховатися в сей критичний час, а чи на зразок Гетьмана Скоропадського вона піде з покірною головою до Москви або до Антанти з тим, щоб за якісь охлапи обіцяти відбудову великої Росії, приносячи в жертву наші державні ідеали? Чи вистарчить у неї настільки власної гордости і пошани до свого народу, щоб, не відмовляючися від даної присяги: боронити самостійність нашої держави, — вона найшла спосіб вийти із тої безвихідної ситуації, яку сама утво-

рила через свою нездарність і через нерозуміння історичних законів? Я думав, що Трудовий Конґрес, який мав досить большевицько настроєних депутатів, заявиться за мир з Москвою всякою ціною, аби тільки позискати собі ласку московських комісарів. Але на сей раз я помилився. В останній день, коли я обідав в Українськім Клюбі, я дістав такі відомости:

Трудовий Конґрес вибрав своїм головою Галичанина Семена Вітика. Хоч останній і був соціял-демократом, але інтеліґентним, галицьким, далеким від усякого большевизму. Наші соціял-демократи разом із Винниченком, як і на своїм конґресі, заняли гостру й непримириму позицію що до Москви і большевиків. У них ішла чиста орієнтація на Антанту, з котрою Директорія весь час вела переговори й ніби досить успішні. Українські соціялісти-революціонери, як і звичайно, перегризлися між собою і розпалися на кілька ворожих фракцій. Але що найбільше вразило мене — се поведінка професора Грушевського на Конґресі. Очевидно, що його приналежність до партії українських соціялістів-революціонерів зробила його тим „робітником на полі народньої освіти", котрі дорівнювалися в правах до лікарських помічників: він був одиноким делеґатом про-

фесорського звання з наддніпрянської України. Правда, в тих правах удалося дорівнятися і декотрим лікарям, але вони мусіли бути також із партії українських соціялістів-революціонерів (таким був нпр. лікар Одрина, один із найзавзятіщих С.-Р-ів, людина, що по словам його товаришів-лікарів не користувалася серед них жадною пошаною ні як фаховець, ані як товариш по праці. Через те він робив собі політичну карієру на зразок проф. Грушевського). Інтересну позицію заняв сам проф. Грушевський. Про нього мені оповідали таке: він, очевидно, кандидував у голови. Колиж виявилися ,,буржуазні" настрої більшости, і головою Конґресу вибрано було не його, а Галичанина, соц.-демократа ,,дрібно-буржуазної психольоґії" Вітика, то колишній голова Центральної Ради дуже розсердився. Він се зрозумів, як особисту образу. У відплату за те він постановив розбити Конґрес із середини, а як знаряддя до того вибрав найлівіщих У. С.-Р-ів, — своїх приятелів ,,юношей". Він аґітував, збірав їх і писав їм резолюції, в котрих домагався найкрайніщих мір в напрямі соціялізації, передачі усієї влади в руки ,,савдьопів"*) і т. д. і т. п. Але ніякі його старання не

*) Так по вульґарному звалися ,,совєти рабочих і крестянских депутатов".

8*

мали жадного успіху — обєднати своїх товаришів із партії У. С.-Р-ів йому так і не вдалося, і ,,дрібно-буржуазна стихія" на сей раз в особі Винниченка і його сопартійників перемогла: Трудовий Конґрес на превелику печаль проф. Грушевського і купки його однодумців пішов за ,,опортюністом" Винниченком і ухвалив резолюції, в яких лишав владу в руках Директорії, а значить і орієнтувався на Антанту, а не на московських большевиків. Крім того рішено було поповнити склад Директорії ще й ,,дрібно-буржуазним елєментом" в особі одного Галичанина, що остаточно розлютило проф. Грушевського і його товаришів. За те він помстився Директорії в инший спосіб. Про се все я довідався пізніще — вже в Галичині.

ГОЛОВА IV.

Утеча за кордон української інтеліґенції. Поводження уряду. Моя зустріч із Коновальцем. Від'їзд у Галичину.

Наша влада розуміла дуже добре своє положення. Що справа на фронті стоїть для нас безнадійно, знали всі, і влада також не робила собі жадних ілюзій. Вона була досить мудра на те, щоб порожню фразеольоґію про „трудовий народ", який ніби її виніс і обєднався коло неї, як писалося по відозвах, ототожнювати з дійсним станом річей. Отже, коли остаточно виявилося, що надії на „трудовий" народ завели, а чужоземна „демократія" воліє сама безроздільно панувати над Україною, аніж ділити свою владу з нашими порожніми балакунами, наша влада стала енерґічно готовитися до евакуації Києва. Робила вона се в найбільшій тайні, для того, щоб не чинити паніки. Але годі було укритися від людських очей: населення Києва дуже добре розуміло усі ті розпорядження, котрі

виходили раз-у-раз ніби як продукт вищих політичних міркувань, а в дійсности як спосіб забезпечити собі відступ і вивезти з собою усе, що дасться.

До таких розпоряджень треба віднести в першу чергу наказ міністра фінансів Мартоса про те, щоб ювілєри знесли в державний банк в цілях державної охорони усі золоті предмети. Держава мала видати посвідки в приняттю і відповідати за дорогоцінні речі по принятій оцінці. Не знаю скільки ювілєрів і на яку суму позносило під державну охорону свого майна, а в Київі люде говорили: „Директорія мудріща, ніж була Центральна Рада, бо вивозить сама золото, замість того, щоб дати його вивести большевикам у Москву!“...

Десь коло двацятих чисел січня урядовці державного банку дістали наказ спакувати гроші і цінні папери та бути кождої хвилі готовими до евакуації. Ся чутка блискавицею рознеслася по Київу, сіючи ще більшу паніку серед і так наляканого до смерти обивательства. Треба було спасатися, хто куди і хто як міг, перед навалою дикої московської орди.

В першу чергу треба було подбати про своє спасіння українській інтеліґенції. Попередня московська навала показала, що Москвини дуже добре орієнтуються в тім, хто є найбільшим їх ворогом на Україні.

Проповідуючи теоретично боротьбу по клясовому прінціпу, вони фактично провадили її на Україні по прінціпу національному. Отже, вирізуючи в першу чергу, безпощадно і без огляду на партійну й клясову приналежність українську інтеліґенцію аж до дітей включно, вони не тільки дарували життя буржуазії московській, польській та жидівській, а навіть охоче користувалися самі їх услугами. Зате для українського інтеліґента годі було чекати милости від них: для них, як і для кождого, було ясно, що найбільш небезпечним їх ворогом є носителі української культури й української національної ідеї, бо власне за ними криються усі українські аспірації, і вони по волі, чи по неволі доси були і все будуть провозвісниками і творцями отого самостійництва, отого українського „шовінізму", так страшних і так ненависних кождому заступникові „русскаго" — червоного, чи якого там иншого коліру імперіялізму.

На сей раз і наша соціялістична влада, навчена гірким недавнім досвідом, не роблячи собі більше ніяких надій на милосердя московських товаришів, рішила евакувати разом із державним майном також і українську інтеліґенцію, справедливо зараховуючи її до найбільш коштовного державного майна.

Кажуть, що ся ідея вивезти українську інтеліґенцію перед большевиками, належала міністрові Чеховському, українському соц.-демократові, напів большевикові, котрий, видно, добре знав і розумів психольоґію своїх московських товаришів!

Уряд придумав добрий спосіб для тої евакуації: він назначив масу посольств, всяких місій і комісій: торговельних, інформаційних, політичних, дипльоматичних і т. п., вигадав пости всяких державних аґентів та відпоручників і всюди в ті закордонні посланництва попризначав Українців на певну урядову платню. В першу чергу, натурально, йшли партійні товариші з урядових партій. А поневе урядові партії були соціялістичні, то евакувалися за кордон в першу чергу і найбільше українські соціялісти. На відповідальні дипльоматичні й инші пости часто призначалося малограмотних „юношей“, Українців вчорашнього дня і взагалі всякого рода авантурників, котрі мали заручку у якогось партійного товариша. Потім ті люде наробили Україні лихої слави за кордоном, що з жалем сердечним мусів признати навіть головний їх протектор — Винниченко. А що найбільш характеристично — дуже багато отих протекційних дітей Директорії за кордоном — тоді, як виявилося, що Директорія вже не має ніякої сили, а

головне коштів для їх удержання віддячили їй тим, що відцуралися її та стали на службу до большевиків!.. Для них перемінити своїх панів було не більше, як і свою партійну приналежність! Зразок соціялістичної моралі і „товарищеської“ вдячности!... Дехто з них нажив собі спекуляціями на урядовім майні грубі гроші і навіть покупив власні віллі за кордоном — се були найбільш непримиримі члени крайніх соціялістичних партій, котрі дома на Україні инакше й промови не починали, як тільки з домагань вивласнення усякого майна і передачі його у спільну власність трудовому народові. Таких зразків соціялістичної послідовности і погодження практики з теорією можна перечислити досить, вони усі перед очима української еміґрації, і я не спинятимуся тепер на них, хіба скажу кілька слів низче про ті випадки, котрі набрали у свій час розголосу в Галичині.

В Українському Клюбі, де я обідав що дня, тільки й розмов було при столиках, що про від'їзди, призначення, річну й місячну платню, добові, дорожні і т. п.

— Ви куди їдете? — питається нпр. один безвусий „товариш“ у другого такогож.

— Я мабуть в Царгород з посольством, а Ви?

— Я, здається, в Штокгольм, або Гельсінґфорс, — ще не надумався. Треба буде вибрати, куди ліпше, я маю досить пропозицій, але я, знаєте, волів би десь в Італію: я так люблю мистецтво...

— Жалко тільки, що мов не знаємо чужоземних, хоть би якоїсь навчитися. Не знаєте, якої найскорше можна навчитися, — яка найлегча?

— Здається, есперанто...

— Але чи нею де говорять звичайні люде?

— Хоть і не говорять, так у кождому більшому місті можна знайти есперантистів, які охоче Вам допоможуть. У них звичай такий: знаєте — інтернаціональна мова, інтернаціональні дружества, єдність...

— Е, я вже волів би якусь національну — от як би французької, або анґлійської навчитись?!...

— Ет, на який чорт? Однаково при місії перекладчики їдуть! Аби гроші, то є найліпша мова: її скрізь розуміють!

Але між інтеліґенцією такого рода були й старі заслужені українські діячі. Натурально, що й вони належали тепер до якоїсь соціялістичної партії (переважно С.-Ф-ів) і тільки дуже рідко представлялися як „безпартійні“. До таких належав і мій добрий знайомий, про котрого я часто

згадую, Павло Іванович Чижевський (колись український радикал, а тепер С.-Ф.). Він мав безперечно великі заслуги перед Україною в минулім, а крім того синів С.-Р-ів, з котрих один займав високу посаду в міністерстві торгу і промисловости. Отже, з огляду на обидві ті причини, його було призначено за голову торговельної місії, яка виїзджала в Париж.

Треба було й мені думати щось про себе. Я не був соціялістом, навпаки все завзято від них відмежовувався і гостро виступав проти них, отже числити на урядову протекцію мені було годі. Лишатися в Київі я не міг, бо на мою сестру і її чоловіка і так уже косо поглядав якийсь робітничий контроль із служителів лічниці за те, що в них так довго проживає якийсь невідомий чоловік. Вертатися в Полтаву не було чого й думати. Здається 22. чи 23. січня з Полтави прибув мій брат, котрий розказав мені, що він мусів тікати на дрезині з Полтави, бо з огляду на приближаючихся большевиків уже потяги не ходили. На цілій Україні я не мав більше нігде знайомих, деб міг шукати собі хоч на якийсь час притулку. Становище було досить безнадійне. Я звернувся був за протекцією і до старого Чижевського. Я міг сподіватися на його допомогу — позатим, що ми з ним вісім

літ разом працювали на українській ниві у Полтаві, ще головне й тому, що я знав французьку мову, був хеміком і викладав товарознавство, отже ніби міг представляти сякі-такі кваліфікації для торговельної місії. Але крім того я не міг представити нічого більше. Чижевський делікатно дав зрозуміти мені, що обійдеться й без мене: місію вже, мовляв, набрано, він сам за день-за два від'їзджає, зрештою він згадував про мене в міністерстві, і є надія, що по його виїзді буде послано в доповнення ще кількох урядовців, в тім числі й мене. Я ходив було і в міністерство, але по всьому було видно, що я не належу до тих, які могли би сподіватися на допомогу з сього боку. Становище моє ставало все більш критичним: мені загрожувала небезпека лишитися в Києві без даху над головою і в приємній надії скорого побачення з найбільшими моїми приятелями з Москви!...

Та Бог не без милости, козак не без долі! В той час я зустрівався в Києві з одним моїм земляком з Полтавщини, Миколою Чудіновим. Людина інтеліґентна, кристалічно чесна, що був колись Р. У. П-істом й товаришем Винниченка по партії й еміґрації, він потім, як вони поставали С.-Д., розійшовся з колишніми своїми однодумцями і присвятив себе службі й орґанізації всіми забутого і проклятого

парія — українського хлібороба-„куркуля“. Він приймав діяльну участь в орґанізації українського союза хліборобів-власників і тепер був одним із членів управи того союза. З цілого свого тяжкого життя українського революціонера-націоналіста, без огляду на московську тюрму й еміґрантські злидні, він вийшов хоч сильно зломлений фізично, але зберіг ясність розуму, здорову льоґічну думку і добре українське серце, а що найголовніще лишився джентельменом, властивість цілком неприсуща його колишнім товаришам, що пересяклися практичним марксизмом. Він дуже нарікав на українських соціялістів за їх безумну руйнуючу роботу, а тому, подібно до мене, був у їх очах „контрреволюціонером“ і т. п. Але яко фаховець, він був віцедиректором шкіряного департаменту в міністерстві продовольчих справ, де його цінили за чесність і практичну його роботу. Мав і деякі звязки. Розуміючи до чого воно йде, він запропонував мені вступити на службу до їх міністерства і їхати разом із ним в командіровку до Галичини. Міністром продовольчих справ був тоді Михайло Тимофіїв, „безпартійний“, кревняк мого приятеля Михайла Злобинця. Через останнього і я познайомився з Тимофіївим підчас з'їзду комісарів освіти у Київі. Він тоді був значним

урядовцем в тім же міністерстві. Чудінов повів мене до Тимофіїва, і сей ласкаво приняв мене й відразуж призначив урядовцем для особливих доручень при головноуповноваженім міністерства в Галичині. За день чи за два нам із Чудіновим було виписано командіровку до Станислававова. Сим двом людям я ніколи не забуду тої великої услуги, яку вони мені зробили! Не знаю, чи доведеться мені коли в життю їм достойно віддячити, але се є моє найбільше бажання! Лише в „куркульськім" серці (Тимофіїв пізніще, вже на еміґрації заявив себе як хлібороб-державник) мало знайомих мені до того часу людей я міг знайти співчуття й практичну допомогу собі, бо серце українських соціялістів, хоть і близьких колись моїх товаришів по роботі, було німе й холодне для мене — несоціяліста, безклясового українського інтеліґента з дрібно-буржуазною психольоґією!...

В той час, як із Києва гарячково евакувалося державне майно й вибиралися члени українських соціялістичних партій, сам уряд поводився так, ніби все було цілком „благополучно". Раз-у-раз появлялися напів офіціяльні чутки, що Москвинів тяжко розбито там і там (були чутки нпр., що відбито Полтаву і про заняття Харкова військом Директорії, справа кількох

днів). Конспірацію що до дійсного положення держали усі — навіть міністерські жінки! Якось за кілька днів перед моїм виїздом Володимир Шемет сказав мені:

— Справа настільки безнадійна, що наші міністри вже попакували свої речі, а деякі повиряжали й семї з Київа!

Треба було такого випадку, щоб в той самий день, проходячи по Крещатику, я зустрінув дружину міністра Мартоса, Марію Юрієвну, мою давню знайому і землячку. Колись іще за студентських часів мені доводилося працювати разом із нею при полтавській міській управі. З її чоловіком я також зустрівався ще з ґімназіяльних часів, а потім на полі національної роботи і на полі торговельнім, коли він служив по кооперації, а я завідував полтавським городським миловарним заводом. У нас ніколи не було ворожих відносин, і я міг сподіватися від них, коли не на практичну якусь допомогу, то бодай на правдиві інформації, від яких тепер кождому багато залежало. Так от, побачивши Марію Юрієвну, я дуже зрадів і, привітавшися любенько, зараз же запитався про новини:

— Що чувати новенького? Як там наші справи?

— Нічого, все в порядку... почув я неозначену відповідь.

— А що, Київу небезпека не загрожує, не чули?

— Ні, нічого...

— А що то ходять чутки про евакуацію, то що?

— Я не знаю, не чула...

Мене така лукавість розсердила...

— А чи правду люде говорять, що міністерські жінки вже й валізи попакували? Чи й Ви є в тім числі?

Вона сердито глянула на мене, а я, не чекаючи відповіди, одкланявся...

* * *

Я дістав призначення на урядовця особливих доручень шостої кляси (добряга Тимофіїв видно мав на увазі упадок нашої валюти, даючи мені такий високий чин із платнею щось коло 600 карбованців місячно) при головноуповноваженому міністерства постарчання в Галичині. Се була цікава інституція. Не знаю чи то Тимофіїву, чи кому иншому прийшла дуже розумна думка наладити товарообмін між Наддніпрянщиною і Галичиною. У нас було досить хліба й цукру, але брак нафти, свічок і особливо смаровил. Галичина потрібувала найбільше хліба й цукру. Для того, щоб управильнити обмін продуктами,

було призначено т. зв. ,,головноуповноваженого для постарчання", з нашого міністерства. На тій посаді був деякий Трохименко, і до нього ми з Чудіновим мали їхати. Чудінов мав свої спеціяльні задання, власне зібрати матеріяли що до стану шкірної промисловости в Галичині, а мені мою роботу мав указати Трохименко. Але крім усього того ми мали ще одну місію: Тимофіїв пересилав через нас Трохименкові гроші — півтора міліона карбованців. В ті часи се ще була кольосальна сума, і нам треба було подбати про якусь охорону, бо при тодішніх порядках ми дуже легко могли замість Станиславова опинитися ,,на лоні Авраама", а наші міліони могли бути ,,соціялізовані", уживаючи модерного терміну, якимись товаришами, яких тоді вешталися цілі загони. На мою долю випало подбати про відповідне приміщення у вагоні і по спроможности про якусь охорону. Тимофіїв дав мені власноручну записку до міністра шляхів, і з тою запискою почалися мої хождєнія по муках. Найсамперед я пішов до міністра шляхів. Там, у міністерстві, застав ціле пекло. Черга до міністра стояла аж із вестібюля до міністерського кабінету (десь на другім поверсі). То все члени ріжних місій та комісій домагалися собі перевозу! Прождавши в черзі кілька годин, я почув непотішаючу

вістку, не знаю, чи від самого міністра, або може від якогось високого урядовця:

— У нас немає ніяких вільних місць у ваґонах, а тим більше ніякої охорони ми не можемо дати.

— Алеж прошу звернути увагу, що справа ходить о гроші урядові...

— Се все одно. Хіба знаєте, що я Вам пораджу? Комендант осадного корпусу Коновалець раз-у-раз посилає своїх людей у Галичину. Здається і завтра їдуть від нього. У нього найліпше просити допомоги. Він дозволить їхати разом із його вояками, матимете собі і приміщення, й охорону, бо вони все мають або спеціяльний ваґон, або купе.

Я подякував за пораду і по правді сказати втішився. Я знав Галичан за дуже чемних і услужливих людей, а їхати разом з Галичанами — сеж була для мене одна радість! Треба сказати, що я вже й раніще робив спроби, аби виїхати разом із галицькою делеґацією, яка думала вертатися ніби сими днями. В тій цілі я навідався був до Старуха і познайомився з ним при тій нагоді. Але виявилося із розмов, що вони мають виїхати десь 30. чи 31. січня, а ми, на жаль, чекати не могли до того часу — треба було шукати собі инших сопутників.

З рожевими надіями поспішався я до команданта осадного корпусу, котрий урядував десь далеко в горі на Олександрівській вулиці. Довгенько довелося мені йти пішки (бо візники тоді коштували 30—40 карбованців, а трамваї не скрізь ходили), заки я, розпитавшися людей, добрався до резиденції наймогутніщої на цілу Україну особи. На площі перед великим будинком команданта стоять скорострілі і ходить кілька вартових.. Мене пропустили тільки по докладнім допиті і по тому, як я показав власноручну записку міністра.

У великій салі принять дуже приємно почувалося. Довкола мягкі меблі. При двох чи трьох телєфонах безперервно передають і приймають телєфоноґрами панночки-телєфоністки. Повна саля старшин-Галичан. Я переказую мою справу дежурному старшині й прошу, щоб мене як найскорше пустили до пана команданта, бо колиб я мав завтра ранком виїзджати, то мусів би сьогодня залагодити ще багато справ, а лишалося мені усього пів дня.

— Пан полковник дуже заняті важними справами і не можуть Вас приняти негайно — прошу почекати!..

Що робити? Мушу пождати! Певно якісь справи по обороні. Я уявляю собі, скілько-то роботи йому тепер! Аджеж

9*

в його руках доля не тільки Київа, але й цілої нашої держави. Десь працює бідака мабуть день і ніч. Я з пошаною поглядав на зачинені двері кабінета, через котрі входили і виходили раз-у-раз старшини з паперами, телеґрамами, телефоноґрамами. Я уявляв собі полковника бравим старим воякою зі стрункою постатю, піднятим до гори сідим вусом, з сивизною на висках. Бліде, стомлене безперестанною роботою й турботами облича, різкий голос звиклого до команди чоловіка — доповняли мені в моїй уяві його образ.

Я сів на мягкій круглій лаві і став дожидатися моєї черги. Минуло може яких чверть години, як двері кабінету відчинилися і з них вийшла сильно напудрована пані, а за нею молоденький офіцерик. Він згинався перед нею, цокав закаблуками і солоденьким голоском промовляв:

— Так прошу не турбуватися — о четвертій годині я до Вас заїду на авто... Пункт о четвертій я вже у Вас... Цілую руці...

Дежурний старшина шепнув мені: — „Можете тепер підійти до полковника прямо, а то до нього зараз посунуть з докладами...“

— А як же до нього?...

— Та отсеж і він, ідіть просто!... Він показав мені оком на молодого офіцерика.

Я скоренько підійшов до нього і представив коротко мою справу. Він неуважно мене вислухав і коротенько відповів:

— Я не знаю, чи хто їде завтра, чи не їде, коли хочете довідатися, то зверніться до (він назвав якесь управительство чи команду і подав адресу на кінці Фундуклиївської близько Гоголівської вулиці) — вони Вам певно поможуть. Скажіть, що я говорив, аби зробили що можна!...

Авдієнція була скінчена. Я попрощався і побрів шукати ще якогось управління. Але по сій авдієнції вперше у мене захиталася моя безоглядна пошана до Галичан. На чолі осадного корпусу я сподівався бачити полковника в трохи старшім віці! Та й те ще неясно мені й доси: — які такі службові справи з напудрованою дамою міг мати командант боєвої військової частини, що мусів не тільки тратити для неї свій дорогий урядовий час, але й особисто заїзджати до неї на авто?...

В тій команді, чи бюрі, куди я насилу поспів до обіденної перерви, мені щось обіцяли, переговорювали по телєфону з якимись урядниками на двірці, видали мені цидулу і запевнили, що завтра на двірці, як тільки я покажу оту цидулу,

то нас посадять з галицькими вояками, і ми з ними будемо їхати разом аж до Станиславова. На превеликий мій жаль се все лишилося тільки обіцянками. Коли на другий день, рано 26. січня ми явилися на двірець, то ніякого галицького посланництва нігде я не міг знайти і ніхто про нього не міг мені нічого сказати. Одно, чим нам прислужилися усякі посвідки і цидули — се, що нам дано право проїзду у ваґоні навіть другої кляси.

На пероні перед відходом потягу зібралася сила пасажирів, і як тільки потяг підійшов, вони, як звичайно у нас, кинулися одною суцільною лавою, щоб з бою заняти місця. Але не всі так кидалися без розбору. От бачу — бігає по перону чорнявий молодик і кричить начальницьким тоном:

— Де тут міністерський ваґон?... Та міністерський ваґон, чорт би вас узяв, скажіть, що від Чеховського!... Олександре Антоновичу, прошу пождати, я зараз довідаюся, де наш ваґон!

В тім молодім чоловіку пізнаю типове облича братів Чеховських, а в його сопутнику славнозвісного українського диріґента Олександра Кошиця. Видно, один із Чеховських використовує свої родинні звязки з премієр-міністром. В кождім разі справа з вільними місцями не представля-

ється так критично, як її малювали мені в міністерстві шляхів, аджеж при потягу є навіть цілий міністерський ваґон! Цікаво, чи се для міністерських жінок із уже спакованими валізами, або може вже і для самих міністрів?...

Сяк-так умощуємося у нашім ваґоні другої кляси і потяг рушає... Прощай, любий, старий Києве! Прощай, мати городів руських, або „русскіх", прекрасне і зрадливе місто, українська столице з „русскім" населенням, недосяжна мріє українських самостійників і всякого рода инших „сентименталістів"! У тобі проминули ліпші дні моєї молодости, з тобою зрослися мої думки, мрії й надії, з тобою зрослося навіки моє серце! Чи доведеться мені ще коли повернутися і побачити знова твої святі гори, твої церкви, наші святі могили, до котрих на моїх плечах носив я тлінні останки наших провідників, мою alma mater — усе те, де лишив я кавалок моєї душі, — а чи десь на чужині доведеться зложити мені мої кістки, чужою землею засипати очі?... Або може на сей раз московська орда вже не пожаліє твоїх святинь: сплюндрує, знищить, з димом пустить і по вітру їх розвіє, щоб з ними уже раз на все розвіяти оті такі страшні й ненависні кождому Москвинові „нєсбиточния мечтанія" невгомонних мазепинців-

сепаратистів?... Може зруйнують твої церкви, вирубають твої сади, переорують землю твою, розриють твої могили і розкидають з них святі кости наших героїв і учителів наших нові погане, щоб до тебе й стежка твоїх прочан навіки заросла!?...

Наш ваґон було вщерть переповнено, але цілком не-українською публикою. Все їхало на Одесу, всі говорили тільки про Одесу і не крилися із своїми мріями, як не крилися і з тим, що тікають з України і від України. Довкола мене сиділи самі Жиди. Видно, багачі — жидівська аристократія. От один витягає з дорогого несесера тарілки, срібні ножі й видельця, коняк і починає трапезувати. Його vis-a-vis робить те саме. Починається жвава розмова:

— Прошу коняку, Йосиф Абрамовіч, настоящій Мартель, триста рублей бутилочка! Послєднія пол дюжини у Лємера взял я на прощаніє.

— Мерсі. Нє хатітє-лі портвейну? Везу з собою і я послєднія двє бутилки — думаю, что в Одесє будєм піть настоящеє Бордо...

— Там всьо можна достать, только ґаварят, что цєни бєшенния.

— Что там цєни! Єслі на мєстє сідєть, то окупятся всякія цєни. А здєсь за адін переєзд надо заплатіть страшния дєньґі...

Витягаю і я свій сніданок: варені яйця і „малоросійську“ ковбасу. Мої сусіди з жалем поглядають на мою скромну трапезу і пропонують мені пристати до них:

— Будьте добри, не уґодно-лі конячку?

— Дякую красненько!

— Ну отчеґо же? Прошу, не стесняйтесь, в дароґе, знаете, рюмка коняку вєлікая вещь!

— Я не звик до таких дорогих напоїв...

— Е, бросьте шуткі, при чом здесь дароґовізна?... Куда ізволіте ехать, в Одесу?

— Ні, я їду в Галичину.

— Наверное с правітельственнимі порученіями? Так Ви же не в тот ваґон селі! Здесь с етім самім поездом ідут специяльние ваґони прямо до Волочиска.

Поінформованість їх була так само добра і в других справах.

— Может бить Ви едете по нефтяному делу?

— Ні, я в инших справах їду.

— Знаете, Йосиф Абрамовіч, тепер нефтяное дело очень виґодная вещь...

— Ну, канечно, еслі би можна било жіть нормально, а еслі с такімі порядкамі...

— Да, своя жізнь дороже!...

Ми справді не мали ніякого поняття про багато річей, в тім числі й про те, де є які ваґони, а маючи дозвіл на другу клясу

влізли до першого-ліпшого, і за людським тиском навіть не могли розміститися разом. Крім мене і Чудінова з нами ще їхали один інженір, помічник Чудінова, і двоє молодих здоровенних хлопців. Вони обидва були з Лубень, обидва належали до „куркулів", і Чудінов десь постарався про дозвіл на проїзд і для них. Один із них був студентом київського комерційного інституту — він звався Макаренко, а другий — Корнієнко, колишній матрос, хазяйнував десь у лубенськім повіті. Обидва вони були цілком „буржуазної психольоґії", воювали колись і з большевиками, і з нашими соціялістами, котрих ненавиділи з цілої душі. Тепер їм нігде було притулитися, бо в нашій „демократичній" армії вони могли собі чекати хіба розправи за свою минулу „контр-революційну" діяльність, а до дому вертатися також було годі. Дома в них „бєднєйші" грабували їхнє майно і загрозили їм, щоб вони й не думали вертатися, бо живими їх із своїх рук не випустять. Вони із свого боку приобіцяли те саме „бєднєйшим": як що вернуться колись до дому, то тільки для того, щоб з них шкуру спустити за своє добро. Тепер вони горіли жадобою помсти і пробіралися в Галичину в надії, що їм десь удасться вступити до правильного орґанізованого українського війська, щоб з ним вернутися на Україну

і прогнати з неї московських большевиків, а разом з ними і наших „бандитів“.

Вони примостилися на другім кінці ваґона разом із Чудіновим і оберігали невідступно його і його портфель з грішми. Ми дуже боялися за гроші, особливож у ночі. Але доля послала нам несподівану допомогу і все в виді тих же Галичан.

На Жмеринку ми прибули пізно у вечері. Тут ми висіли й чекали иншого потягу на Волочиська, бо наш ішов прямо на Одесу. Я вийшов подивитися на двірець, про котрий я чув, що його побудовано на европейський зразок, а також треба було й повечеряти. Бродячи під землею по переповнених салях, я почув нараз галицьку розмову:

— Гей, поспішай но, Йване, де ти ся подів? Диви, он потяг рушить... Де кріс, де рукзаки?... А хлопці де?

Голос належав низенькому присадкуватому стрільцеві, що без плаща метушився коло пакунків.

Я зрадів тій зустрічі і зараз же до нього:

— Будь ласка, чи Ви не в Галичину їдете?

— Так, прошу.

— Чи не могли би приняти й мене до компанії, я Вам потім розкажу через що, а тепер лиш прошу, аби дозволили сісти

до ваґона разом із Вами, бо і я їду в Галичину.

— Алеж просимо, просимо! Чи не маєте яких пакунків, наші хлопці занесуть до нашого купе?

Я йому сердечно подякував і всів разом з ними до їх маленького на шість осіб купе третьої кляси. Їх було самих щось четверо чи пятеро вояків, до того ще дві панночки, та вони без огляду на тісноту не тільки приняли мене до себе, але ще й відступили мені на ніч цілу верхню поличку. Я розказав, що ми веземо півтора міліона грошей, і просив, щоб вони дозволили мені з грішми переночувати під їх охороною.

— Алеж бо просимо, просимо! Маємо штири ґвери, можете спати спокійно!

Я переніс гроші до них у купе, а мої попутчики розташувалися знова окремо. Перед сном я вийшов трохи на „площадку" подихати свіжим повітрям. Там було також повно людей. Сіріли салдатські шинелі і чулася жива розмова:

— ...авжеж, у нас он дома своя робота!...

— То воювали, воювали з Австріяками, а тепер диви, вони наші найперші приятелі поставали: кидай дома печене й варене та йди їм Львів від Поляків одбивати! — І одбивайте собі, як вам треба!...

— Понаносило їх і сюди нам Україну будувати! На який нам чорт ваша Україна здалася? Вам її треба, ви собі й будуйте, а ми в Росії живемо, нам Германців не нада!...

— Та що там говорити, от на первій станції злазимо, тай вертаємось до дому! Хоче Петлюра їм Львів обороняти, хай сам їде тай боронить, а не нас посилає — бачили ми вже тих Петлюр, досить їх з нас!...

Мене ті розмови, як ножем, різали по серцю. Я зрозумів у чім тут справа: се певно якась частина нашого наддніпрянського війська, котру висилає Петлюра на підмогу Галичанам під Львів. От воно справжній наш народ! Справжній „трудовий“, з чистою, без ніяких домішок „клясовою“ психольоґією. Справді, як може промовити до його клясового почуття оте слово „Львів“ або „братя Галичане“? Хіба він так вихований, щоб розуміти такі сентименти, як „Україна“, „держава українська“, „державні інтереси“? Таж його роками виховували наші блюстителі чистоти клясової психольоґії!... Вониж дбали перш над усе, щоб його к л я с о в а свідомість не була затемнена, боронь Боже, якими націоналістичними домішками!... От се й плоди діла рук їх! В чім справді полягають „клясові“ інтереси нашого „тру-

дового народу“ під Львовом? Сеж не боротьба з українською ,,буржуазією“: там кождий борець мав собі реальну нагороду за свою ,,клясову“ боротьбу — сім, чи скільки там десятинок поміщицької землі, добрих коней і волів із поміщицької стайні, солодкий цукор із цукроварні і чистий спірт прямо з бочки. Просто, ясно, реально, хоч і говорить не до душі, так до инших, менш делікатних, та більш реальних орґанів його ,,клясового“ орґанізму!...

І мені пригадалися оті дурні, сентиментальні Галичане, діти галицьких таки мужиків, тільки з ,,дрібно-буржуазною психольоґією“, що перед кількома тижнями зложили свої кости під Київом... Для кого? Для чого?... Щоби тепер їх святу память прокляв той самий наддніпрянський брат, для котрого вони по першому його призиву прийшли зложити свої голови, не чекаючи собі иншої нагороди, як тільки попарадувати в свободнім Київі, столиці самостійної Соборної України!...

Так! Нас від Галичан ще розділяє велика прірва, і ту прірву вирили ми, Наддніпрянці, — наш обовязок її й загатити! Ми при всім своїм ,,духовім“ і инших багацтвах, носимо на собі прокляте клеймо московсько-азійської культури. Ми під

віковим її впливом утратили наш власний образ і подобіє! Ми мусимо вернутися, або дорости до тої ,,дрібно-буржуазної" шляхотної психольогії, котру ми втратили (або може ще не вспіли набути) за часів нашого пробування у фізичнім і духовім московськім ярмі. І тільки тоді, коли ми піднесемося з багна отої первісно-дикої московського ґатунку ,,клясової" психольогії, коли ми зрозуміємо ріжницю між вселюдською культурою і московськими сектанськими забобонами, коли нам усім ясно стане, що поза Батьківщиною не істнує ніяких ,,клясових" інтересів, — тільки тоді ми можемо з чистою душею і совістю протягнути через Збруч руку нашим галицьким братам і зрозуміти їх!...

Я вернувся до свого купе і не сказав нікому ні слова про те, що я чув: мені совісно було перед тими простодушними й довірчивими галицькими жовнярами, що оберігали мене і наші гроші від моїх ,,клясово-свідомих" наддніпрянських земляків!

Мої оборонці любенько собі розмовляли з панночками про милий їх Тернопіль, куди вони їдуть на урльоп аж на цілий тиждень. Один з них, власне начальник відділу, носив і славне тернопільське імя — Чубатий. Сміялися й бавилися, а я з усіх сил намагався як найскорше заснути.

Спав я спокійно, і на другий день подякував їм і попрощався вже у Волочиську. Я передав Чудінову цілим його портфель, але в нього самого сеї ночі вкрадено було з кишені тисячу карбованців останніх його власних грошей...

ГОЛОВА V.

На галицькій Україні. Моя служба у відділі постарчання. Тодішнє життя в Галичині. Боротьба за Львів. Національна Рада.

На стації Підволочиська ми були, як уже добре розвиднилось. Я побіг до буфету випити кави і чогось з'їсти. При досить бруднім шинкваci товклося маса людей. Чулася чиста українська, без ніяких инших домішок, мова. Аж тут у перше я почув себе в справжній українській державі, а не тільки на українській землі! Запиваючи шматок „краківської" ковбаси філіжанкою теплуватої мутної кави, почув я коло себе дуже знайомий голос:

— А з мене скільки? За булку і за каву?...

Обернувся і побачив поруч із собою Олександра Кошиця, якого бачив при від'їзді з Київа разом із Чеховським. Значить, ми разом їхали. Кошиця я знаю дуже давно, ще з моїх студентських часів, коли я співав під його проводом у хорі київського

„Бояна“ (в рр. 1905—1906), тому я дуже зрадів, побачивши земляка.

— Доброго здоровля, Олександре Антоновичу! Яким се вітром Вас сюди занесло?

— Алеґро удірато...*)

— Значить, од „товаришов“?...

— Агаж.

— А як же з Капелею справа? (Я знав, що Капелю вже набрано, і вона мала виїхати сими днями з Києва.)

— А чорт їх знає як! Я не маю часу дожидати, коли вона виїде, а як виїде, то дожену за кордоном...

Потяг на Тернопіль уже стояв на колєї. Я скоренько взяв білєт і побіг шукати собі місця, бо й тут народу була страшна сила, і все то разом кинулося на потяг.

— Пане Андрієвський!... Гей земляче!... почув я з вікна одного ваґону. Глянув у напрямку голоса і побачив у вікні Евгена Харламповича Чикаленка, знаного на цілу Україну старого українського діяча й мецената. З ним я був знайомий іще за студентських часів — тоді, як він тільки почав видавати „Раду“. Мені сьогодня справді дуже везло на земляків. Старого Чикаленка я не тільки шанував за його патріотизм і великі заслуги перед Україною, але любив за його отверту привітливу

*) По московськи „удирать“ значить тікати.

вдачу, здоровий не попсований ніякими модерними забобонами розум старого Українця-хлібороба і нарешті цінив у ньому дуже інтересного співбесідника. Тож не можу описати моєї радости, як я його побачив.

— Здоровенькі були, Евгене Харламповичу! Куди Вас Господь несе?

— Та поки що у Станиславів. А Ви куди?

— І я тудиж.

— Так сідайте до нас, у нас цілий ваґон.

— А хто з Вами?

— Мене приняло до себе царгородське посольство, сідайте й Ви з нами, не пересидите лави!

Я гукнув на моїх сопутників, і ми влізли до ваґона царгородського посольства. Нас пустили, бо ми пояснили, що й ми, мовляв, урядовці і маємо, хоч і меншу, ніж вони, та всеж свою місію. Посольство їхало в повному складі, виключаючи самого посла — Лотоцького (С.-Ф.) і секретаря — молодого Чикаленка (С.-Д.), сина Евгена Харламповича. Вони задержалися, здається, в Києві і мали догнати решту вже за кордоном. Декого зі складу посольства я знав, про декого чув. Военним аташе був Кедровський (С.-Р.), крім того був ще молодий Шраг (також С.-Р.), який мав посаду чи

10*

не радника, п-ні Александровська (донька старого Лотоцького) була на посаді перекладчика. Мене старий Чикаленко представив п-ні і декому з мущин. Крім уже згаданих було ще кілька молодих людей.

Було вже коло десятої години, а потяг наш все не рушав. До нас у ваґон заходили ріжні люде, розмовляли, сміялися, інформували про дорогу. Між иншим я вчув пропозицію їхати кіньми:

— За пять годин будемо в Тернополі; тож недалеко, шістьдесять кільометрів, санна дорога добра, тільки, звичайно, треба заплатити дорожче.

Мені ся пропозиція показалася смішною. Хтоб же був таким дурним, щоб вилазити з ваґона й сідати на коней? Я навіть із цікавости звернувся із запитом до одного з таких інформаторів-Галичан.

— Та бачите, єсли Ви потрібуєте бути в Тернополі скорше, то ліпше їхати кіньми, бо потяг, як коли, то й десять годин їде!

Мене се ще більше здивувало: деж таки у нас на Україні, в колишній Росії, та й то потяги ходять швидше!

— Бачите, пане добродію, нам — Українцям у Галичині, по небіжці Австрії припали найгірші вози й паровози дуже старі, пускають пару, не держать тиску і тому йти не годні.

— Така вже видно наша доля: як треба робити для кого, то нам випадає найбільша робота, а як що доставати, то наш пай найгірший!

— Правду маєте: ми найбільше служили і прислужилися Австрії, а як прийшлося ділитися, то нам випало що найгірше!

Розмови розмовами, а потяг наш все не рушає. Кедровський, яко чоловік у військовій уніформі, ще і з шаблею при боці, взяв на себе не тільки функції по внутрішній обороні, але й зовнішню команду. З поважним виглядом він ходить раз-у-раз на переговори то з начальником стації, то з машиністом і приходить з потішаючими вістями: потяг рушить за чверть години, за десять мінут, за пять мінут. Нарешті десь по десятій годині наш потяг дуже поволи рушив.

— Треба було довго нагрівати машину, — пояснив Кедровський.

Але видно, що як довго треба було її нагрівати, так скоро вона й вистигла. Не минуло й трьох-чотирьох годин дуже повільної їзди (таким ходом, як ідуть з дому на торг наші добрі хазяйські воли), як наш потяг став серед чистого поля. Потягнулися години нудного дожидання. Вже й смеркло, а потяг наш не рушає. З ваґонів

скрізь повиходили добровільні помагачі і розвідчики, а з нашого раз-у-раз виходив з начальницькою міною Кедровський. Вертався він чим раз то все лютіщий, обіцяв, що він ,,уживе заходів", або хвалився, що ,,вже ужив заходів", але ми все так же спокійненько стояли серед поля. Заносилося на те, що доведеться так тут і ночувати. Про причини нашого стояння істнувало кілька гіпотез. Одні казали, що не вистарчило палива, і пішли десь добувати дрова. Другі знов говорили, що ,,з машини пара вийшла" — треба пождати, аж наженуть знов. Треті догадувалися, що машиніст Поляк, і він саботує, бо не хоче служити українській владі. Нарешті четверті твердили, що машиніст, хоть і Українець, але штрайкує, поки йому не зберуть певну суму грошей — без хабаря, мовляв, не хоче везти. Кедровський присягав, що він ,,заставить" машиніста їхати зараз же, негайно. По однім із таких своїх виходів він вернувся розлючений; більш величавого, ніж звичайно вигляду, і громогласно заявив нам:

— Я наказав машиністові, щоб за десять мінут потяг рушив, а як ні..., то показав йому револьвер... Що се таке? Ми урядова місія з важними дорученнями, а він саботує!... Я йому сказав, хто я. Тепер чекаю ще десять мінут...

В свойому гніві і урядовій величавости він був незрівнаний. Так і приходили самі собою на память слова поета:

,,Гнѣвъ его ужасенъ,
Движенья быстры,
Онъ прекрасенъ,
Онъ весь какъ Божая гроза...“

Я уявляв його собі десь у нас на мітінґу, де він в такім натхненім стані в імени партії У. С.-Р-ів громить буржуазію і призиває на неї гнів трудового селянства. Таж там успіх його був би певний! Але тут? Тут ніяких наслідків!... Минуло десять мінут, і пів години, і година, а потяг наш усе спокійненько стояв собі, як і раніще, серед чистого поля. Чортова дрібно-буржуазна галицька психольоґія не піддавалася навіть С.-Р-івському гнівові! Нарешті і сам Кедровський заспокоївся. Він дарував життя непокірному машиністові, перестав грозити і перестав виходити з ваґона, а разом з усіма иншими покірно дожидався що то буде далі. Нарешті щось години коло восьмої вечера ми поволи рушили, але не скорше, як і виїхали з Підволочиськ. Машиніст нагрів таки машину і напустив пари!

Зрештою у нашім ваґоні принаймні члени царгородського посольства не нудилися. Вони одкрили кілька пак із шампанським,

з румом, з лікерами і гріли свої тіла й душі делікатними напоями. Довкола стояв шум, регіт, чулося анекдоти, дотепи — словом, як би зайшов хто чужий, подумав би, що попав у найбуржуазнішу компанію, — годі було навіть припустити, що тут що не член місії, то й найчистіщої марки соціяліст, борець проти буржуазної розпусти і збитків!

Мав і я досить часу наговоритися до схочу. Розпитався я й про склад місії, і про кождого її члена з окрема. Особливо мене цікавило побачити Шрага. Я чув про якогось Шрага, молодого С.-Р-а, котрий був секретарем голови Центральної Ради проф. Грушевського, таке оповідання: Раз у Києві до голови Центральної Ради заїхав у справі німецький ґенерал Айхгорн. Проф. Грушевський був занятий і тому ґенерала зустрінув його секретар Шраг. Ґенерал спитався, чи не може він говорити з головою Центральної Ради?

— Пана голови нема, але прошу переказати мені справу, я його секретар.

— Прошу передати панові Грушевському, що в урядових справах я не звик говорити з дітьми, тільки з людьми поважного віку! — Так відповівши, ґенерал вийшов.

Тепер той самий Шраг їхав в характері високого урядовця дипльоматичної місії. Я придивився до нього. Справді він вигля-

дав дуже молодо, навіть, на свої 24 чи 25 літ, як мені означили тоді його вік. Правда, за кордоном він не довго служив У. Н. Республиці. Ліво-есерівський темперамент і впливи його учителя, проф. Грушевського, незабаром спонукали його покинути дипльоматичну карієру, а пізніще й виїхати на Україну на службу до большевиків.

Цікаво мені було й те, де могли взяти наші дипльомати таку силу напоїв? Навіть для найбагатіщих людей цілі паки шампану не все по средствам возити із собою в подорож, а тим більше за кордон! Тільки пізніще хтось відкрив мені сю тайну: то були напої з льохів колишнього Гетьмана Скоропадського, а наші дипльомати якось умудрилися ,,соціялізувати" на свою користь ґенеральські припаси. На жаль, наші правителі і їх урядовці тоді так соціялізували не саме лишень вино!

Старий Чикаленко розказав мені багато інтересного з часів минулого. Розказував наприклад, що йому Гетьман пропонував зложити міністерський кабінет, бо Національний Союз енерґійно настоював на його кандидатурі.

— Тай чом Ви не згодилися?

— Бо то булаб безнадійна справа: однаково я не міг мати вільної руки...

— Булоб спробувати. То Ваш гріх, що відмовилися послужити Україні, а нато-

місто відступили поле якомусь общеросові!

— Я не міг би зробити того, що вважаю за потрібне, бо не мав би сили для того, ані оборони для свого уряду й держави, не мав би нащо опертися. Я казав: ,,Дайте мені українську армію, якою я міг би розпоряджати, тоді я візьму на себе й відповідальність", а бути головою уряду української держави з німецьким військом, я не вважаю за можливе.

— Всеж таки не треба було зрікатися, а треба було спробувати, можеб і на власну армію з часом спромоглися: бодай спробувати, щоб ми могли мати досвід із справді ,,буржуазним" українським урядом, бо доси ми мали або московську буржуазію в роді Рейнботів та Кістяковських, або малоросійську — à la Лизогуб, абож українських пролєтарів в роді Винниченка.

— Е, та Винниченко зовсім не пролєтар.

— Як так? Таж син ,,бєднєйшого" селянина, в молодости гуси пас, усе, як належиться, пройшов повний пролєтарський стаж, так і в паркanових біоґрафіях написано...

— То біоґрафії, а в дійсности щось воно не так виглядає... Знаєте, я бачив його батька, він заходив до мене.

— З якої нагоди?

— Якось уже підчас большевицької небезпеки чую хтось звонить. Іду сам відчиняти двері і бачу перед собою незнайомого панка. Убраний так, як убіраються у нас багатенькі прасоли.

— Здравствуйтє. Скажітє пожалуйста, здєсь жівйот Владімір Кіріловіч?

— Який то?

— Владімір Кіріловіч Вінніченко — я єго отєц...

— Ні, він тут не живе, але буває у мене.

— Скажітє єму, что я прієхал с нім посовєтоваться за наші дома: нада же что нібудь с німі сдєлать — продать їх, что-лі, тєпєр їх нє вигодно дєржать!...

Я йому подав адресу його сина і порадив поговорити з ним у нього дома. Винниченків батько не справив на мене враження убогого селянина, а тим більше українського, бо говорив зо мною весь час по московськи, хоч я до нього й по українськи.

— Не знаю, чи Винниченко пролєтарського походження, не знаю навіть, чи він щиро пролєтарських переконань, але що пролєтарський його ,,образ дєйствія" наробив нам страшної шкоди, тож усім видно! Бог зна, чи знайдеться у нас досить твердих і мудрих людей буржуазного ,,образа дєйствія", щоб узятися за репарацію нашої страшної руїни, продукта отої

соціялістичної творчости, особливож, коли такі люде совіта й розуму, як Ви, Евгене Харлампович, відмовляються приложити своїх рук до громадської роботи: в критичний час узяти і на себе частину державного тягару й відповідальности! Так у нас справді до корисної будівничої творчости ніколи не дійде, бо ті, що можуть і повинні робити, не тільки не хотять виявити ніякої власної ініціятиви, а навіть не мають охоти помогти комусь иншому!...

В тих інтересних розмовах і спостереженнях минав нам час, котрого ми мали аж забагато. Потяг наш або ,,набірав пари", або рухався із скорістю пяти кільометрів у годину. Нарешті далеко за північ ми прибули до Тернополя. Наші порадники мали рацію: кіньми їхати було більше, як в два рази скорше! Не знати коли можна було рушати далі на Станиславів, треба було ночувати тут. На стації нам було видано квітки на приміщення в готелю, і командант стації був такий чемний, що дав нам жовняра за провідника. По довгих наших добиваннях до готелю, двері нарешті відчинив заспаний кельнер і заявив нам катеґорично, що в нього вільних покоїв нема.

— Алеж ми маємо квітки від команданта стації до Вас!...

— Я нічого не знаю. У нас живе командант міста, полковник Стефанів, много инших урядовців реквізувало покої — ми не маємо більше.

Ніякі наші доводи на нього не впливали. Хоть лягай тут перед готелем на бруку! Не знаю чим скінчились би наші з ним переговори, як би ізза спини кельнера не зявилися з радісними обличчами Корнієнко і Макаренко:

— Ідіть, ідіть, ми вже знайшли вільну кімнату!

Ми з Чудіновим і інженіром без огляду на протести кельнера двинулися за ними в путь і заняли собі досить велику кімнату з одним ліжком. Поки ми вели розмови з кельнером, наші хлопці обревідували цілий готель. Знайшли один покій цілком вільний, і ми скромно розмістилися в нім усі пятеро, бо не хотіли турбувати тутешніх людей, а кельнерові пригрозили, що завтра розкажемо про їх порядки полковнику Стефанову, і він затих.

На другий день рано ми вийшли оглянути місто, і зробити візиту місцевим кооперативам. Тернопіль мені дуже сподобався. Миле провінціяльне, досить чистеньке містечко (порівняючи до наших наддніпрянських повітових міст!), скрізь бруковане, що робить приємне враження. Довкола чути саму українську — зрідка німецьку мову.

А що найприємніще вражає, се те, що на вулицях українські назви: площа імени Гетьмана Івана Мазепи, вулиця імени Михайла Грушевського, імени Винниченка — все те нагадує, що тут справді Україна, що й галицькі міщане — Українці, і не бояться вони так, як у нас, „народнього гніву", а дають зрозуміти кождому, що Україна тут є і мусить бути. Ріжниця з нашим наддніпрянським міщанством велика!

У місцевих кооперативах нас приняли дуже радісно: ми відразуж здобули потрібні нам відомости і навіть завязали торговельні зносини: уговорилися що до привозу шкіряних продуктів.

По обіді, ледви одпочили трохи, як дістали відомости, що сьогодня о 6-ій годині є потяг на Станиславів. За пів години до призначеного часу ми вже були на двірці і, з ласкавого дозволу царгородської місії, знову в їх ваґоні. Минула шоста, і пів семої, і сема, а наш потяг не рушає. Знов бігає Кедровський з наказами до машиніста, знов доводить йому, що потяг мусить негайно рушити з огляду на важливість тих справ, які має розвязати їх дипльоматична місія, але результатів знов ніяких. На сей раз нам береться допомогти навіть сам командант Тернополя — полковник Стефанів. Він прийшов зложити ві-

зиту царгородській місії і випити келішок шампану за її успіхи і щасливу путь. Дуже чемний, вічливий і услужливий, він обіцяє пані Александровській, що потяг рушить за чверть години і йде дати відповідні розпорядження. Але і його заходи не мають більше результатів, як заходи нашого воєнного аташе. У нас зрештою досить тепло й весело. Десь роздобули залізну піч, поставили її серед ваґону і палять в ній порожні паки зпід вина. Гетьманські напої знова розігрівають дух членів нашої місії в той час, як паки гріють їх тіло. А наші нічим не нагріті душі сумують. Ми нудимося й чекаємо нетерпеливо, коли то наш машиніст „напустить пари“! О десятій годині ми таки рушаємо в супроводі побажань пана полковника і в приємній перспективі прибути до Станиславова десь за добу або за дві. Але на сей раз нам більше повезло. Видно, машиніст хоч і довго грів, так зате добре нагрів машину, бо ми над ранок без ніяких пригод прибуваємо до Станиславова. Знов на стації нам дають цидулку на приміщення і жовняра-провідника. Тим разом він сам за нас веде дипльоматичні переговори з Жидівкою, властителькою готелю, до якого він нас запровадив.

— Та яж Вам кажу, що не маю жадного покою...

— Мусить бути.

— Так нема!...

— Пан четар наказали, я мушу сповнити наказ: пани мають дістати покій!

Він сам іде на рекоґносцировку і урочисто приводить нас до малесенького покою.

— Таж бійтеся Бога, у мене тут пєц репарується, — протестує ґаздиня.

— То нич — пєц порепаруєте пізнійше: пани мусять мати приміщенє!

Бравий жовняр щезає, а ми в пятьох розкладаємся на двох ліжках. Але холод страшний. Навіть у кожухах годі заснути. Ми думаємо розпалити. Власне груба репарується в сусіднім покою, а в сім ще можна палити. Жидівка приносить дров і ми розпалюємо. Зараз же засипаємо твердим сном.

На рано я й Корнієнко маємо доручення піти до міста, відшукати команданта міста, сотника Гарабача і просити в нього о приміщення. Прокидаємося о 8-ій рано й ледви підводимося з ліжок, видно, з перевтоми болить голова і хилиться до долу... На вулиці я почуваю, що мене нудить, і я хитаюся: мабуть не виспався. Корнієнко, хлопчина як медвідь, але й він також блідий. Та то все нічого. Свіже морозне повітря додає нам енерґії, і ми швиденько маршеруємо по обмерзлих хідниках до маґістрату, де урядує сотник Га-

рабач. У нього, без огляду на ранній час, вже досить таких, як і ми. Він приходить незабаром і починає урядувати. Високий, гарний молодець, як і всі галицькі старшини дуже чемний і діловий. Нашу справу полагоджує в пів мінути.

— Дістанете два покої в готелю Габсбурґ. Перепрашаю, що не можу більше і в ліпшім готелю, бо тепер маємо дуже багато важних осіб з наддніпрянської України, між ними міністри, товариші міністрів, посли — мусимо їм подбати о приміщення, а не маємо настільки покоїв: Станиславів маленьке місточко...

— О, прошу не турбуватися, ми люде скромні, для нас цілком вистарчить два покої!...

По правді мені було дуже ніяково. Ми — збігці з Великої і багатої України прибуваємо сюди в маленьку і бідну Галичину на її харчі. Для чого? Як утікачі, просити собі притулку? О, ні! Кождий з нас великий урядовець, шестої, пятої, четвертої ранґи, все в ґенеральських і вище чинах і має великі урядові доручення. Скромні галицькі четарі, поручники й сотники, з котрих кождий, під кождим зглядом, більше вартий від нас, мусять випрямлятися в струну перед нами і перепрошувати нас, замість того, щоб ми кланялися їм і перепро-

шували їх за турботи! Я хоть трохи хотів оправдатися перед ним:

— Надіємося, що ми станемо в пригоді місту Станиславову: наша місія, з котрою ми прибули сюди постарчати для Галичини шкіру, цукор і хліб...

— Алеж прошу, нам так мило вітати у себе наших братів із Наддніпрянщини!...

За десять мінут ми були в готелю Габсбурґ, де Жидок-хазяїн дуже чемно і без ніякого опору приняв нас із нашими квитками, а ще за пів години ми були вже і в нашому готелю при двірці, де покинули своїх товаришів. Ще з передпокою почули ми чад, а як відчинили двері до покою, то він вразив нас своїм тяжким смородом. Всі троє наших сопутників лежали бліді і майже непритомні на ліжках. Як найскорше розчинили ми вікна й двері, принесли зимної води і насилу постягали їх з постелей. Може як би прийшли на годину пізніще, то вже й не добудилисяб!

* * *

Мій начальник Трохименко, котрому я представив моє призначення, видно, не дуже зрадів новому урядовцеві. Справді „урядовець для особливих доручень" та

ще й „шостої“ кляси — була за велика і ні до чого непотрібна йому особа. Він уже мав комплєкт своїх служачих, почасти Наддніпрянців, почасти Галичан і не знав, куди приткнути зайвого урядовця. Склад його дотеперішніх помічників, як видно, відповідав не тільки його потребам, але й смакові, а я прийшов навіть без попереднього порозуміння з ним, прямо від міністра. Словом, по його досить квасній міні при привітанню я догадався, що він охотніще обійшовся би без мене. Обжившися трохи, я зрозумів і чому.

Зі своїми підвладними він не мав дуже добрих відносин, або ліпше сказати, вони не дуже його шанували, хоч жили з ним мирно. Із собою він привіз кількох наших наддніпрянських урядовців, здебільшого з С.-Р-івських юношей. Так напр. його помічником був молоденький хлопчина, товариш по партії і одноліток моїх учеників С.-Р-ів уже згаданих мною Бахиря*) і Марченка. Він звався Зозуля, і був досить милий і спокійний хлопець, навіть жонатий. На реґістратурі сидів також гарний хлопчик із наших Наддніпрянців і також жонатий. Сей останній не дуже любив Трохименка і не крився з тим. Инші урядовці — старші й молодші Галичане,

*) „З Минулого“, том I, ч. 1, стор. 89.

11*

були все, як Галичане, дуже чемні й сумлінні робітники і критикувати начальства не насмілювалися. А критикувати мали за що якраз вони, бо саме в той час, як я приїхав до Станиславова, у Трохименка назрів і насилу розвязався конфлікт із галицькими урядовими сферами. Річ була в тім, що наші Наддніпрянці, прибувши в Галичину, після нашого звичаю, забажали собі ,,повноти влади". Говорилося, як звичайно, про інтереси населення, а робилося, як нам хотілося. Місцеві люде скоро побачили, що господарство не йде, як би того вимагали їх інтереси, й стали домагатися, щоб при розпреділенню продуктів і при вивозі галицької нафти і їх голос було взято на увагу. Трохименко щось переговорював з ними, торгувався, говорив про свої великі повновласти і непідвладність їм, нарешті дійшло до того, що галицький уряд заложив свій окремий відділ постарчання, головою котрого призначив д-ра Ваня. Сей галицький відділ помістився в тім самім же будинку, де урядували й ми. Трохименко, розказуючи мені про сі суперечки, шукав був і в мені співчуття, але я йому отверто заявив, що помимо того, що і в данім разі я вважаю правими Галичан, а поза тим і взагалі думаю, що у них, на їх землі ми мусимо слухатися їх, а не вони нас. Такі мої

погляди, очевидно, могли позискати ще менше його симпатій.

Незабаром він знайшов мені роботу, котра мене цілком захопила: він зробив мене начальником відділу по ввозу. Мої обовязки полягали в тім, щоб стежити за цукром і за хлібом, котрий був у дорозі, а коли цукор прибував у Станиславів, то і про його приміщення. Зерна нам переховувати не треба було, бо його відразу у ваґонах забірали сільські громади на їду або й на насіння. Цукор ми почасти також продавали, а почасти треба було складати, бо його набіралося все більше. Власне можна булоб і його весь продати. До нас раз-у-раз приходили делєґації від сільських громад з проханням продати їм пару ваґонів цукру, бо „дітям їсти нічого". Цукор мав заступити для їх дітей хліб і молоко. Я радив Трохименкові продавати або за готівку або і в кредит із таких міркувань: перше, що миб справді допомогли бідуючому населенню, а вдруге, що в кождім разі розмістилиб цукор серед українських мужиків і для них, а не для Поляків, котрі чим далі все більше виявляли руху і на мою думку могли забрати собі разом із Галичиною і наш наддніпрянський цукор. Але Трохименко мав свої вищі міркування — він наказав зробити кілька складів по цілій Галичині і держати цукор там

в запасі. Наперед казав, що не хоче випускати цукру на спекуляцію, а потім заявив, що дістав такий наказ від міністра фінансів Мартоса. Міністр з цукру робив собі „золотий фонд", щоб забезпечити нашу валюту і тому скоро обмежив до мінімума нашу торговлю. Як і всі пляни Мартоса, і сей носив на собі всі ознаки його ґеніяльности: Поляки, прийшовши весною в Галичину, забрали собі понад двіста ваґонів нашого цукру!

Я мав досить роботи. Треба було понаймати склади й маґазинерів, позаводити маґазинові книжки, простежити за приходом і розгрузкою ваґонів, котрі часто приходили з відбитими дверцями або розбитим боком; се десь недалеко Гусятина працювала шайка грабіжників, котра раз-у-раз викрадала нам цукор. На самій стації Гусятин також багато крали цукру нагрузчики, і треба було вияснити де, хто і скілько витяг з ваґону, складати протоколи і т. д. Крім того як коли я виконував ще й інші доручення. Так наприклад раз мені довелося поїхати до Тернополя, щоб дослідити, наскільки успішно йде перегрузка нафти, а також провірити число перетранспортованих на Велику Україну цистерн, привезти документи і повний писемний звіт про дотеперішний транспорт. Се була дуже

інтересна поїздка — про неї варто згадати для характеристики тодішнього життя в Галичині.

Виїхав я на передодні Стрітення (14. лютого н. ст.). До Чорткова доїхав сяк-так, а по пересядці у Чорткові мені припало місце коло розбитого вікна. Як я його не затуляв, не міг вдіяти нічого і страшно змерз, бо ніч була морозна, і вітер віяв прямо на мене у вікно. Я вже майже задубів, коли хтось приніс вістку, що в баґажнім возі палиться піч і можна погрітися. На першій стації я пробрався до того ваґону. Справді посередині палилася залізна кругла піч, а довкола неї грілося багато людей. Близько до неї на одинокій лавці сидів і дрімав величезного росту вояк у кавказькій чорній „бурці" поверх нашої шинелі. Чорний вус і смугляве обличча, розпалене близькою піччю, чорні нахмурені брови на суворому спокійному лиці надавали йому вигляд мужній і сильний. Його типова українська постать так і просилася на картину. Коло нього дрімало двоє чи троє наших же наддніпрянських старшин. Мене зацікавила ся ґрупа і я запитався у кондуктора:

— Не знаєте, хто оті старшини?

— А се головнокомандуючий фронтом, ґенерал Омелянович-Павленко і його старшини. Їдуть з докладом до Петлюри.

У ваґоні було дуже незручно стояти, бо сильно трясло, а сісти було нігде, хіба долі, тому я, простоявши щось пів години і налюбувавшися фіґурою ґенерала Омеляновича, вернувся у свій ваґон під розбите віконце. На щастя незабаром зійшло сонце, яке трохи нагріло нас.

Приїхавши до Тернополя рано о 10-ій годині, я перше що побачив на вулицях — се розліплені оповістки про заборону виходити пізніще 7-ої години і про обовязок кождому прибувшому реґіструватися в командатурі. Ще дорогою я чув про погром у Тернополі, а тепер, розглядаючи відозви, знайшов і урядове повідомлення про події. Перед двома днями, як там писалося, якийсь військовий відділ учинив жидівський погром. В наслідок того обявлявся сей виключний стан у місті, а кількох арештованих виновників, як писалося, чекає негайно воєнний суд. Скрізь по вікнах будинків виднілися іконки — в той спосіб давалося знати, що тут живуть Християне, і погромові ся хата не підлягає...

Я зараз же виконав усі формальности в командатурі, навістив помічника нашого головноуповноваженого, а по обіді вийшов на залізничий тор, щоб подивитися на наші цистерни. Цікаве видовисько уявляла місцевість коло залізничого тору. Вздовж колеї з боку міста стояли екіпажі, військові

повозки і гармати, багато найріжнороднійщих гармат. Ніхто не стеріг того майна, що мене дивувало, бо наскільки я міг сам розібратися, мені здавалося, що багато з тих гармат було цілком добрих, не попсованих. На колєї тимчасом зявився довгий потяг з товарових ваґонів і т. зв. по нашому „паровиць" (пів-ваґони без даху). Всі вони були переповнені вщерть молодими жовнярами, які співали, сміялися, весело розмовляли між собою.

— Куди се їх везуть? — спитався я якогось військового, що проходив саме коло мене.

— Їдуть на фронт.

— І такі веселі?

— А чогож нам сумувати? Ми йдемо на фронт усі веселі, адже справа розходиться о Львів! Незабаром наш буде, війна скінчиться, тоді й відпічнемо!

— А скажіть, що се за гармати тут стоять, для чого?

— А се з України. Тут нам понасилали стільки, що дівати нікуди. Вони вивозять перед большевиками до нас, а ми не знаємо, що робити з отим усім добром. Отсе недавно прийшло білизни на кілька тисяч душ. Вивалили просто на землю коло тору, поставили сторожу із скорострілами — так під дощем і лежала щось дві чи три доби, поки не знайшли їй десь приміщення.

— Всеж придалася Вам?

— А як же, у нас у шпиталях повний брак одежі, медикаментів, — тифус лютує, хорих нігде класти, нічим лічити, ні у віщо вбрати. На фронті у хлопців чобіт немає. Обмотують ноги соломою й шматами, відморожують, а стоять моцно. Бог дасть, весна прийде, легче буде...

Мене вражала отся стоїчність і твердість, а також простота в розумінню річей галицького жовняра. Тоді мені не доводилося ні разу чути із жовнярських уст нарікання на свою долю, на уряд, або на старшин. Тільки з уст деяких старшин і почасти радикальної галицької молодіжи я чув такі нарікання на командування:

— Вони не хотять обстрілювати Львова, бо бояться за своїх мам, жінок і любок. Як би не наше офіцерство, то мужва давноб уже взяла Львів!

Або таке:

— Мужва загрожує, що виріже своїх старшин і сама забере Львів, коли вони не поведуть жовнярство у наступ.

Пізніще такі самі нарікання я чув і від галицьких жовнярів уже в чеських таборах. Не знаю, наскільки справедливі були такі докори, бо, наскільки мені доводилося зустріватися з галицькими старшинами, я не виніс такого враження, щоб вони могли керуватися подібними мотивами.

В той самий вечір побачився я з Макаренком, який щойно сюди прибув з Дрогобича з потягом нафтових продуктів. Обидва вони, Корнієнко і він, дістали від Трохименка посади провідників і пропихачів нафтових продуктів із Дрогобича до Тернополя. Він розказав мені багато цікавого за свою подорож. Особливо інтересна пригода трапилася йому із Жидом, котрий хотів його підкупити.

— . . . Не вспів я проїхати дві-три стації, як до мене у ваґон зайшов Жидок. Наперед говорив про те, про се, розпитувався хто я, звідки, а тоді став підходити все ближче до справи, яка його найбільше інтересувала.

— Скажіть, се ви везете сей потяг?

— Я.

— У Вас не пропало ніодної цистерни доси?

— Чогоб же вона пропала? Яж на те й їду, щоб усі цілі були! На кождій стації оглядаю, чи не тече яка, затикаю, бо дві цистерни вже почали протікати.

— Ну, а як би й пропала яка, то й то не біда, тепер порядки такі, що годі відповідати . . .

— Та ні, чогож — я певен, що довезу всі цілі!

— Слухайте, та чи Ви знаєте, що доси тут ніколи того не було, щоб увесь потяг

дійшов до стації призначення, все пропаде кілька цистерн, а як коли, то й цілий потяг...

Я почав розуміти, куди він загинає і рішив розвідатися про практику тутешніх злодіїв.

— Значить, комусь до рук попадає, чи не так?

— Так. Хтось дорогою перекупить хе, хе, хе!...

— Десь певно заробляють люде...

— Ой, вей, як заробляють! Ви знаєте, скільки вже дістали від Жидів ті, що розпоряджають нафтою в Дрогобичу?

— Ну?

— Чотирі міліони! Чотирі міліони, пане, як один крейцар!... А начальники стації?... Гей, та тепер то найвигідніща служба!...

— Та як же се робиться?

— Даємо кождому потроху, аж поки, не пропхнемо за кордон на Україну, а там уже і сам чорт не знайде!... Слухайте, а чи не відступилиб Ви мені Вашого потягу?...

— Як-то — цілий потяг? А яж що робитиму?

— Та Вам що? Ну, що Вам та служба? Я Вам добре заплачу...

— Е, я боюся, я не можу...

— Та що Ви? Виж молодий чоловік, а з грішми тепер де хочете добре! Поїдете собі до Відня... Я Вам зараз дам двацять тисяч...

— Е, щоб за таку дурницю та руки собі бруднити!

— Ну трицять...

— Ні, не хочу.

— Ну сорок...

В сей час наш потяг доходив до стації. Я зненацька підвівся, став перед ним і промовив уже иншим тоном:

— Слухай, Жиде, я розумію тепер хто ти: — вибірай, або я тебе кину зараз під колеса, або набю морду і віддам жандармові на стації!

Він зблід і перелякано забормотів:

— Що Ви!... Що Ви!... То я пошуткував...

Я йому дав двічі по морді, взяв за шиворіт і виволік до начальника стації. Там зложив протокол і передав його жандармові. Цікаво чим скінчиться справа?... закінчив Макаренко оповідання про свою пригоду.

На другий день я ходив на колію обдивлятись, як перегружають нафту з галицьких цистерн у наші наддніпрянські. Саме тоді було скінчено перебудування вузької колєї на широку від Підволочиськ до Тернополя. Перебудовою тою, як і цілим рухом на тих участках, завідував

інженір Колярд, давній мій знайомий ще з моїх ґімназіяльних часів. Я дуже хотів його одвідати, бо поза тим, що мав урядові справи до нього, думав було перекинутися ще й парою слів, згадати старовину: як ми колись з ним разом виховували національно молодіж у моїм ріднім місті, Кобеляках. Але з ним не довелося мені довго говорити. Він жив і урядував у ваґонах на колєї. В його канцелярії кипіла робота, а мене попередили, що він так працює, що аж хворий від роботи. Числить свій час на хвилини. Тож мені не хватило совісти його задержувати порожніми розмовами — я звик шанувати справжню роботу, котрої я, на жаль, так мало бачив у наших Наддніпрянців, а особливо тут у Галичині.

Шукаючи на запасних торах поміж силою порожніх возів ваґон Колярда, наткнувся я ще на одну землячку. В однім ваґоні побачив я двох жінок, що поралися коло кухні.

— Не знаєте, де тут ваґон інженіра Колярда?

— Не знаю. Тут живе жінка члена Директорії Макаренка...

Отже я ненароком завітав до високопоставленої особи. Перепросивши за турботи, я продовжував далі свої пошукування, а обстановка мешкання дружини

члена Директорії мені, по правді сказати, мало заімпонувала: ваґон третьої кляси, в середині досить холодно і брудно. Мені жаль стало бідну женщину, що мусить отак поневірятися (та ще здається і з дітьми!) за чиїсь гріхи.

В той же день, вертаючися з двірця до дому, зустрінув я іще одного мого земляка — Макаренка, на імя Григорія.

— А Ви яким чином у Тернополі?

— Приїхав провідати братову жінку.

— Добре зробили. Варт подбати про краще помешкання, бо вона живе не так, як би належало жінці члена Директорії!

— Е що вже там тої журби! Вона все йому докоряє: „І нащо воно тобі здалося оте директорство? Покинув би, жилиб собі, як люде, а то диви, стільки біди, горя, поневіряння!“

— Має рацію. От бачите, до чого доводить соціялізм? Як би ми не робили соціялістичних революцій, як би виховували народ національно, може тепер і жилиб собі хоч у „буржуазній“ та своїй хаті, а не поневірялися по світах!...

Тут мушу пояснити, чому я власне до нього звернувся з отакими закидами. Ми мали свої давні рахунки. Початок революції застав його у Полтаві членом правління полтавського Украін-банку. Як годиться всякому порядному Українце-

ві, він одразуж пристав до Селянської Спілки, а потім і до партії У. С.-Р-ів. Людина невисокої освіти (він не мав і середньої школи), він зле орієнтувався в обставинах життя, але, як і багато инших, видно, догадався, що найвигідніще перти за більшістю. Більшість була С.-Р-ами і він за ними. Служив їм не за страх, а за совість. Мені з ним доводилося тоді зустрічатися на політичнім полі, і я дивувався його завзяттю. Пригадую такий епізод: В початку травня 1917. року партія Українських Радикалів доручила мені прочитати доклад про земельну справу в дусі партії, себ-то як можна булоб провести на Україні і на Полтавщині земельну реформу при викупі поміщицьких земель. Тим рефератом зацікавились селяне з окресних сіл настільки, що серед них було роздано коло 700 вступних білєтів. В день докладу на моє і моїх сопартійників велике здивовання слухачів набралося не більше сотні. Я відчитав мій доклад без огляду на малу авдіторію, і він, видно, досить сподобався людям, бо мене відразуж запросили, щоб я приїхав з ним до двох сіл. Перший мій виїзд було призначено на слідуючу неділю. Я розпитався чому було так мало людей тепер і дістав від присутніх такі інформації: Г. Макаренко в імени Селянської Спілки наказав, щоб ніхто не

смів являтися на мій реферат, а хто одважиться прийти без огляду на його заборону, той хай не чекає собі кредиту і допомоги від Україн-банку!

На слідуючу неділю я зібрався їхати куди обіцяв, але коні по мене не прийшли. Ті, що запрошували мене, перепрошували потім, що не прислали коней, але то сталося тому, бо й відчиту не можна було зробити.

— Спільчане сказали, щоб і не думали привозити Андрієвського, бо й хату, де читатиме, розвалять і його вбють!

Той мій реферат справді зробив мене популярним між „Спільчанами". В літі — вже по двох місяцях я зайшов якось до Спілки Споживчих Товариств. До завідуючого просвітним відділом саме приїхали люде з Нових Санжар (рідне село Г. Макаренка) просити „оратєля" (так по народньому у нас вимовлявся „оратор"), щоб їм „про землю розказав".... „Тільки щоб не приїзджав Андрієвський, бо люде казали, що коло села з дрючками стерегтимуть і вбють на місці, а в село не пустять"...

— Кланяйтеся Вашим односельчанам, хай їм Господь віку прибавить за їх доброту, що я й не збіраюся до них їхати! Звідки Ви про мене чули?

— А Ви хто будете?

— Та отой же самий Андрієвський, котрого Ви, не бачивши ніколи у вічі, отак любенько вітати збіраєтеся!

Але сам Г. Макаренко по сути не був злим чоловіком і навіть ми з ним були друзями. Пізніще, як він став членом полтавської повітової земської управи і завідував відділом освіти, ми з ним жили дуже приязно, бо я їм багато помагав як комісар освіти і приватно ніколи не відмовлявся дати якусь пораду, зробити якусь протекцію чи що. Мені було тим приємніще з ними працювати, що в освітній справі вони держали справді твердий національний курс. Тодіж, дякуючи за якусь услугу, Г. Макаренко якось сказав мені:

— Ех, Вікторе Ніканоровичу, ну чогоб Вам не пристати до соціялістів? Та миб Вас одразу міністром зробили!

Я сміявся:

— Е, де вже нам до Вас у міністри пхатися? . . . А соціялістом не буду, хоть би Ви мене й Головним Отаманом одразу зробили, та ще й усіх відговорюватиму від тої глупости!

— Та хіба Ви думаєте — там справді треба щось робити по соціялістичному? Аби тільки приписатися, аби імя. . .

Отже тепер, зустрінувшися з ним за кордоном, я нагадав йому за наші попередні розмови.

— Тож-то бо воно й є. От соціялістичні міністри з України тепер тікають, а неповинні жінки по ваґонах бідують. Деж Ваш „трудовий народ“, що Вас із Вашим соціялізмом боронити мав, — чом він тепер Вас не боронить?

— Е, не говоріть так, соціялізм, то велика річ!...

— Ну добре, нехай і велика, а скажіть же Ви мені, в чім власне по Вашому отой соціялізм полягає — що то є властиво?

— Соціялізм... соціялізм... бачите, се є велика річ: се як усі люде братами стануть!...

— Тай усього?

— А хіба мало?

— Трошки маловато, бо во Христі ми з Вами давно є братами, а по Адамові і всі люде браття, а соціялізму, хвала Господеві, ще доси не було, от тепер хіба настав, тому Ви й з України тікаєте!...

Взагалі в Тернополі було багато Наддніпрянців, а в тім числі і наддніпрянського війська. Здається той же молодий Макаренко (несоціяліст, а „куркуль“) розказав мені й історію тернопільського погрому. По його словам він почався так: З фронту прийшла якась наддніпрянська частина, бриґада, чи загін. Прибувши до Тернополя, наші воїни понаводили на місто гармати і заявили, що будуть громити

Жидів. До них прилучилися деякі галицькі жовняри, і спільними заходами вони вчинили маленький погром.

По иншій редакції погром було влаштовано польською провокацією. Так писалося і в урядових оповістках. Я не мав часу докладно розвідуватися про те, тільки на другий день по приїзді я прочитав в нових урядових оповістках, що з погромщиків-жовнярів двох чи трьох уже розстріляно. На тім і скінчилася справа.

Мені довелося пробути в Тернополі два чи три дні. Помічник нашого головноуповноваженого, що завідував тернопільським відділом постарчання, приобіцяв пристроїти мене на зворотну мою подорож до якоїсь місії Червоного Хреста. Вийшлож так, що ще перед нею їхала инша „місія", котра мене і взяла з собою.

— Там їде якийсь наш міністр. Він казав, що й Вас підвезе.

Я подякував йому за турботи і в призначений час був коло потяга, де мені показали й міністерський ваґон. Він був іще порожній, як я в нього увійшов, і я довгенько дожидався п. міністра з його оточенням. Якеж було моє здивовання і радість, коли у ваґон разом з иншими увійшов мій товариш по університету і по київських студентських хорах — Сергій Трухлий!

— Доброго здоровлячка!...

— Ви яким чином тут?...

— А Ви як?...

— Я тут служу.

— А я їду на службу.

— Куди?

— Я з кооперативом — от наш голова пан Штефан, а от бухгальтер...

Він мене представив своїм товаришам. Пан Штефан був дуже заклопотаний:

— Несіть сюди ящики, та обережно, щоб не побили — вони тяжкі!

— Що там у Вас у ящиках?

— Та се телєґрафічні апарати. Я везу в Галичину апарати найновіщої системи: тут ціле майно.

— Се колишній міністр почт і телєґрафів, пояснив мені Трухлий, він тепер уже фактично не міністр, а голова нашого кооперативного відділу, але зветься так, щоб проїхати ліпше, бо Галичане мають великий респект перед міністрами.

— „Алєґро удірато“ — майнув мені спритний дотеп Кошиця.

— А до якої партії належить сей ех-міністр? — спитався я тихенько.

— Він С.-Р., але порядний чоловік і свідомий Українець, — додав мені мій знайомий поспішно.

Дорога до Станиславова була весела. Ми пили чай з цитриною, давно забуті

мною ласощі, котрі десь роздобули і везли з собою наші кооператори, — згадували староминулі студентські часи, товаришів по хорах, сміялися, шуткували. Посеред ваґона, як і у всіх привілеййованих осіб, у нас стояла залізна піч, котру ми палили специяльно припасеними (як виявилося, ще для якогось иншого міністра!) дровами.

Мої компаньони журилися про помешкання. Треба було шукати кілька величеньких покоїв, щоб їх усіх розмістити, що не було так легко. Тимчасом Трухлому і їх бухгальтерові, молодому симпатичному чоловікові, я запропонував притулок у мене в готелю „Габсбурґ". Річ в тім, що я тепер лишився в покою сам. Від якогось часу я жив разом також із одним кооператором і моїм земляком — Полтавцем, на призвище Филиповичем. Я уважав його за розкаявшогося соціяліста. Принаймні він дуже каявся передо мною за той свій гріх, що Юрій Коцюбинський вийшов на большевика: „Знаєте, я согрішив! Я у нього був репетітором і вчив його соціялізму, а тепер з нього вийшов большевик — в тім я гірко каюся*)." Так само критично він ставився до свого приятеля Миколи Ковалевського, головне за його „соціялі-

---

*) Рік пізніще Штефан, Филипович і С. Трухлий самі перейшли на службу до большевиків.

заторську практику з німецькими міліонами. Перед моїм від'їздом до Тернополя Филипович занедужав на тифус, і той же його приятель Микола Ковалевський відвіз його в лічницю. Як ми поселилися і жили в Станиславові, про те говоритиму далі, а тепер опишу ще один цікавий епізод, який стався з нами в дорозі. На якійсь стації (чи не у Чорткові) до нашого потягу поруч із нашим ваґоном причепили ваґон першої кляси з наддніпрянських залізниць. Я дуже здивувався, побачивши між скромними галицькими ваґонами третьої кляси (инших тут не було!) розкішний на мягких ресорах наш ваґон — темно-синього коліру і не міг догадатися, як він з широкої нашої колєї міг пересунутися на вузьку галицьку?

Не вспіли ми від'їхати кілька кільометрів, як учувся страшний тріск. За кілька хвилин потяг наш став. Ми повискакували і побачили, що з наддніпрянського ваґона знесено край даху. Виявилося, що потяг проходив місток, а понеже новий ваґон був ширший, як місток, то він і зачепився за огорожу містка, який зніс йому частину покрівлі. Далі перед кождим містком ми ставали. Поцтиві галицькі кондуктори виходили зі шнурком і виміряли наперед ваґон, а тоді місток, щоб знати чи пройде віз, і тоді давали сиґнал машиністові рушати

далі. Щож то був за таємничий ваґон? Як ми довідалися, в ньому їхала жінка наддніпрянського міністра шляхів. Пан міністр добре подбав про все: переставив ваґон на вузькі оси і прибрав та прикрасив у середині, лишень про одно забув: що в Галичині разом з вузчими торами будовано і вузчі містки!...

На другий день рано, проходячи коло того ваґону, через відхилені завіски я побачив всі ознаки „нашої" культури. Пані міністровій наставляли самовар... Потім я мав нагоду нераз бачити той самий самовар і в тім дворі, де я мешкав, бо пані поселилася, здається, в тім самім готелю „Габсбурґ".

* * *

Поза службою я коротав мій час або в кафе „Гавбеншток" (в тім же будинку, де й готель „Габсбурґ"), або, коли бували проби хора, то в „Бесіді". Яко старий хорист, я зараз же по приїзді до Станиславова записався до місцевого „Бояна" і тричі на тиждень ходив на хорові проби. Хором дириґував проф. Коцький, артист-маляр, навчитель малювання в місцевих українських школах і разом дириґент, людина надзвичайної енерґії і роботоздатности. В „Бесіді" збиралися й видніщі горо-

жане Станиславова, на чолі з місцевим бурмістром, п. Чайківським, на партію віста. Тут можна було довідатися про новини, про найважніщі політичні події, почитати українські ґазети, поділитися з людьми своїми думками. Мене дуже вражала скромність обстановки нашого клюбу. Всеж таки, хоч і в часовій, але столиці Галичини, горожане сего міста могли би позволити собі на деякі вигоди, коли не комфорт. Що як би замість них хазяйнами тут були Поляки або, скажемо, большевики?. . .

А у нас тоді у двох скромненьких покоїках рідко коли навіть палилося, тому картярі сиділи в пальто і в кожухах. Члени хору в передній кімнаті також рідко роздягалися. Тимчасом збіралася на проби сама інтеліґенція: офіцерство, жінки професорів, урядовці з дружинами. Дириґент наш, відзначаючися витревалістю, не міг похвалитися великою музичною освітою — в тім його роботу доповняли і допомагали йому помічниця дириґента п-на Шмериковська і наш акомпаніятор, старшина (артилєрійський поручник, коли не помиляюся) — п. Мишковський. Обоє вони могли служити взірцем не тільки артизму, але й европейської освіти, вихованости та інтеліґентности. П-на Шмериковська, укінчена артистка пяністка, володітелька прекрасного контр-

альто і першорядна дириґентка, а також компоністка. Мишковський прекрасний пяніст-акомпаніятор, зразок скромности і трудолюбія. Побути пів години в їх товаристві, се був для чоловіка відпочинок і велика втіха. Я нераз тоді порівнював галицьку інтеліґенцію — европейського ґатунку, освічену, виховану, національно свідому і національно загартовану — із нашою наддніпрянською, московської культури — наших „товаришей" і мусів з жалем сконстатувати, що ми не доросли під тим зглядом до Галичан принаймні ще на пів сотні літ!

Треба сказати, що кождий із наших хористів, дириґенти й акомпаніятор мали свою тяжку цілоденну працю, а у вечері, хоч як були притомлені, приходили на спів, не так для власної розваги, як із обовязку, бо наближалися Шевченківські свята, і треба було в Станиславові їх достойно відсвяткувати.

Отся свідомість свого обовязку, а в першу чергу — національного, так розвинута серед галицьких Українців, приємно вражала мене після моїх наддніпрянських земляків, котрі звикли все говорити про свої п р а в а, але ніколи про свої обовязки!

По пробах я з Коцьким і ще з деякими хористами звичайно заходили до каварні

Гавбенштока чогось перекусити. Як коли випивали й келішок вина або пива. Раз пішов з нами і Мишковський. Ми запропонували йому шклянку вина.

— Я не пю.

— Чом? Ви абстинент?

— Ні, я належу до товариства наших старшин, котрі дали слово не брати в рот алькоголю, доки не скінчимо війни.

— Та й велика та Ваша ліґа?

— О досить!

— І твердо держиться?

— От бачите, так як я.

Я ґратулював йому, все більше набірався пошани до галицького вояцтва і мимохіть рівняв Галичан з нашими ,,широкими натурами'': чи у нас булаб можлива отака ліґа?...

— А колиж Ви уже скінчите війну?

— Бог дасть, незадовго. Одна біда, що маємо мало військового припасу — нам зброї, набоїв, одежі, чобіт — аж кричить, так треба!

Він був одним із орґанізаторів і професорів артилєрійської школи в Станиславові. Брак артилєрії надто давався відчувати. Мені розказували, як на допомогу галицькій армії під Львів прийшла якась артилєрійська частина з Надніпрянщини.

— Най нас Господь боронить і криє від такого війська! — додав мій оповідач.

— А що?

— Перед тим, як виступали на позиції, вони зібрали мітінґ і стали обговорювати наказ і критикувати його, а потім голосувати чи виступати, чи ні. Наше командування як побачило, що вони за одні, так зараз же чим скорше відіслало їх назад, щоб і нашого війська не попсували. Добре, що хоч удалося спекатися їх відразу!

Сей епізод, як переказували, трапився незадовго перед моїм приїздом у Галичину, я жив там уже два місяці, а боротьба за Львів все не вгавала і чим далі, то здається все більше розгоралася. Як коли далекі громи гарматної стрілянини доносилися аж до Станиславова. В середині березня рознеслися чутки, що Львів не сьогодня-завтра впаде. Ми всі дуже зраділи. Але... безпосередно ми прочитали в ґазетах, що до Галичини прибула антантська комісія для переговорів між обома сторонами, і тимчасом установлено перемиря. Від галицького уряду поїхали представники до Ходорова на переговори, які тревали кілька днів, а в результаті вернулися з нічим, бо антантська комісія запропонувала ті самі границі, які були дотепер. Тимчасом Поляки дістали підкріплення, тоді й перемиря скінчилося, і боротьба почалася далі,

але про взяття Львова вже не було й мови. Власне тоді пішли чутки, що наша мужва страшно обурилася на офіцерство й уряд. З боку Поляків се був уже не перший випадок, коли вони в критичний для себе момент, піддуривши нас перемирям, виграли час, а тоді били нас зі свіжими силами. Про се всі знали, всі говорили, знало певно й галицьке командування й уряд, що не перешкаджало їм знова ловитися на ту саму вудку!...

Взагалі аж за велика льояльність і покора старих Галичан — се була дуже характеристична риса, яка мені кидалася у вічі. Мені розказували, що наші галицькі парляментаристи навіть уже по розпаді Австрії, коли инші народи обявили свою незалежність, все ще не хотіли відділятися від Австрії і тільки ніби студентська молодь, що явилася на засідання Національної Ради своїм рішучим поведенням спонукала старих до такого кроку і з їх сторони (мені про те говорив наш служачий студент - Галичанин, який ніби сам приймав участь у тім виступі молоді).

Ознаки тої самої льояльности, тверезости, але при тім всім і щирого правдивого демократизму носила на собі й тепер Національна Рада. Я ходив на її засідання, знайомився з депутатами, прислухався, приглядався і все не міг вийти з дива: здається,

ми й Галичане той самий народ, але яка ріжниця у вихованню, в культурі, у світоглядах?!

От наприклад галицькі священники. Я познайомився з цілою ґрупою депутатів до Національної Ради, але пригадую тільки призвище старенького пан-отця Матковського. З ним я довго говорив і навіть був у нього в гостині. Він мав два університетські факультети і об'їздив пів Европи, говорив, розуміється, крім польської мови, по німецьки і по латині, а при тім усім був простим сельським священником, любив свою паству, болів інтересами мужика, основував кооперативи, читальні і т. д. Нема що й говорити про його відданість українській національній ідеї! Такий був він старенький, — такі були й молодші священники, — всі як один, з ким тільки не доводилося мені зустріватися. Одинока була між ними ріжниця: старі дуже гостро осуджували целібат, тимчасом як деякі з молодих оправдували його. Але ті й ті трактували справу цілком з національного, а не релігійного боку. Придивившися і пізнавши добре галицьких священників, я зрозумів, чому наше правосл. духовенство так боялося унії: справді наші темні, національно несвідомі і скоруптовані московською наукою і традицією священники і навіть архиєреї, очевидно, не могли

й думати про якусь конкуренцію з галицьким унііятським духовенством!

На пленарних засіданнях Національної Ради почув я лідерів галицьких партій. Яка ріжниця з нашими! Люде найсамперед старшого віку, широких поглядів, великого політичного досвіду, а головне, — що розуміються на справах, розуміються на тім, про що говорять і не говорять про те, на чім не розуміються! З декотрими з державних секретарів мені доводилося зустріватися особисто, про те згадаю пізніще. Сам президент, др. Евген Петрушевич і його товариші по праці користувалися пошаною серед громадянства; про них инакше не говорилося як з повагою і додавалося: ,,о, се людина розумна," або: ,,о, се надійний чоловік!" Правда, була й опозиція — до неї належав в першу чергу посол С.-Д. Вітик. Про нього говорили ріжно, але сходилися всі на одному: головною причиною його опозиційности було те, що Вітик і його партія не можуть добитися до влади, яку взяли до своїх рук національні-демократи і радикали. Не беруся тут судити, наскільки сі поголоски були справедливі, але знаю, що Вітик тоді уживав усіх способів, щоб здискредитувати владу, для того збірав ріжні матеріяли і в тій цілі заходив навіть до Трохименка, котрий йому такими мате-

ріялами охотно служив. Але виступи Вітика в Національній Раді не знайшли йому багато співчуваючих, і він мусів звертатися до инших способів боротьби.

Так само приємно здивувала мене відсутність у Національній Раді соціялістів нашого типу. Взагалі соціялізмом там мало інтересувалися, а говорили про реальні і життєві справи. А селянські депутати, як от Старух або Шекерик — та тож булиб у нас найтиповіщими зразками ,,контрреволюціонерів", ,,реакціонерів", ,,куркулів", ,,поміщиків" і т. д.! . . . Особливо мене вразила одна промова Шекерика — він говорив від імени селянства і обороняв інтереси якраз трудового селянства, але як:

— ,,Ви думаєте, що я мало працював у мого няня і тепер працюю коло землі? Ми, селяне, не знаємо восьмигодинного робочого дня, — ми працюємо по шіснацять годин, але з того не виходить, щоб ми на зразок великоукраїнських політиків хотіли зруйнувати державу анархічним розбором дідичівських маєтків! Землю мусять дістати селяне, але так, щоб від того й вони мали хосен, і держава не потерпіла. Вивласнення землі для соціялізації зруйнує державу і не дасть нічого селянам — ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде!"

Як далеко було до сего мужицького розуму нашим великоосвіченим і ,,ученим" політикам!...

Толєранція що до Поляків була також велика. Я ні разу не чув у Національній Раді домагання репресій або виїмкових законів для Поляків. Навпаки, про них, як і про Німців або Жидів здебільшого говорилося з пошаною, як про національну меншість, і Національна Рада мала проєкти для забезпечення їх інтересів. Про землі польських поміщиків не говорилося яко про предмет безплатної конфіскати лишень з тої причини, що ті землі належали Полякам, але виразно зазначалося раз-у-раз, що мусить бути без викупна конфісковано землі тих, що виступали ворожо проти української держави — мудрість, до якої також ніяк не могли дійти наші наддніпрянські політики!

Взагалі ціле галицьке життя і ціла галицька політика, що випливали із галицької ,,дрібно-буржуазної психольоґії" так були неподібні до нашого, що наші наддніпрянські політики, котрих під кінець зібралося в Галичині чималенько, видно, не могли того знести і стали переробляти Галичан на свій зразок. Як вони се робили, я й хочу розказати у слідуючій голові.

ГОЛОВА VI.

Наддніпрянці в Галичині. Робота наддніпрянських соціялістів. Справа соціялістів-самостійників і справа виселення Наддніпрянців із Галичини.

Всіх Наддніпрянців, котрі тоді перебували в Галичині, можна поділити на три головні ґрупи: 1-а — ,,отамани", 2-а — ех-міністри і 3-я — люде, що несли якусь службу, звичайно, в ріжних наддніпрянських експозитурах, от як наш відділ постарчання, кооперативи, пізніще український державний банк то що.

Найбільше всім у вічі кидалися представники першої ґрупи. Се були власне українські наддніпрянські вояки (боюся назвати їх старшинами, бо справжніх старшин між ними майже не було), котрі не мали чина нижче від полковника, а здебільшого звалися ,,отаманами". Що вони робили в Галичині, годі було сказати. Вони роз'їзджали від міста до міста, говорили звисока про важні урядові доручення,

про комплєктування якихось армій, про ревізії, які вони мають переводити і т. д., але фактично нічого вони не робили, або про їх роботу нігде ніхто не чув. Такого ,,отамана" відразу можна було пізнати по його пишному убранню: величезна шапка з кольоровим дном або шликом, розшиті рукава й обовязково при боці кривуля. ,,Отаман" приносив із собою шум, блеск і багато грошей. Головним місцем перебування його звичайно були реставрації і каварні. Я дуже часто бачив ,,отаманів" у Гавбенштока, де я майже що дня обідав і вечеряв, а по обіді часто лишався на партію ,,фарамушки*)".

От заходить такий ,,отаман" до салі. Ні до кого не вітаючися, з шумом і громом проходить через цілу салю і сідає при столику. Перше ніж глянути в карту страв, голосно кричить на цілу реставрацію:

— Кельнер — пляшку коняку!...

Потім починає свій скромний обід або вечерю найменше із 5—6 страв, а наприкінці знов громогласно:

— Кельнер — пляшку портвейну!

В інтервалі між тими двома пляшками, звичайно, приходять по кілька келішків сливовиці, житнівки, ,,бонґу" або инших

---

*) Іґра на біліярді в кругельки, якої я навчився у Станиславові.

станиславівських спеціялітетів, в котрих отамани добре смакують, а ще ліпше розбіраються.

Скромні місцеві старшини або урядовці, що сидять собі при „шприцері“*) або чорній каві, із заздрістю поглядають на отаманський обід. Кельнер покинув усіх инших гостей і невідступно чатує при пану отаманові. Він має рацію, бо при нім за один обід він заробить стільки, що за шприцери і чорні кави не збере й за місяць. Нарешті за 1½—2 години пан-отаман пообідали. Вони платять самими новими папірцями 300—400 карбованців, а кельнерові окремо кидають пару паперців по 25 або й 50 карбованців. У вечері панистамани любили піти на музику, де при добрій вечері зі шляхотним жестом викидали музикантам пару тисяч.

Коли взяти на увагу, що скромний обід, яким задовольнялися звичайні смертні, у Гавбенштока коштував 10—12 корон (5—6 карбованців), то можна собі уявити, яке кольосальне враження робили на ціле оточення „отамани“. Але період здивовання і мовчазної пошани скоро минув навіть у скромних і поцтивих Станиславівців. По реставраціях та й поза ними стали лізти ціни в гору, і кишеня місцевого

---

*) Содова вода на половину з вином.

обивателя, котрий ще недавно числив на шустки і крейцари, стала тріщати, а разом із тим залунали все голосніщі протести:

— Та годі ладу дати із тими Наддніпрянцями! Ми не можемо дорівнятися до них, бо ми за місяць не заробляємо стільки, що вони пропивають в один день!

Мені на пробі якось жалівся один галицький старшина:

— Я сьогодня мусів пішки йти з двірця: візник не схотів мене везти. Він узяв Вашого наддніпрянського старшину, бо знає, що той йому заплатить пять раз більше проти такси. Ви знаєте, що вони платять візникам по пятьдесять карбованців? (Такса була 10—15 корон, а корона рівнялася ½ карбованцю.) Я природно, що не можу дорівнятися до Ваших наддніпрянських багачів, бо я живу тільки з моєї платні...

— Пане поручнику, Ви не ображайте їх назвою „багач"! Хіба можна так говорити? Та Ви запитайте котрого з тих „отаманів" про його походження та стан, і він Вам з гордістю відповість, що в його жилах тече „чиста селянська кров", що він походить із „бідніщих" і боронить трудовий народ проти буржуазії! У нас „куркульським" та поміщицьким синам і

взагалі багачам доступу до армії нема, аби, боронь Боже, не вплинули на чистоту її клясової психольоґії!...

Ті, хто не був на Великій Україні, не могли зрозуміти ні наших відносин, ні „широко-клясової" психольоґії нашого отамана, але протести проти наддніпрянського марнотратства лунали чим раз то дужче. До мужеських голосів незабаром прилучився і жіночий хор: пані були незадоволені, що на торгу дуже підбивають ціни в гору наддніпрянські пані — ріжні ґенералові та міністрові. Тож цілком зрозуміло, що під кінець Галичане, як чемні вони до нас не були, мусіли якось боронитися від сего нашествія наддніпрянських марнотратів, і галицький уряд видав наказ про дозвіл в'їзду з Наддніпрянщини тільки для осіб, що викажуться справжніми службовими потребами.

До другої ґрупи належали ех-міністри. Вони, звичайно, поселялися в ліпших готелях: „Уніон" або „Австрія" і в ліпшім разі не робили нічого, а в гіршім вели „орґанізаційну роботу", себ-то орґанізували або пробували орґанізувати на зразок наддніпрянської „Селянську Спілку", а потім поговорювали навіть і про „Трудові Ради". В кождім разі вони були незадоволені з теперішнього галицького „дрібно-буржуазного" уряду і в ріжний спосіб підривали

під ним ґрунт, підготовляючи пришествіє нового — „демократичного“.

До таких діяльних наших ех-міністрів належали в першу чергу Микита Шаповал і Микола Ковалевський.

Не знаю, чи минув тиждень по моїм приїзді до Станиславова, як в один прекрасний день в кабінеті у Трохименка я побачив Миколу Ковалевського. Я здивувався.

— А Ви в якій справі тут?

— В тій, що й Ви — служу у п. Трохименка!

Виявилося, що він прибув до нас також як урядовець особливих доручень, але вже „пятої“ кляси!

В чім полягала його служба у Трохименка ніхто з нас точно не знав. Він дістав у своє розпорядження окремий кабінет, щось там писав, когось приймав, але ніяких слідів його роботи ми не бачили.

Правда, була одна справа, де він виступив у всій повноті своїх повновластей: йому доручено було розслідити діло про образу Корнієнком одного з наших також не то ех-міністрів, не то лідерів партії, не то „звісного діяча“. Понеже Корнієнко по службі підлягав безпосередньо мені, то в розслідженню тої справи приймав участь і я. Діло було таке: Корнієнко віз десь потяг із нафтою чи з цукром. При тім

самім потягу їхала й наша ,,особа". Тій особі щось не подобалося, і вона стала начальницьким тоном кричати на Корнієнка. Він був під чаркою, а тому з особою говорив без особливого респекту і на прикінці заявив особі, що як вона не лишить його в спокою, то він викине особу за шиворіт геть з ваґону. Він не відпирався своєї вини і пояснив мені, що особа, то звісний бандит, котрого він знав ще на Україні і котрому давноб пора сидіти десь у тюрмі. Але особа була знайома Ковалевському і тому він з цілою серіозністю взявся до суду. Справа скінчилася службовою доганою. Се одинокий випадок, коли я бачив Ковалевського при виконанню службових обовязків. За те багато часу витрачав він на ,,орґанізаційну" роботу.

В Станиславові виходила тоді ґазетка під назвою ,,Нове Життя". Редаґувала її ніби якась колеґія, але фактичним редактором був Козловський. Незабаром по приїзді Ковалевського в тій ґазетці стали зявлятися статті про Селянську Спілку. В статтях подавалися дуже гарні, але, на жаль, неправдиві інформації про діяльність Селянської Спілки на Україні і закликалося до орґанізації Спілки і в Галичині. Одночасно станиславівська ,,Молода Громада" в своїм помешканню при вулиці

Богдана Хмельницького орґанізувала ряд лєкцій, на котрих докладчиками виступали Шаповал і Ковалевський. На першій лєкції Шаповал виступив з довгою, більш як двохгодинною промовою, в котрій він перед здивованими слухачами — переважно галицькою молодю — відкрив величаві картини роботи наддніпрянської „демократії“, а в першу чергу партії У. С.-Р. Мене й Чудінова, котрі були на докладі, вразила та сміливість (щоб не сказати більше), з котрою він перекручував факти, давав їм своєрідне освітлення і просто плів небилиці. По його словам виходило, що з одної сторони український народ, се „троґлодіти“ (не знати що він розумів під сим словом?), трохи не первісні дикуни, а з другого боку, се незвичайно велика і могутня сила, котра під проводом партії У. С.-Р. збудувала велику українську державу і далі покаже зразок державної мудрости цілому світові, головне тому, що розвяже земельне питання по есерівській проґрамі. Партія У. С.-Р. по його словам зорґанізувала довкола себе все трудове селянство, і за неї те селянство готово хоч у вогонь і у воду. А що найважніще се, що під впливом партії У. С.-Р. було видано четвертий універсал і обявлено самостійність української держави. Недоговореним лиша-

лося самозрозуміле кождому: що й Галичане повинні приставати до сеї найдужчої і найславніщої української партії!

Я розумію, що при політичній аґітації не дуже перебірають засобами, але мене вразила широта фантазії докладчика й така безцеремонність в обходженню не так із фактами, як із легковірною і малопоінформованою галицькою публикою, котра готова була повірити отим теревеням тай справді покинути своє питоме, старе й добре, і піти за нашими балакунами і фантазерами. Я був не одним із Наддніпрянців, що обурювалися на такі способи політичної аґітації. До мене там же в салі приступив ще один Наддніпрянець-кооператор (на жаль, не згадаю його призвища), який схвильовано мені сказав:

— Та вийдіть же, спростуйте перед людьми його байки! Се буде злочинство із нашого боку, коли ми всі за їх гостинність та відплатимо Галичанам тим, що один їх морочитиме, а другі мовчатимуть, так ніби всі його підпирають!

— Мені вже остобісіло сперечатися з нашими панами на Україні, хочу хоть тут мати спокій, до тогож я не маю матеріялів під руками!

— Я Вам дам досить матеріялів!

— Та чом Ви самі не виступите?

— Я не можу, у мене бракує голосу, я хворий на туберкульоз...

Я записався першим до дискусії, але виступити мені в сей день не прийшлося: докладчик говорив більше як дві години, і тому дискусії було перенесено на слідуючі збори, котрі призначено за три чи за чотирі дні.

Мій новий знайомий просив мене зайти до нього і представив мене своїй дружині. Він справді виглядав дуже зле, і жінка про нього дуже турбувалася. З великим здивованням в ньому я впізнав ненависника наших соціялістів (тоді такі випадки траплялися ще рідко!).

— От через їх злочинну роботу мушу кидати Батьківщину, тяжко хворий тікати з жінкою, з дітьми за кордон, поневірятися світами, кидати свій заробіток — я робітник, що чесно працював ціле життя, а вони паразити, нероби, натворивши лиха, замість того, щоб дома покутувати свої гріхи, перші повтікали і тут людей дурять, хотять і їм натворити тої біди, що у себе дома наробили...

Він хвилювався, кашляв, а жінка його заспокоювала:

— Та годі бо, заспокойся, Галичане самі винуваті! Хібаж вони самі не бачуть людей? А вони тимчасом замість того, щоб сказати: сиди тихо! — запрошують

Шаповала в державну комісію для вироблення земельного закону, бо Шаповал, бач, написав земельний закон для Директорії!

— Знаєте, що то за закон? Се сміх один, чи Ви чули про нього?

— Ні, не чув.

— Шаповал подав проєкт земельного закону. Той проєкт лежав мабуть довгенько, бо він його досить забув. На якійсь там нараді чи комісії, в його присутности, стали перечитувати ріжні проєкти, між ними і його власний. Він його слухав, слухав, а тоді й каже: „І який се ідіот міг написати такий дурний проєкт?“ — „А сеж Ваш власний проєкт,“ . . . пояснили йому. Можете собі уявити конфуз сього мудрагеля!

— Мабуть в Національній Раді не знають про сей епізод? . . .

— Може й знають, але Галичанам так імпонує самий титул „міністер“, що вони найбільшого неука готові собі на пораду закликати, тільки за те, що він у нас був колись міністром. . .

— Так, то дуже „поцтивий“ народ! . . .

— Ви все отсе розкажіть їм, а також розкажіть, що при оголошенню четвертого універсалу якраз фракція С.-Р-ів у Центральній Раді найбільше опіралася самостійности України, так, що проф. Гру-

шевський мусів їх довго переконувати, поки вони згодилися.

— А деж я возьму докази на те? Я не хочу виступати так, як вони, з голими твердженнями.

— Пошліться на мене, а я їм пригадаю все як було, бо мені розказував про те очевидець — Лотоцький, який був на тім засіданню С.-Р-ів. Побачимо, чи вистарчить у них сміливости відпиратися?.. Я конче прийду на збори, хоч би умірав, аби тільки вивести їх на чисту воду!

Прийшовши на слідуючі збори, де я мав виступати першим бесідником, я побачив незвичайну авдиторію: пів салі було занято місцевими робітниками. Доси їх ні разу я не бачив на зборах Молодої Громади. Було ще рано, инші люде ще не посходилися, і я сів собі самотою, мимохіть прислухаючися до розмов довкола:

— ... Та просто не давати їм говорити!... Ми Вас добре знаємо, не хочемо слухати, нам не інтересно, що Ви там хочете говорити, от і все...

Я зрозумів добре ту розмову: опонентам Шаповала сьогодня мають не дати говорити. Той раз він дотягнув свою промову так, щоб не було часу для опонентів, а сьогодня постарався о кляку. От вже і в Галичині заводиться наша наддніпрянська

система: право голосу можуть мати тільки соціялісти, инших „народ“ не повинен (або „не хоче“) слухати! Але тут се новина, бо доси, як я чув, тут панували справжні европейські і справжні демократичні звичаї: була свобода слова, і право голосу мали всі однаково. Се, очевидно, уже плоди роботи нашої наддніпрянської „демократії“, се специфічно наші „товаріщескі“ звичаї.

Мої здогади потвердилися цілком. От приходить Шаповал і Ковалевський. Вони запобігливо вітаються з робітниками і переговорюють з ними.

Голова Громади, молодий пристойний чоловік, відкриває збори і вносить пропозицію, щоб з огляду на кількість опонентів час їх промов обмежити десятю мінутами. Збори ухвалюють внесення більшістю голосів. Все по нашому! Аж дивно, як скоро переймаються Галичане нашою наукою! На обличчах Шаповала і Ковалевського переможна усмішка.

Нарешті дають мені слово. Але голова зборів дуже пильно стежить за моєю промовою. От я згадую про діяльність Грушевського і Винниченка.

— Прошу, — ми Галичане шануємо проф. Грушевського і Винниченка, і я не можу допустити, щоб їх тут ображали...

— Та Вин іще не знаєте, що я про них говоритиму, може я їх шаную ще більше, ніж Ви?...

Серед публики сміються. Рівно по десяти мінутах голова відбирає мені голос. Але я насмілююся протестувати:

— Коли докладчик дурив Вас дві години, то дайте мені на спростовання бодай пів години!

На моє здивовання авдиторія за мною. З уст тих же робітників чую: „Най говорить! Справді дайте чоловікови сказати! Багато правди говорить!“... При голосованню мені дають право говорити скільки схочу. На протязі півгодинної промови я спростовую твердження Шаповала і доводжу, що вони ніякого народу за собою не мають, що наробили купу дурниць, за самостійність виступали вже post factum, а перед тим навпаки, ганьбили самостійників як „шовіністів“ і „буржуїв“, „які затемняють клясову свідомість трудового народу“ і т. д. Мене Ковалевський і Шаповал перериваютъ вигуками: „то неправда, і то не так, **ми** маємо за собою народ, **ми** збудували державу, народ весь за нами!...“

— А коли Ви збудували державу і зєднали собі народ, то чогож Ви втікли з тої держави, чом Вас народ не оборонив і не заступився за Вас? Чого Ви й тут народ баламутите? Хочете, щоб і тут

було те саме, що у Вас дома? Ми тікали від Вашого „народу“, бо своєю демаґоґією із нас Ви зробили „контр-революціонерів“, „ворогів трудящихся“ і т. д. Ми є еміґрантами з Вашої милости, а чиєю милостю вибралися на еміґрацію Ви? Чом Ви не продовжуєте Вашої роботи серед своїх вихованців? Ваше місце тепер у столиці „трудового народу“ — в Києві, а не в буржуазній Галичині, не серед тих „дрібнобуржуазних“ Галичан, про котрих Ви дома инакше, як з висока, и не говорили!...

Мене вислухано терпеливо. Ніхто з авдиторії мене не переривав і навіть чулися піддобрюючі вигуки: „правда, коли народ за ними, чом вони тепер не з народом?“...

По моїй промові виступає голова Радикальної партії Галичини др. Лев Бачинський. І тільки він почав говорити, як нараз серед салі залунали вигуки: „Годі!... Не треба!“... Пішли сміхи, глум, крики: видно було, що йому не хотіли дати говорити. Я зрозумів і чому: він виступав з гострою критикою Шаповалових поглядів на земельну справу і доводив, що Шаповалівські теорії є проста нісенітниця і дурниця, котру в ніякім разі примінити на галицькім ґрунті тай нігде не можна. Промовця переривали кілька разів. Виникло кілька скандалів, так що трохи не прийшло до розвязання зборів. Але, як кляка не кри-

чала й не бешкетувала, старий посол, що видів не такі види на свойому віку, не дав себе збити з пантелику: він із залізною і холодною льоґікою без ніякого труду розбив усі арґументи соціялістичного доктринера і довів свою промову до кінця при загальнім співчуттю інтеліґентної частини авдиторії.

Серед Галичан — оборонців Шаповала, я вперше почув Василя Пачовського. Його промова зробила на мене сумне враження. Він цілком перенявся Шаповалівською наукою і домагався не більше не менше, як негайної підготовки до радянської форми правління в Галичині!

— Ми мусимо сотворити собі партію в роді українських С.-Р-ів для того, щоб не дати засісти в робітничих радах Жидам і Полякам. По нашій робітничій революції треба, щоб ми мали в радах своїх людей...

В тім було видно, як Галичане орієнтувалися в обставинах. Пачовський не хотів бачити, що Шаповал і Ковалевський, підготовляючи трудові ради, в тих радах самі зовсім ніколи не сиділи, а мусіли тікати якраз від тих самих рад, бо в них засіли Москвини, Жиди й Поляки!

Але мене утішили присутні Галичане:

— Слова Пачовського не беріть серіозно, він завтра буде говорити щось иншого, а

позавтра знов щось инше, в залежности від настрою. Він поет, а не політик.

Справді пів року пізніще, зустрінувшися у Відні з В. Отамановським, я почув від нього цікаву новину: по його словам у Камянці той самий В. Пачовський недавно виступав як монархіст!...

Загалом виступи і поводження деяких Галичан того вечера охолодили трохи мою безкритичну любов до них. В ,,Бесіді", де по дискусіях зійшлися кілька професорів і инших її членів, я на ґратуляції за мій виступ деяких моїх знайомих відповів:

— Не маєте за що ґратулювати, бо ліпше булоб, колиб я не потрібував виступати з отакими розясненнями й інформаціями! Ви не вмієте розібратися ні в наших обставинах, ні в наших людях!

— Ми не знаємо Ваших відносин і не розуміємо Ваших партійних суперечок, ми звикли шанувати погляди навіть наших політичних противників...

— Ви не можете зрозуміти того, що наші ,,політичні противники" звикли уживати такої зброї, що коли Ви їх ,,шануватимете", то вони Вам за Вашу ,,пошану" зітнуть голову або посадять Вас у тюрму. Ми також довго їх ,,шанували", а от тепер бачите, чим та наша пошана скінчилася: ми стали безправними паріями на нашій

землі, і ще добре, що живі лишилися, а то за те, що ми осмілюємося мати своє переконання, дивіться якийсь С.-Р. або С.-Д. Вас обявить поза законом! Зрештою побачите, що за Вашу пошану до них Шаповал і Ковалевський заведуть у Вас Селянську Спілку, котра потім перейде до С.-Р-ів, а ще пізніще виставить домагання про знесення Вашого уряду яко „буржуазного“ і заміни його радами або „совєтами“. Колиж їм удасться розвалити Вашу державу, то вони втічуть далі з тою самою своєю проґрамою. І нігде, ніколи вони не перестануть того робити. Над ними, як над тим Агасвером, тяжить якесь прокляття: доки вони житимуть, вони робитимуть те саме — від Селянської Спілки до „Совєтів“!

— Ну, се Ви дуже згущаєте краски. Не може бути, щоб вони нам так віддячилися за нашу гостинність!

— Побачите!

Мій співбесідник, професор ґімназії з довгою чорною бородою, не згоджувався зо мною і поясняв мої слова нашою наддніпрянською партійною нетерпимістю. На превеликий мій жаль за кілька тижнів він сам при зустрічі зо мною не тільки признав мені рацію, але навіть більше того, та про се пізніще.

Не знаю, наскільки успіху мали Шаповал і Ковалевський у своїй словесній пропаґанді, але для своєї ,,орґанізаційної роботи" вони ужили більш раціональних засобів, котрі більше промовляють людям до серця. Незабаром там же в ,,Бесіді" я почув такі наріканя:

— Недобре поводяться у нас Ваші Наддніпрянці... Здається, що й поважні люде, колишні міністри, а так роблять, що не годилосяб і студентові...

— Та наші міністри здебільшого із студентів, тож і не дивуйтеся! Їм з причини молодости багато не можна брати за зле. А хтож-то себе показує?

— Та Ковалевський. Уявіть собі, в ,,Австрії" піячить з дівчатами-Польками, а при ньому і деякі наші хлопята. Напиті співають, регочуться, звертають увагу на себе. Знаєте, се дуже недобре. Може у Вас на те й не звернулиб уваги, а у нас инші звичаї! Особливо в сі часи піячити з польськими дівчатами — сеж скандал!

— А Ваші хлопці при ньому які?

— Не великої моральної вартости, а всеж наші Галичане саміб того не зробили, хіба за чиїмсь проводом!

Справді в товаристві Ковалевського і Шаповала здебільшого при столиках по

кафе я все частіще став помічати молодиків-Галичан, навіть декого із старшин. Вони вели ділові розмови, нараджувалися раз-у-раз, видно „орґанізаційна робота“ наших С.-Р-ів добре посувалася вперед. Ознаки тої роботи помічалися і в инших напрямах: вони незабаром набули собі „Нове Життя“. В сій ґазеті все частіще стали появлятися статті про Селянську Спілку і велася уже явна пропаґанда за орґанізацію Селянської Спілки на наш зразок і в Галичині. Статут Спілки був хитро пристосований до „дрібнобуржуазної“ галицької психольоґії — себ-то багато уваги в нім уділялося національній справі, але суть оставалася стара: Селянська Спілка і в Галичині мала бути експозитурою партії У. С.-Р., якою вона була і у нас. Щоб доповнити інформації про Селянську Спілку, написав і я до „Нового Життя“ статтю, в якій помістив те, що пропускали попередні інформатори (головне М. Ковалевський). У відповідь на се зявилася стаття повна неправдивих даних, інсинуацій і просто клевети на мене самого. Я, розуміється, написав спростовання і вже без церемоній навів факти, які представляли діяльність партії У. С.-Р. в яснім світлі. Ту статтю я відніс до редактора Козловського, і він мені приобіцяв, що видрукує в найблизшім

числі. В найблизшім числі ані в слідуючім моя стаття не зявилася, і я знов пішов на розмови з Козловським. Він знова дав мені слово, що в слідуючім числі стаття буде поміщена. Знов вийшло число і знов статті нема. На жаль, я мав її один примірник і тому не міг дати в иншу ґазету. Тоді я зайшов до редакції і катеґорично заявив, щоб мені було віддано статтю або надруковано негайно. Козловський словом чести запевнив, що стаття буде надрукована. Можна собі уявити, як злостила мене отака поведінка! Я розумію, колиб він одмовився друкувати, але так дурити мене — се було з його боку або насмішка надо мною, або якийсь хитрий плян, котрого я не міг зрозуміти. Я був розлючений і між иншим в розмові з моїми товаришами по службі Галичанами розказав сей факт і дуже нарікав на Козловського. Вони мені розкрили його карти:

— Хіба Ви не знаєте Козловського?

— А звідкиб же я його знав?

— Тото воно й видно! Козловський добрий „Geschäftsmann": він видавав перед тим польську ґазету і може видавати ще яку хочете. Тепер він продає „Нове Життя" Ковалевському, тому з Вашою статтею і виходить задержка, а в рахунках з Ковалевським вона може мати свою ціну. Хіба Ви не бачите, що Козловський

що дня ходить до Ковалевського на переговори?

Справді, я дуже часто бачив, як він виходив із кабінета Ковалевського, але в простоті душевній навіть не міг підозрівати, щоб наші С.-Р-и на таку широку скалю повели свою роботу, що навіть рішили випускати власний орґан! До тогож я не міг собі уявити, де вони візьмуть на те гроші? Як би то не було, я направився до Козловського і в катеґоричній формі домагався звороту статті. Він сказав, що її не має, що вона є у редакційній колеґії і він негайно по телефону попросить, щоб її прислали. По телефону він говорив з кимсь, але ніби не було того, в кого була моя стаття. Я зрозумів, що він мені не хоче її віддати. Тоді я заявив, що не піду з редакції, поки не дістану статті. Справді я роздягся і сказав, що тут остануся і в разі потреби спатиму на канапі, доки він її не віддасть мені. Він пішов по статтю, а я лишився його дожидати. Не мігши здержати свого гніву, я пожалівся його секретарші:

— Знаєте, я чув про підкупність і корупцію французької преси — так там хоч давня рутина, вже вироблені традиції, але таких звичаїв, як у п. Козловського, мабуть навіть серед французьких журналістів годі знайти! А що до наших —

наддніпрянських, то нам дуже далеко ще до галицьких: наша журналістична етика тогоб не дозволила!

Я надаремно прождав Козловського кілька годин (він обіцяв бути за пів години!), а у вечері зустрівши в „Бесіді“ того члена редакції, на котрого він послався, я довідався, що в редакційній колеґії ніколи й не було моєї статті, що він взагалі про неї вперше чує!

При слідуючім побаченню зо мною Козловський просто заявив, що не віддасть мені статті і не надрукує тому, що я осмілився так без респекту говорити про нього!

Моя пошана перед Галичанами ще трохи спала. Сей епізод показав мені, що і в Галичині є звичаї й люде, які можуть не то що дорівнятися, але й перевисшити наші! Щоб докінчити сей епізод, мушу хіба ще додати, що навіть мого офіціяльного спростовання, писаного на основі § 19. австрійського закону про печать, „Нове Життя“ не вмістило так, як я написав, а перекрутило і пересипало мій текст своїми полємічними примітками. Я не мав уже тоді ні часу, ані охоти позивати редакцію, як мені се радили.

Але звідки наші С.-Р-и могли мати стільки грошей, щоб витрачатися на пропаґанду по шинках і купувати собі орґани?

Я не міг догадатися. Заробити стільки наші заступники „трудового" народу, очевидно, не могли, бо вони взагалі нічого не робили крім своєї пропаґанди, хіба Ковалевський може привіз рештки з німецьких міліонів? Справу мені незабаром розяснив один із моїх земляків — Самійленко.

Він був колись міським командантом у Полтаві, а тепер у Станиславові ніс функції воєнного контрольора чи що, словом, мав службу від наддніпрянського уряду. Я майже що дня проходив на залізницю й назад побіля будинку, в котрім він урядував і часто вертався до дому разом із ним. Один раз, ідучи отак до дому, він розказав мені таку історію:

— Знаєте, тут починається скандал. Мені доручено прослідити за компанією соціялістів-самостійників, які купують тут дім. Вони вже його зовсім сторгували, здається, й купча готова, а тут виникає справа, де вони стільки грошей набрали? Я то знаю звідки, але публична опінія не знає, а мені ніяк виносити справу на білий світ...

— Деж вони справді набрали грошей?

— Та се урядові гроші. Директорія для піддержки урядових партій роздала їм субсидію в залежности від їх сили й чисельности. Отже С.-Р-и дістали двана-

цять міліонів, С.-Д-и вісім міліонів, а найбільш скромні С.-С-и два з половиною міліони. С.-Р-и, як Ви знаєте, вкладають гроші на пропаґанду і власний прожиток, С.-Д-и, не знаю куди, а С.-С-и, ті найпрактичніщі — рішили купити домик для партії...

— Наперекір усім соціялістичним засадам...

— Менше з тим! Не знаю, як вони викрутяться з тої історії, але знаєте, для нас Наддніпрянців се дуже неприємна річ...

— А хтож тут з них є?

— Тимченко, Мацюк, Білинський, Макаренко і ще дехто. Справу з купівлею дому ведуть головне Тимченко і Мацюк, у них мабуть буде ревізія...

Справді за кілька днів по місту рознеслася вість про ревізію у соціялістів-самостійників. Було знайдено якесь фамілійне срібло, вони доводили, що то їх власність, — виходило, що ніби їх підозрівали в тім, що се не їх власність і т. д. Скандал дальше не розгорівся, бо якось його притушили, але й домик від С.-С-ів вислизнув.

Тут до речі розказати про мою зустріч і знайомство з С.-С-ами. Не пригадаю вже, хто і при якій нагоді представив мене сухорлявому чоловічкові з чорною борід-

кою, який назвався Мацюком. Він одразу почав з комплїментів менї:

— А, дуже приємно менї, я вже давно хотїв був познайомитися з Вами: я багато чув про Вас від Вашого земляка, Андрія Лївицького.

— Добре, чи зле чулисте?

— О, саме добре! Дуже жалко, що ми Вас не мали під рукою і не знали де Ви, а то миб Вас зробили мінїстром. Знаєте, такий скрутний час прийшов, у нас не було нїякого вибору, абсолютний брак людей: самі злодії, або взагалї скомпромітовані люде.

— Значить, думали, що я полїзу в таку компанію, щоб скомпромітуватися?

— Ну, чогож там? Ви булиб між нашими людьми, не між якимись С.-Р-ами або С.-Д-ами — я знаю, що Ви їх не любите...

— А хтож то „Ваші" люде?

— Соціялїсти-Самостійники.

— Чогож Ви думаєте, що я їх любив би більше, ніж инших соціялїстів?

— Я от познайомлю Вас із нашим головою Макаренком, Ви побачите, що у нас з иншими соціялїстами ріжниця велика.

Справдї в недовгім часї я зайшов якось до „Уніону" і застав Мацюка при снїданку з високим панком із гострою борідкою, котрому Мацюк мене і представив:

— Отсе є Андрієвський, а се Макаренко, про котрого я Вам говорив (Макаренко Кубанець, один з кількох братів, яких імена досить знані по їх політичній роботі на Кубані і на Україні).

Макаренко також почав був з компліментів мені, але я його відразу охолодив:

— Здається, що ми ніколи не зійдемося з Вами через кардинальну ріжницю в наших світоглядах: Ви соціяліст, а я не соціяліст.

— Ну, се можна примирити!

— Ні, для мене сього примирити не можна, бо я отверто борюся проти соціялізму і соціялістів.

— Значить, Ви стоїте за експльоатацію одних людей другими?

— Ні, се значить, що я стою проти експльоатації, а соціялізм уважаю за такий лад, коли експльоатація можлива і буде гіршою, ніж при якім иншім.

— Ми з Вами поговоримо ще пізніще про сі справи, надіюся, що все таки нам з Вами порозумітися можна буде.

— Не думаю!

На тім ми й розійшлися і більше мене С.-С-и не пробували спокушати, але їх приязнь я відчув на собі не в довгім часі.

В кінці березня по Станиславову пішла чутка, що з Галичини мають виселити усіх Наддніпрянців, котрі не мають ніякої

служби. Таке розпорядження прийшло від наддніпрянського уряду, від котрого тепер тікали всі урядовці, військові і цивільні, старшини, ,,отамани" і просто українські громадяне, котрим обридло вічне наше безладдя і небезпека. Галицький уряд ретельно взявся до виконання того наказу, бо через наших наддніпрянських багачів-неробів не тільки скрізь страшно підвисшилися ціни, але і взагалі деморалізувалася досить скромна галицька інтеліґенція. Справді наказ був раціональний, і ми чекали, що в першу чергу виселять наших безробітних ех-міністрів. Цікаво було, чи схотять вони, хоч під примусом, виїхати в ту ,,державу", яку утворили своєю мудрою роботою?

На моє превелике здивовання хтось із наших урядовців приніс мені втішну вістку:

— Знаєте, я бачив списки тих, що підлягають виселенню, Ви стоїте на одному з перших місць.

— Се не може бути: яж маю урядову службу, до того всі прецінь знають, що я на ділі працюю, а не фіктивно.

— Я не знаю, а тільки Ви стоїте в списках.

— А Шаповал, Ковалевський, і прочая міністерська братія — також?

— Ні, їх нема.

— Се неймовірно, Шаповал, усім знано, що не має ніякої роботи і він не підлягає виселенню, я маю державну службу і підлягаю: Галичанеж не дурні, вони мають очі й розум!

Але мої міркування на сей раз були хибні. В один прекрасний ранок мені на Липову вулицю, з точним моїм адресом, все як слід, принесено з командатури цидулку, в якій мені приписувалося в протязі 24 годин опустити місто Станиславів і Галичину.

Цікаво, що разом зі мною в той час мешкали аж три брати Трухлих. Один із них, Сергій, мав якусь посаду в кооперативі, а инші два нічого не робили. З них ніхто не дістав такого наказу.

Я негайно з тою цидулкою побіг до готелю „Австрія", де тоді мешкав Вячеслав Липинський, який вертався від Петлюри до Відня. Знаючи вже добре психольоґію Галичан, я був певен, що одно слово такої важної персони як „пан посол" значить більше, ніж усякі мої арґументи, бо що я з себе уявляв справді?...

З візитівкою від Липинського, в котрій він власноручно написав, що ручиться за мене і за мою благонадійність, я поспішив до тогож сотника Гарабача, котрий мене так гостинно був приняв, а тепер так енерґічно хоче позбутися.

Карточка Липинського, як я і сподівався, зробила на нього маґічне враження:

— Алеж прошу, я негайно відкличу наказ, се певно непорозуміння якесь! Перепрашаю дуже, я підписую раз-у-раз сотні паперів, отже підписав і ту фатальну картку. Зрештою знаєте, що списки складали не ми, а з доручення нашого уряду зложили Вашіж люде: пан Мацюк і бувший морський міністр, пан Білінський. Ми не знаємо нікого з Вас і думали, що буде по справедливости, коли ті списки уложать Вашіж, тим більше так поважні особи.

— А чи Ви знаєте, яке власне заняття мають тут ті пани, котрим доручено виселяти нас?

— Гм..., здається, що ніякого... Алеж прошу ласкаво дарувати, я тут ні при чім, бо то зроблено з наказу вищої влади...

В Національній Раді, якої засідання було сьогодня, я застав Самійленка і розказав йому про мою пригоду.

— Я знаю вже добре Вашу історію. Знаєте, хто то Вам прислужився? По просьбі Шаповала — Мацюк.

В Національній Раді з тої історії зробили цілу справу. Внесено було інтерпеляцію про виселення Наддніпрянців. Уряд виправдувався, посилаючися на те, що робив по наказу Петлюри і за допомогою самих Наддніпрянців. Називалося й імя Са-

мійленка, котрий ніби приймав участь у складанню списків.

Коли я його побачив зараз же по тім засіданню, то він обурено мені заявив:

— Самі Галичане доручили Мацюкові та Білінському, а тепер усе хотять звалити на мене! Будьте добрі, дайте мені картку про Ваше виселення, я її приключу до инших документів, котрі я представлю і в Національну Раду, і в суд, бо я не хочу так лишити сеї справи!

Справді він щось писав і добивався опублікування своїх оправдань, але здається, що з того нічого не вийшло. На жаль, у нього лишилася і та моя картка, яку я дуже хотів зберігти на память, як про приязнь до мене соціялістів-самостійників, так і про міністропочитаніє поцтивих Галичан!

* * *

Коли я вже згадав про зустріч мою з Липинським, то варт сказати й про неї два слова. В першій половині березня я бачився з ним у перше в Станиславові. Тоді він їхав з Відня на фронт зложити звіт урядові про свою діяльність. Пробув там мабуть більше як тиждень і вернувся до Станиславова дуже сумно настроєний.

— Знаєте, те, що я бачив, остаточно переконало мене в цілковитій безнадійности нашої справи. Ніякого порядку, повне безголовя, немає людей, нема кому з розумом твердою рукою вивести нашу державу на пряму певну путь. Те, що я бачив — аґонія. Не знаю, чи ще довго протреває, але кінець за нею один — смерть!

Вже тоді він говорив про свою димісію, але остаточно рішився на сей крок тільки за чотирі місяці пізніще — по убійстві Балбачана.

Тодіж я познайомився з Балбачаном і навіть у мене, на Липовій вулиці, збіралися Липинський, Балбачан та Чудінов, і ми разом обговорювали, чи приймати Балбачанові пропозицію від уряду про обняття команди над його запорозькою дивізією, чи ні. Ми тоді в один голос радили йому, щоб він не зрікався, і можливо, що, послухавши нашої ради, він виїхав на фронт. Не знаю, чи ся нарада не коштувала йому життя?...

Я говорив з Балбачаном кілька разів, і він розказував мені свою сумну історію.

— Я вже написав кілька прохань та отвертих листів до Петлюри і до кого тільки можна. Я нічого не прошу, тільки суду надо мною, але Директорія, головне Винниченко, не хоче суду, бо боїться,

що випливе маса скандалів. Найголовніще, що ті гроші, котрі взято було при моїм арешті, частинно розкрадені і замішаний там один протеже Винниченка. А Петлюра і його компанія бояться, що я виявлю їх злочинну недбалість, а, головне, неуцтво й нерозуміння військових справ.

— Чи вдалося що зробити Міхновському, коли він прибув до Вас?

— На жаль, нічого, бо за день чи за два, як він прибув, він захворів і потім лежав у тифі в мене у ваґоні, аж поки мене й арештували.

— А Ви би були пристали на такі пропозиції від Хліборобів-Демократів тоді, як іще були в Полтаві?

— О, з великою радістю! Жалко, що я не був тоді знайомий з Вами, або з яким иншим не-соціялістом: я був один однісенький, а з усіх боків мав самих ворогів. Як би ми почали були раніще орґанізувати „куркулів", то певно, що і Полтави не довелосяб віддавати.

— В чім власне полягає причина Вашого арешту?

— Мене здавна ненавидять Тютюнник, Осецький, Волох, а може й Петлюра боявся за свою популярність. У мене було одиноке військо: національно свідоме і дисциплиноване. Вони, видно, рішили його винищити і через те не давали мені ніякої допомоги

без огляду на мої прохання. Пробували було і здеморалізувати моє військо, але се не вдалося. Розкажу Вам, як робився перегляд мого війська. Приїзджає ревізор (він назвав, здається, коли память мене не зраджує — Тютюнника). Виходить і вітається до війська:

— Здорові товариші!

Гробова мовчанка у відповідь. Він знова те саме:

— Здорові товариші!

І знов ніякої відповіди. Тоді я йому пояснив, що у нас слово „товариш" уважається за образу, тому, що се большевицька кличка.

Він тим був дуже незадоволений. Крім того він звернувся до мене з докорами, чом мої вояки не носять червоних розеток.

— Бо то московські большевицькі ознаки, а ми воюємо з ними і не можемо прикрашатися емблємами наших ворогів: ми маємо свій національний колір — жовто-синій, а не червоний!...

Взагалі Балбачан на мене справив враження переконаного українського націоналіста-патріота. Ні про яку реакційність або москвофільство його не могло бути й мови. Думаю, що се йому закидали його вороги для того, щоб оправдати свою

власну безсовісність. Досить того, що одним із його найлютіщих ворогів, котрий грав головну ролю в його арешті, був приятель Петлюри ,,отаман“ Волох, який потім, подібно до инших наших ,,демократичних“ отаманів, зрадив Петлюру в найкритичніщий момент і перейшов до большевиків.

Убійство Балбачана лишиться раз на все не тільки сумним і траґічним епізодом в нашій історії, але ще і яскравим причинком до характеристики нашої убогої т. зв. ,,демократії“. Правлячі сфери убили його з тої причини, що боялися перевороту, аби він не ,,захватив влади“! А захвату тої влади боялися тому, що він справді мав ширший світогляд і міг стати понад дрібязкові партійні рахунки, до яких в той час (весна-літо 1919. року) зводилася ціла державна робота Петлюри і його оточення. Наша ,,демократична“ влада воліла Волоха, котрий їй підлещувався і потім її продав большевикам, аніж прямого, різкого і простодушного Балбачана, відданого українській державній ідеї, але чоловіка, що не боявся, хоч як гірку, правду, сказати просто в очі ,,отаманам“!

Наша ,,демократія“ все дуже боялася Хліборобів-Демократів або иншими словами ,,куркулів“. Чому наші правителі,

що так любили і люблять прикриватися (цілком не по праву) отсим чарівним для них терміном: „демократія", так бояться українських заможніщих мужиків, які мають на назву народа і при тім дійсно трудового більше права, ніж усі наші псевдодемократи із усіма своїми „бідніщими" разом? Причина була та сама, що й за часів Центральної Ради і лишилася вона аж по сей день: наші соціялісти бояться, щоб не прийшов до влади статочний хазяїн-трудівник, бо разом із ним і при ньому немає місця ні соціялістичним експериментам, ані тим політичним спекулянтам, котрі хотіли побудувати свою владу (а не нашу державу!) на ріжних політичних махінаціях, на союзах з чужоземними демократіями і не-демократіями, спекулюючи на клясовому антаґонізмі власного народу, а не бажаючи опертися на труді — на упертій, витревалій, мозольній праці, до якої звик наш „куркуль", і котрою (а не ренеґатством і політичним крутійством, як наші заступники єдинства клясових інтересів від дворянського — до пролєтарського стану включно) він здобув собі і держить своє куркульське трудове майно!

Я не думаю, щоб наша „демократія" коли-небудь справді боялася „захвата влади" несоціялістичною частиною нашої інтеліґенції — такої у нас справді було дуже

мало і вона про те ніколи не думала. Але найбільшим страхіттям як для правительств Скоропадського, так і для урядів Винниченка та Петлюри аж до Лєніна та Раковського включно — все були примари політичної і клясової орґанізації середнього й заможніщого українського власника „куркуля", який з часом мав би відібрати владу і від камергерів „Его Императорскаго Величества" і від камергерів „Его Пролетарскаго Величества". А що „куркуль" пробував був орґанізуватися, то се видно було і наганяло тоді страху на нашу „демократію" й „аристократію".

З від'їздом Міхновського до Балбачана не скінчилася думка спробувати орґанізувати добровольчеське військо із заможніщого селянського елєменту. Я і Чудінов, приїхавши в Галичину, пробували було допомогти тій орґанізації через Галичан. В тій цїли ми ходили до двох державних секретарів: до Дмитра Вітовського і до д-ра Макуха.

У Вітовського ми були незабаром по нашім приїздї. Він приняв нас дуже чемно і зробив на мене гарне враження. Молодий ще чоловік, інтеліґентний, видно з сильною упертою вдачою і відданий цілою своєю істотою національній справі. Ми йому розказали про стан річей на Україні і предложили йому такий проєкт:

Хай галицький уряд постарається о дозвіл (ми все хотіли бути льояльними супроти нашої влади!) орґанізації наших наддніпрянських добровольців під командою Галичан. Ми мали із собою списки наших людей поки що з Поділля і думали, що можна булоб орґанізувати такі добровольчі відділи поки що там, а в міру розширення території, наші „куркулі“ самі приставалиб до тих добровольців, бо бачилиб там порядок, карність і відчувалиб провідну національно-державну, а не соціялістичну ідею. Колиб наш наддніпрянський уряд на те не пристав, то ми радили Галичанам поволі робити те самим, бо иншого виходу не було й для них: анархія, яка чим далі, то все більше розвивалася у нас, мусіла незабаром затопити й Галичину!

Вітовський вислухав нас уважно і ніби прихильно віднісся до нашого пляну. Він нам прирік, що поговорить із другими членами уряду і постарається про вирішення справи в бажаному для нас напрямку. Але Вітовський в короткім часі зійшов з політичної арени, не повідомивши нас про результати наших переговорів.

З тою самою справою ми звернулися підчас засідань Національної Ради до д-ра Макуха. Він нас приняв також досить чемно, але видно було, що наші проєкти йому не досить усміхалися. Почуваючи

се, ми просили його вжити заходів перед своїм урядом в тім напрямі, щоб наше наддніпрянське військо бодай не обдирало і не знущалося над нашими „куркулями" як доси. Він дав слово, що напише меморандум в тій справі і повезе його до Петлюри. Не знаю також, чи й він виконав своє приречення, бо нас про те також не було повідомлено. Я мав було намір піти в тій справі ще вище, до президента Петрушевича. Але приглядаючися довкола і ознайомившися з галицькою психольоґією з другого боку, з якого я її ще не знав, я побачив, що наша справа безнадійна. Хоч як Галичане нам співчували, як би може й не розуміли справедливости наших домагань, вони всеж не могли нам помогти через свою льояльність. Страшну галицьку льояльність, котра боїться зробити кроку поза уторованою стежкою їх звичаїв, їх світогляду і їх покірного відношення до якої будь влади, ту льояльність „поцтивого Русина", якою він уславився до ц. к. влади у себе дома, а потім і до нашої „демократичної" влади, коли недоля занесла його за Збруч! Справді, як потім висловився один із наших політичних діячів-„куркулів" перед одним таки із тих же галицьких державних секретарів, вони охотніще готові були чекати, поки за нашою наддніпрянською анархією при-

йдуть Поляки і передушать їх як курчат, аніж одважитися на рішучий крок перед нашою владою, або проти неї!

* * *

Щоб уже скінчити про відношення Галичан до Наддніпрянців, згадаю ще про переїзд Винниченка і Грушевського через Станиславів.

Саме в той день, як я разом із Штефаном і Трухлим приїхав із Тернополя до Станиславова, Винниченко звідти виїзджав (здається, до Відня). Рано вранці ми з Трухлим пішки йшли з двірця до міста, як побачили візника з куфрами, ізза котрих визирало дві заспані фіґури. Трухлий привітався до них, і в одній з них я пізнав „голову нашої держави“.

— А Ви звідки знайомі з сим панком? — запитав я Трухлого.

— А сеж мій товариш по партії.

— То Ви стали С.-Д.?

— А вжеж, навіть товаришом міністра був кілька днів!

— Ну, не можу Вам поґратулювати ні за Ваших товаришів, ані за карієру! Кудиж се Ваш голова так поспішає?

— Виїзджає за кордон: він виступив із Директорії.

— Значить, як звичайно: натворив, натворив, а тоді від діла рук своїх подалі! Хай инші продовжують будівлю на міцнім фундаменті, що ми поставили!...

У відділі постарчання в той же день я зустрівся з М. Ковалевським, котрий мені, видно з великим задоволенням розказав про виїзд Винниченка.

— Розкажу Вам інтересну історію. Чи чули Ви, як виїзджав сьогодня наш „голова держави"?

— А як?

— Приходить до свого ваґона (йому було дано окремий ваґон), а там на стіні крейдою написано:

„Наварили каші, а тепер тікають!"

— Щож, побачив коротку, але точну кваліфікацію своєї державної творчости...

— І знаєте хто написав? Жовняр вартовий-Галичанин, що стояв коло ваґона.

— Має хлоп спритний розум.

— Подорож Винниченка взагалі не принесла йому лаврів, чули, що тутешній уряд не схотів його приняти?

— А щож він мав з ним до говорення?

— Сеж для нього гірше поличника! Особливо після того, як Петлюру тут вітали трохи не з королівськими почестями!

Справді в „Новому Життю" я прочитав статтю повну ляментацій з тої нагоди, що з таким великим мужем і так непочтиво

обійшлися Галичане. По словам „Нового Життя“ виходило, що він навіть голови не мав де прихилити! На сей раз орґан Козловського був зле інформований: він не знав, яку квоту і в якій валюті віз Винниченко за кордон для „популяризації ідеї української державности“! Про се Українці дізналися пізніще*).

Так само як Винниченка, привітала Галичина і другого нашого державного мужа — проф. М. Грушевського. В кінці березня вернувся із Камянця С. Трухлий із своїми двома братами і розказали нам, що українські С.-Р-и і большевики під проводом Грушевського і при участи В. Чеховського, Жуковського й инших колишніх міністрів хотіли зробити в Камянці Подільському большевицький переворот, скористувавшися тяжким нашим положенням на фронті. Загальне обурення проти них на Україні було таке, що їх мало не розстріляло українське військо, яке прибуло на усмирення нових „повстанців“ і ніби сам Петлюра спішно посилав післанців, щоб спасти Грушевського від смерти.

Обурення в Галичині було не менше. Всі, хто знав тих людей, найбільше винили в цілій історії проф. Грушевського.

---

*) Цілу справу з вивозом державних грошей Винниченком було опубліковано у віденській „Волі“.

— Старий не може простити Директорії Трудового Конґресу і мститься над нею в той спосіб!...

Не знаю, чи правда тому було, що говорили і про проф. Грушевського і про вчинок Петлюри супроти нього, але коли Петлюра справді спас від смерти свого політичного ворога, то се був дуже шляхотний жест з його боку! Проф. Грушевський за те віддячився йому за кордоном в инший спосіб — по свойому!

Як би там не було, в один прекрасний день вкінці березня на вулиці Станиславова я зустрінувся з проф. Грушевським. Сама рука полізла мені до шапки. Сього чоловіка я шанував до того часу найбільше з усіх живих моїх компатріотів. Пригадую, що ще за студентських часів я раз чи два заходив до нього в справах нашої громади і кождий раз я йшов з набоженством, як до святого, або до пророка. Коли в 1912. році він приїзджав до нас у Полтаву на свято Котляревського і був на відкриттю нашого Українського Клюбу, то я мав собі за щастя, що мені випала велика честь привітати його в нашій хаті іменем полтавського громадянства. У мене вдома над моїм столом, на почеснім місці, висить його портрет, і я звик що дня з пошаною поглядати на нього і бажати собі в души, аби Бог продовжив віку нашому першому

громадянинові! Але... тепер моя рука як було піднеслась, так і повисла: я не зняв шапки перед сим чоловіком! Старий професор Грушевський, на котрого я колись молився, автор Історії України-Руси, орґанізатор Наукового Товариства ім. Шевченка, великий учений, великий учитель і провідник української нації вмер для мене! Я бачив перед собою члена „савєта рабочих і крестянскіх депутатов", товариша по партії М. Ковалевського і инших достойних „птєнцов" із славної С.-Р-івської стаї, нарешті ідеольоґа не української нації, тільки єдности і братерства з нашими одвічними ворогами, заступника не української нації, тільки „пролєтаріята і бєднєйших крестян"! Тепер я мав одно одиноке бажання: щоб хто дома догадався зняти у мене зі стіни портрет „товариша Грушевського!"

В Станиславові його приїзд усі старалися обійти мовчанкою, так ніби через місто проїзджав не прославлений і ушанований державний муж, котрого імя носила одна із головних вулиць міста, а якась непевна особа, котрої хотять як найскорше спекатися! Незабаром він так само непомітно, як приїхав, так і зник із Станиславова.

* *
*

На сім уже хочу кінчити про перебування наших Наддніпрянців у Галичині.

Яке було відношення галицької інтеліґенції до нас, Наддніпрянців, підчас нашого перебування в Галичині?

Воно було подвійне: наперед ми ніби імпонували Галичанам ,,широтою і цільностею натури", ,,природним розумом" і нарешті великими грішми і титулами. Але далі, коли вони приглянулися до нас близче, то їх охопило велике розчарування. Можливо, що до того у великій мірі спричинилася і шкідлива діяльність наших соціялістів. Так приміром мене запевняли, що як би не робота Шаповала й Ковалевського, то ніколиб не зібрався ,,робітничо-селянський з'їзд", і не внесено булоб ,,клясового" роздору в дотеперішній єдиний національний галицький фронт. Потім усе твердіще стали лунати голоси, що Шаповал, Ковалевський і їх компанія підготовляють державний переворот. ,,Нове Життя" справді перейшло до них офіціяльно і стало ширити наші специфічно соціялістичні думки. Кілька його чисел вийшло в подвійнім розмірі. Я довго не міг збагнути, чим могли зробити враження наші темні люде всеж таки на европейськи освічену галицьку інтеліґенцію? Але потім зрозумів: причиною тої пошани перед Наддніпрянцями була все таж галицька ,,поцти-

вість", котрій імпонували смілість і справд широкий розмах у боротьбі проти коректного противника наших соціялістичних діячів. Чого Галичанин не міг простити свойому чоловікові, те він охотно прощав нам ізза тої нашої „широти" або „глибини" або якогось там іще нашого „багацтва"! Годі було втолкувати їм, що їх люде помимо усіх наших „багацтв" далеко більше варті під кождим зглядом.

Пригадую, що на одних робітничих зборах мені довелося почути промову Безпалка. Мені вона як на соціял-демократичного промовця дуже сподобалася. Він говорив про політичне становище, обороняв крім робітничих ще й національні та державні інтереси краю, перестерігав робітників перед большевизмом і т. п. Видно було, що людина є знайома з тим, про що говорить, знає, що діється в світі, уміє прочитати европейські ґазети. Я висловив своє задоволення з його промови комусь із присутніх зі мною на зборах Галичан.

— Пане, та сеж Безпалко!...

— Так щож з того?

— Хіба Ви не знаєте Безпалка?

— Не знаю. В перший раз чую і бачу його.

— Ну, то як пізнаєте, тоді будете не так говорити!

— Не знаю, що я говоритиму далі, а тепер скажу Вам, що як на наші умови, то він виглядає професором супроти багатьох наших соціялістичних лідерів, в тім числі й міністрів. На мою думку він у нас на міністерській посаді більше відповідав би свойому призначенню, ніж усі наші Стеньки, Мартоси, Шаповали, Ковалевські, Штефани й инші многі їм подібні, хочай би вже тому, що він грамотніщий від них.

Тої своєї думки я не змінив і до сьогодня, не знаю, як Галичане?. . .

А от другий зразок. Зо мною у відділі постарчання служив один дуже милий, европейськи освічений і вихований Галичанин, на імя Роман Любомир Бучинський. Се був чоловік заможного стану, мав маєток під містом, свої доми, коней у Станиславові. На моє превелике здивовання, він зійшовся з Ковалевським. Я часто бачив їх разом при розмові і дивувався сій протиприродній дружбі. Якось я запитався Бучинського:

— Що Ви знайшли інтересного в Ковалевськім?

— Мені дуже подобаються Ваші С.-Р-и і їх проґрама.

Я засміявся.

— Слухайте, та сеж пів-дикі люде! Наскільки я знаю Вас і наших С.-Д-ів або С.-Р-ів, до Вас вони самі тай їх проґрами

підходять так, як до корови сідло. Коли Ви близче познайомитеся з нашими соціялістами, то згадаєте мої слова!

Скорше ніж я думав, справді він мав нагоду їх перевірити і переконатися в їх правдивости.

Всеж я мушу сконстатувати, що наші соціялістичні політики могли бодай якийсь час святкувати в Галичині свою перемогу: на розі вулиць імени Грушевського й Липової над будинком, де відбувався робітничо-селянський з'їзд, кілька днів маяли поруч два прапори: жовто-блакитний і червоний, символ галицького націоналізму і наддніпрянської „демократичности". З'їзд той критикував істнуючий порядок і уряд, посилав телеґрами до Москви і домагався від своєї галицької „буржуазії", щоб до участи в правлінню було допущено і його представників. Тут порівняючи до наших наддніпрянських порядків було дещо і спільного, тільки із владою поки що було усе якраз навпаки: поклони до Москви слали так як ми, але тут уже „демократія" просила „буржуазію", аби її пустила до влади. Не знати, до чогоб воно дійшло далі, як би діяльність наших С.-Р.-ів не було раптово припинено насильною рукою тоїж галицької „буржуазії"?...

ГОЛОВА VII.

Приїзд до Галичини Української Республіканської Капелі. Мій виїзд із Капелею за кордон. Закордонні зустрічі.

Серед сумної памяти наддніпрянської „роботи“ в Галичині, світлим виїмком являється приїзд і концерти Української Республіканської Капелі.

З проєктом орґанізації сеї Капелі носився ще за часів Гетьмана товариш міністра освіти, В. Дорошенко. Він задумував посилку за кордон великого українського національного хора, орхестри і танцюристів, які мали показати перед світом красу української народньої культури. Разом із собою в подорож Капеля мала взяти і зразки народньої художньої творчости, головне вишиванки, зразки тканин, малюнків, різьби то що. Проєкт був задуманий на широку скалю. Між иншим хор мав виступати в українських історичних костюмах, і для того українському послові в Туреччині було навіть доручено купити

спеціяльні турецькі тканини. Але сьому проєктові, як і багатьом иншим „благім поривам“ гетьманських урядів, „свершіться не било дано“! Довершила сей проєкт Директорія на свій зразок. В час мого перебування в Київі відбувся конкурс на заміщення посад хористів уже української „Республіканської“ Капелі. (Титул „республіканський“ ми дуже любили приставляти без розбору.) Конкурс дав як найліпші результати. До хору було принято сто прекрасних голосів. Але в часи загального безладдя при евакуації, уряд не спромігся дати досить грошей на виїзд і взагалі занедбав справу, видно як і завжди, покладаючися на „народню самодіяльність“. В результаті того всего з Київа в останній момент успіло виїхати ледви трицять осіб і навіть без диріґента О. Кошиця, котрий совершив своє „алеґро удірато“ раніще, разом із О. Чеховским, також одним із хористів.

Та частина хора, що вибралася з Київа, перебувала якийсь час у Камянці Подільському, де хор комплєтовано і розучувано репертуар, куди приїхав з часом і Кошиць. До Станиславова також приїзджав відпоручник для підшукання голосів. Хоч тут він і не найшов для Капелі нікого, та про неї вже пішла чутка, і Станиславівці дуже нею заінтересувалися.

Я із свого боку старався підогріти те зацікавлення, головне в цілях музичних. Як я не шанував Галичан, але в однім мусів признати нашу перевагу: хоровий спів у нас на Наддніпрянщині стояв незрівняно вище. Мені хотілося, щоб Галичане навчилися від нас хорової техніки, а головне нюансіровки, чим так славляться наші хори і наші диріґенти. Серед членів станиславівського „Бояна“ я все вихвалював наші пісні, наші хори і наших диріґентів, в першу чергу Кошиця, так що Станиславівці хотіли вже як найскорше побачити й почути наших співаків. Ми готовилися заздалеґідь до приїзду Капелі, але вона по нашому звичаю приїхала, не попередивши нікого, впала як сніг на голову!

Треба було бачити, як старалися Станиславівці, щоб достойно приняти своїх наддніпрянських братів, які приїзджали ще з одною вже не так „урядовою“, як культурною місією! Я досить знаю українську і специяльно галицьку гостинність, але тоді я був понад усе зворушений щирістю і гостинністю Станиславівців.

Місто було переповнене. Розмістити коло сотні людей, що приїзджали нараз, коштувало неімовірних трудностей, але кілька членів „Бояна“ зробили, здавалося,

неможливе: за один день розміщено було всіх.

Самопожертва господарів була справді зворушаюча. Декотрі віддавали свої ліжка для гостей, а самі спали на підлозі! Особливо прислужилися в справі приняття і розміщення Капелян професор Кисілевський і його дружина, про котрих потім вони ще довго згадували з великою вдячністю і подивом за їх невсипущу енерґію.

Проби Капелі відбувалися в тій же салі Молодої Громади при вулиці Богдана Хмельницького, що й доклади, про які я згадував. Вже самі проби зробили велике враження на тих, кому довелося на них бути, так що ще до виступів Капелі про неї тільки й говорили. В той час (перші числа квітня) у Станиславові перебували американська й італійська місії. Чужоземці також заінтересувалися нашою піснею і прибули на одну пробу. Американцеві настільки сподобався наш спів, що він просив, аби йому переписали ті пісні, що Капеля співала і він повіз їх із собою до Америки, а Італієць висловився, що дуже добре булоб, як би нашу Капелю почули в Італії, — там її успіх є забезпечений.

В середніх числах квітня Станиславів переживав, так би мовити, часи музичного захоплення. Наперед відбувся Шевчен-

ківський концерт станиславівського „Бояна“. Наш диріґент Коцький показав перед Наддніпрянцями своє уміння, а далі мало йти навпаки.

На Шевченківському концерті саля в театрі Монюшка була повна по береги. Були заступники уряду й інтеліґенції наддніпрянської й галицької, а по концерті в салі „Австрія“ з тої святочної нагоди зійшлися Наддніпрянці й Галичане для того, щоб, як говорив мені Бучинський, близче познайомитися, порозумітися і заприязнитися між собою. Не знаю, кому належала ідея такого зближення, але Бучинський дуже уговорював і мене взяти в нім участь.

— Та я вже й так добре знаю тих і тих, прошу увільнити мене від сеї місії, — просився я.

— Алеж ні, дуже прошу, підіть зо мною, має бути кілька інтересних людей, я хочу, щоб Ви з ними познайомилися і поговорили.

— Які-то люде, наші, чи Ваші?

— Ваші Наддніпрянці, видно, поважні особи, є навіть один товариш міністра.

— Е, дайте мені вже спокій з нашими поважними людьми, а особливо з міністерських крісел, мені їх забагато було й дома!

— Ну, прошу Вас, зробіть мені услугу, підем зі мною, я хочу побути в їх товаристві.

Не було чого робити. Хоч як я не люблю европейського способу знайомства і розмов по каварнях, мусів згодитися, бо у нас із Бучинським були дуже добрі відносини, і я радий був йому прислужитися.

В ,,Австрії" було справді багато народу. Видно, що Галичане постаралися, аби при столиках помішати Наддніпрянців з тутешніми людьми в цілях того зближення і обєднання. Бучинський підвів мене до одного столика, де сиділо двоє чи троє типових наших наддніпрянських ,,товаришів". Представилися, і при вині почалася спільна розмова. Бучинський, як чемний господар, сипав нам компліменти, говорив про наші ,,широти" і ,,багацтва", наші ,,товариші" приймали се як належне, а я слідив за тим цікавим діяльоґом і посміювався собі у вус.

— Ми, Галичане, маємо від Вас багато дечого научитися; ми ніколи не забуваємо, що нашими першими учителями були не тільки Шевченко, але й Куліш, Кониський, Драгоманів, а в послідні часи от проф. Грушевський...

— Авжеж! — коротко згоджуються мої земляки.

Але я насмілююся злегка протестувати.

— Ну, політичної мудрости я не радив би Вам учитися від нас, бо Ви, Галичане, маєте більше державного розуму й політичного досвіду.

— Ей, лишіть вже, деж таки Галичанам рівнятися до нас? Нас трицять міліонів, у нас усе на велику скалю, а у них і людей усього чотирі міліони: одна наша ґубернія..

— На велику скалю у нас глупота, — відказую я „товаришам" просто.

Але Бучинський все хоче настроїти розмову на другий тон.

— Ну певно, до нас не підходять ті методи державного будівництва, які практикуються на Великій Україні, бо ми більше зближилися із Заходом, а Ви — зі Сходом, але я думаю, що з часом сі нерівности згладяться, і ми зрозуміємо один одного і переймемо одні в других, що маємо корисного...

— А чом Ви думаєте, що наші методи до Вас не підходять? Ми вживаємо однакові методи скрізь, бо наші методи найраціональніщі.

— Тому-то Ви з Вашими методами й сидите тепер тут, замість того, щоб сидіти у Києві, — веду я далі свою лінію.

— Та Ви що думаєте? Як нам тепер не вдалося збудувати державу так, то вже велика біда?

— А вжеж біда велика!

— Е, то не таке важне!

— На мою думку, се найважніще, бо поки Ви не матимете держави, то й нічого не матимете.

— То є дрібно-буржуазний світогляд! Ви поза державою та самостійністю нічого не бачите!

— А Ви що бачите?

— Ми дивимося глибше: нам важно не так форма, як зміст — інтереси трудового населення...

— Пролєтаріяту і „бєднєйших крестян“, — підтягую я їм у тон.

— А вжеж пролєтаріяту і бідніщих селян, — продовжують вони, — а Ваша держава що? Сьогодня є, завтра нема, сьогодня Ваша, завтра не Ваша! Нам усе одно чиї пани експлуатують трудовий народ — чи московські, чи польські, чи українські, бо ми насамперед боремося не за державу, а проти експлуатації.

— Алеж я думаю, що колиб уже істнувала своя держава, то тоді можна було би легче розвязати в ній і соціяльні проблєми, — обороняє свої погляди Бучинський.

— Та що там власна держава! От у Вас, у Галичан, хоч і власна держава, а хто править? Буржуазія! Трудового народу нема при владі.

— Таж прошу, наша інтеліґенція сеж самий трудовий народ!... Хлопські та попівські сини...

— Вашу інтеліґенцію ще треба добре перевчити, бо докторські Ваші дипльоми, Ваша офіційна освіта нічого не варті...

— А хтож нас буде переучувати, по Вашому?

— А ми! Ми вже пройшли добру школу, революційну, ми знаємо чого народ потрібує, ми мусимо виправити Вашу галицьку дрібно-буржуазну психольоґію, викорінити Ваш галицький шовінізм...

З Бучинським нараз сталася переміна. Він почервонів, підвівся, вдарив рукою по столі і заговорив голосом, в якому чулася образа, гнів і погорда:

— Ви нас вчитимете?... Ви??... Пане! Я скінчив два европейські університети, говорю в трьох европейських мовах, я вірою служив і служу моїй Батьківщині, а Ви приїхали мене переучувати?... Хто Ви такі? Що за Вами є? Не знаю, чи маєте Ви четверту ґімназіяльну, а говорити навіть по свойому не вмієте, утікли із свого краю і від свого народу після того, як довели їх до загибелі, а тепер приїхали до нас виправляти нашу дрібно-буржуазну психольоґію та наш шовінізм? Ми, пане, Вашої науки не потрібуємо! Учіть кого

знайдете дурніщих, а ми за розумні для Вашої науки!...

Мені було разом і смішно, і жалко бідного Бучинського у його гніві і розчарованню, а мій земляк спокійно протягнув:

— Вибачаюсь, коли я образив Ваші міщанські патріотичні почуття!...

Ідилія „єднання" була зіпсута. Ми з Бучинським заплатили за вино і перейшли до більшого стола, де сиділи Капеляне: Бучинський тепер волів розмови про музику, ніж про політику.

На другий день він зайшов до мене в бюро.

— Ну що, як Вам подобалися вчора наші державні будувателі? Отсе бачите наших соціялістів і їх проґрами у їх справжнім неприкрашенім світлі!

Він нічого мені не відказав, тільки замість відповіди на бібулі поволи вивів пером, яке взяв у мене з бюрка:

„Odi profanum vulgus..."

На тім і скінчилися його симпатії до С.-Р-ів, тим більше, що й Ковалевський виїхав із Галичини, здається, ще раз на міністерську посаду.

Взагалі чим далі, то симпатії до Наддніпрянців у Галичині видимо щезали і чим більше вони щезали, тим більше по-

являлося наших отаманів та міністрів, а під кінець стали показуватися вже й члени Директорії. Ми тратили все більше нашу територію і наближалися до Галичини. Сумний стан нашої влади в ті часи формулувався найліпше популярною пісенькою, що зложили большевики, і яка дуже скоро поширилася за вельми нешрокі межі нашої держави:

,,Діректорія, да Діректорія,
Ах іґдє же твоя да теріторія?
У ваґонє сідіт Діректорія,
Под ваґоном лєжіт теріторія!...“

Гірко й боляче було слухати сі куплєти, але нема що говорити: по правді ми їх заслужили!

Представники влади, що видавали накази про поворот на Україну наддніпрянським утікачам, незабаром появилися у Станиславові власними персонами.

От коло ,,Уніону“ зустрічаю я імпозантну фіґуру самого Мартоса. За годину бачу його і в нашім уряді.

— А, привіт нашим великим державним будувателям на галицькій землі!...

Не знаю, чи зрозумів він мій натяк на його колишні самопевні нахваляння,*)

*)Див. ,,З минулого“, том I, ч. 1, стор. 118.

тільки на мій привіт він одповів дуже холодно...

На першім концерті нашої Капелі (11. квітня) появився вже й член Директорії Швець, для котрого Капеля за два дні по тому урядила спеціяльний закритий концерт все в тій же салі Молодої Громади. Він прийшов у супроводі бувшого премєр-міністра В. Чеховського, котрий також недавно прибув до нас по своїй невдалій спробі в Камянці скинути Директорію. Дивна дружба двох, здавалосяб, непримиримих противників: сиділи собі любенько рядочком, розмовляли між собою і слухали, поки ми співали для них наш репертуар!

Мені було цікаво, яке враження зробить спів на наших правителів? На холоднім обличу Чеховського годі було щось помітити, а на широкім добродушнім обличу Швеця чим далі, то все більше відбивається хвилювання. От ми співаємо кант „Про страшний суд". Дивлюся, окуляри у Швеця потіють і він їх нарешті здіймає, щоб витерти грубі сльози, що котяться йому по щоках... Десь, видно, згадав рідне село, погідний літній день, а під церквою сліпого лірника, що оточений уважною авдиторією дівчат, побожних бабусь і старенських дідів, виспівує під пла-

чучий супровід свого інструменту сумні слова канта:

,,Ой когда конець світа іскончається,
Ой тогда страшний суд приближається"...

Згадав, як плакала реля й бабусі і сам співець, і мимохіть виступили сльози й у нього самого, того ,,твердого" і мудрого політика, що не знати задля кого і задля чого ,,пожертвував" тими самими побожними бабусями і дідами й дівчатами, і бідним сліпим лірником!... Ех, як би то наш народ і правителі наші замість великого серця та мали хоч трохи більший розум!...

Нема що й говорити, що обидва концерти, які дала Капеля в Станиславові 11. і 14. квітня були одним тріумфом для неї. Саля театру ім. Монюшка обидва рази ломилася від людей. На другім концерті Кошиць дістав від Станиславівського Бояна лавровий вінок. Се був щасливий почин: з легкої руки Станиславівців Капеля здобула собі лаври від цілої Европи! По обох концертах Капелі уряджено було величаві раути. Говорилося палкі промови, похвали й привіти — тоді справді відчувалася кревна звязь і щира приязнь між обома частинами нашого народу. І тут заслуги Капелі були значні, вона

хоч почасти загладила те тяжке враження, що зробили на Галичан наші високопоставлені еміґранти.

Але особливо зворушливо пройшов останній концерт, котрий давала Капеля спеціяльно для вояків 15. квітня ранком. Повна саля жовнярів. Гарячими поглядами стежать вони за кождим рухом диріґента, по кождій пісні буря оплесків, вигуків, стуків... А підчас співу гробова тиша... Чути віддих цілої салі і видно сльози на очах. От, в імени вояцтва промовляє командант залоги Рожанковський. Він дорівнює місію Капелі до жовнярської місії. Як жовнір бореться зброєю проти ворога на полі, так і Капеля має боротися найясніщою і найшляхотніщою зброєю: нашою піснею, що голосна та правдива як Господа слово, боротися проти людської злоби на нас, проти того туману лжі й клевети, яким наші вороги опоганили саме наше імя... Йому в імени Капелі відповідає диріґент Кошиць і прирікає високо нести наш стяг і боронити славу нашої духової зброї, як жовнярство боронить свою славу.

По концерті Капелі оказано найвищу честь: перед нею церемоніяльним маршом під звуки своєї орхестри пройшло станиславівське військо. Тепер сльози навертаються нам на очі. Пишно марше-

рують сірі кольони жовнярських постатей, так старанно, так дбайливо, що й на королівських переглядах певно так не маршерували! Одна тільки ріжниця: ніколи й нігде не були так бідно убрані, як тепер. В полатаних (але чистих, не подертих) ріжнокольорових мундурах, в убогих черевиках, але із свідомістю свого високого жовнярського достоїнства і гідности своїх гостей в такт різали землю підлатаними „золями“ стрункі ряди піхоти, віддаючи честь своїм новим побратимам...

В місцевій пресі зявилися повні захоплення статті, в яких предсказувалося величезний успіх у світі нашій найбільш поважній дипльоматичній місії. Але не всі місцеві орґани писали в одно... В „Новому Життю“ зявилася оригінальна стаття за підписом Микити Шаповала. В ній автор накидався на Капелю за те, що вона їде в світ забавляти европейську буржуазію, замість того, щоб вернутися до дому і співати по хлівах, курних хатах та окопах для салдатів і сельської бідноти!

Як не звикли наші Наддніпрянці до найцинічніщої демаґоґії, але цього навіть для них було забагато. Деякі хористи Капелі збіралися йти бити народолюбивого письменника, і тільки більш розсудливим ледви удалося уговорити їх, щоб не робили скандалу. При від'їзді Кошиць просив

мене написати спеціяльну статтю, щоб в ній загладити неприємне враження від тої несмачної демаґоґії і разом подякувати Станиславівцям за їх щирість і любов до нас. Я се зробив з найбільшою охотою, і за день по нашому виїзді зявилася моя стаття в „Републиці“.

Але „Нове Життя“ не лишило в покої Капелю навіть по виїзді. В Стрию, куди вона приїхала зі Станиславова на ніч, мусіла переночувати у ваґонах, бо з редакції „Нового Життя“ було послано телєґраму, що Капеля, мовляв, з виїздом запізнилася і виїде на день пізніще. Військова влада у Стрию, яка мала приготовити і через ту телєґраму не приготовила приміщення, обіцяла нам розслідити сей епізод і примірно покарати винуватого. Не знаю, чи вона додержала свою обіцянку?

Треба пояснити, що і я вступив у Капелю з перших днів її приїзду. Мене переконували се зробити і колишні мої товариші по київських хорах, та і Трохименко зробив усе можливе, щоб мене спекатися. В той час він призначив мене головним інспектором усіх наших складів. Служба полягала в тім, щоб ніколи не сидіти на місці, а найменше у Станиславові. Помимо того, що се була дуже тяжка робота в тодішних умовах, я догадався, що він мав ще й иншу ціль, бо до Ковалевського він

усе підлипав і старався йому прислужитися.

— Се Ви призначаєте мене інспектором на те, щоб я найменше сидів у Станиславові і не перешкаджав декому у політичній роботі? — спитав я його просто один раз.

Він мені відповів щось, не дуже заперечуючи мої здогади, тоді я йому подякував і ми попращалися.

В день виїзду Капелі зі Станиславова, поспішаючи до дому, щоб укладатися, коло моїх воріт зустрінув я того самого бородатого професора, про котрого вже згадував вище.

— Ви мали рацію, навіть більше того — ми були злочинно недбалі, коли затуляли очі на те, що роблять у нас Ваші земляки! — такими словами він мене привітав.

— А що там сталося?

— Сеї ночі арештовано Шаповала і декого з його прибічників, що збіралися зробити у нас державний переворот...

— Ну бачите, поволи й Ви починаєте розумітися на наших людях.

— Жаль, що пізно.

— На себе нарікайте і хай Вам наперед буде наукою: не схиляти чола перед кождим за те тільки, що він був міністром на Україні!

У відділі постарчання, куди я забіг попращатися, мені розказали, що дружина Шаповала вже була в когось із секретарів уряду, просила, щоб його помилували, бо йому загрожував воєнний суд. Галичане і на сей раз показали себе джентельменами: вони відпустили його з тим, щоб він тільки вибрався з їх краю!

Коли я проходив улицею, вертаючися до дому, то побачив візника, на якому їхав якийсь чоловічок в супроводі жовняра. Побачивши мене, чоловічок зіскочив з екіпажа, підбіг до мене і перериваючимся від схвильовання голосом став просити:

— Будьте добрі... Я Наддніпрянець... мене арештовано за участь в заговорі... але яж не винуватий! Єй Богу, не винуватий!.. Постарайтесь, щоб мене випустили! ...Я близько знайомий з Грушевським... він може за мене посвідчити... я з С.-Р-ів, передайте моїм товаришам, щоб за мене поклопоталися...

Він мав нещасний вигляд, заляканий, весь трусився і нагадував мені наших типових соціялістичних „діячів", що смілі доти, доки самі нападають на слабшого, але відразу спадають з тону і подібно до Голубовича (колишнього міністра С.-Р-а) і многих инших просять „снісхожденія", як тільки самі попадуться в руки когось дужчого.

Я йому відказав, що не маю часу на ніякі інформації, бо за годину виїзджаю, а потім дав йому ще й практичну пораду:

— Коли хочете викрутитися з біди, в яку влізли, то не посилайтеся на проф. Грушевського та на С.-Р-ів, бо тепер се рекомендація не в той бік, що Вам треба!

До Стрия ми прибули в ніч на Страстний Четвер. На страстях ходили співати до церкви деякі члени Капелі, а на перший день свят (20. квітня) вся Капеля відспівала літурґію. Вертаючися з церкви, почули ми виразно далекі гуки канонади: се Поляки почали свій наступ. На другий день свят залунали в Стрию сиґнальні стріли з крісів: се вирушали на фронт урльопники, що і свят не досвяткували, мусіли поспішати, бо прийшов з фронту наказ вертатися негайно.

В Стрию нас приймали не менш щиро, як і в Станиславові. Особливо тепло вітав нас старий пан-отець Остап Ніжанковський. Він запросив до себе в гостину кільканацять членів Капелі. Я був також в числі тих, що удостоїлися сеї чести. У нього я познайомився і з його двома синами, обома старшинами української армії. Не можу без слів найщиріщої пошани згадати ту гостину. Тоді я мав нагоду приглянутися ще блище до життя і роботи на місці га-

лицької інтеліґенції, і для мене було цілком зрозуміло, коли я пізніще довідався, що Поляки замордували старого: той хто боїться, або мститься над Україною, нищить в першу чергу найвидатніщих і найавторитетніщих її синів, а на те імя старий отець Ніжанковський вповні заслужив. Він віддав Україні самого себе, своїх синів, він виховав свою семю і свою паству для Батьківщини, він на власнім примірі що хвилі і на кождім місці показував зразок відданости патріотичній ідеї, і в кінці, як жив, так умер: за Україну і для України! Ми співали старому пан-отцеві наші народні й церковні пісні і він дивувався багацтву і красі української музичної творчости. Прощаючися, поцілував і благословив Кошиця на далеку і тяжку путь, висловивши певність, що наша Капеля покорить серце Европи. Не знав певно й не передбачав старий, що той самий Кошиць за півтора року співатиме ті самі пісні, що й перед ним співав, нігде инде, як тільки у Варшаві!...

По святах ми виїхали через Сянки на Підкарпаття до Ужгороду, звідки мали пробіратися у Прагу, а з неї і в дальшу подорож по Европі. Цікаві пригоди чекали нас, як тільки ми ступили на територію чесько-словацької республіки. Наш потяг прибув до Ужгороду коло півночі. Зі здиво-

ванням ми побачили сілюети будинків стації в повній темноті. Нам пояснили, що в кількох кільометрах стоять Мадяре і що мінути можна сподіватися їх наступу. З тої причини нас нікуди не пустили, тільки завели до якоїсь реставрації коло двірця, де ми як були, так і переночували при столах і на столах разом із скількома бідолахами такимиж, як і ми. На другий ранок нас пустили до міста, де ми й найшли собі притулок по готелях. Місто було все на воєнній стопі. На вулицях і на мості стояли дротяні загорожі і скоростріли, раз-у-раз проходили відділи війська й обози — все то йшло на фронт.

На третій день по нашім приїзді урядили ми в готелі Корона закритий концерт для уніятських священників, а по ньому і почалися наші злоключенія.

В Ужгороді ми мали рекомендації до знаного вже тоді приятеля Українців Чеха, інженіра Я. Нечаса. Він приняв Кошиця дуже сердечно і взявся зараз же допомагати нам чим міг. За його допомогою удалося нам розміняти трохи грошей, бо наше становище було настільки критичне, що він пропонував навіть заставити свій золотий годинник, аби нам помогти! Такої сердечної доброти, як у сего чоловіка, ми потім нігде не бачили. Він же старався

перед жупаном*) і про те, щоб роздобути нам авта, котрими ми мали їхати до Кошиць, бо залізниче сполучення з причини воєнного положення було перервано. Частина Капелі на однім грузовім авто навіть уже й виїхала зараз же по концерті. А з другою частиною сталася така пригода. На другий день рано нас усіх арештовано, де кого захвачено, дома й на вулицях, і всіх нас позводили на поліцію. Там нам обявили, що по наказу жупана ми сьогодня або завтра виїдемо назад до Галичини, а до того будемо перебувати під домашнім арештом.

Нас спроваджено кого до готелю Берчені, а кого до Корони і коло воріт кождого готелю приставлено сторожу. Наша подорож по Европі починалася блискуче! На щастя підчас обіду в реставрації Берчені наша адміністрація розговорилася із чеськими старшинами, котрих просила бодай передати наш привіт інженіру Нечасу і розказати йому про нашу біду. Вони мали також людське серце, і їм власне ми маємо завдячувати, що Капеля вибралася таки у світ. Почувши про нашу історію, вони обурилися і взялися особисто полагодити справу перед адміністрацією. Се їм при допомозі Нечаса, як найкраще,

*) Начальник округа.

удалося, бо вже через годину перед нашими готелями стояли авта, котрі і відвезли нас до Кошиць.

Комуж ми мали завдячувати наш арешт і великодушний намір перепровадити нас назад туди, звідки ми прибули? Як виявилося, помічник жупана був москвофіл. Він за порадою инших місцевих кацапів і запорядив наше раптове видалення. Такі були перші привіти нам за кордоном від наших любих „братів" і їх прихильників! Але на сім ще не скінчилося. Як тільки ми прибули на стацію у Празі, нас зараз же арештовано знов і у кождого з нас переведено ревізію грошей. Виявилося, що з Ужгороду до Праги від тих же наших благодітелів наспіла телєґрама, в якій вони повідомляли празьку адміністрацію, що ми большевицька банда й веземо з собою два міліони нештемпльованих корон. При ревізії, очевидно, було виявлено, що то є чистою клеветою, і заходами чужинецького уряду нас було негайно випущено.

Сей епізод з москвофілами я згадав між иншим, щоб ілюструвати їх відношення і способи боротьби з Українцями, деб не було і при яких би то не було обставинах. Треба сказати, що те саме відношення їх до нас ми бачили скрізь по цілій Европи, де тільки доля занесла нашу Капелю, а в Парижі так поліція мусіла аж загрозити

висилкою місцевим еміґрантам Москвинам, бо вони хотіли урядити нам обструкцію на першім же концерті підчас співу нашого гимну!

Власне тут я міг би вже й закінчити мої спомини. Але для характеристики психольоґії наших людей, а також обставин того часу, згадаю ще про кілька стріч і епізодів за кордоном.

Головним лихом нашої Капелі була відсутність грошей. Директорія, випустивши її в світ, найменше подбала про матеріяльну сторону справи. Як і звичайно робилося в ті часи, так було зроблено і з Капелею. Було пописано про неї спеціяльні урядові розпорядження (навіть чи не закон!), розписано штати, асиґновки і т. д., тільки одного не було — грошей. Розшукування грошей на удержання і було найпершою і найважніщою справою, для котрої в Капелі було призначено навіть спеціяльного чоловіка (фінансового аґента), а в способах виловлювання наших державних урядовців, котрі розпоряжали грішми за кордоном, було вироблено спеціяльну техніку. Приведу пару зразків.

У Празі ми мали відразу кольосальний артистичний успіх, але малий матеріяльний. Зрештою удержання і роз'їзди коло ста людей виносили стільки, що своїми власними заробітками оплатити тих видат-

ків ми не могли. Празький наш посол Славінський позичив був нам трохи грошей, але і в нього для нас їх не було. Фінансовим аґентом У. Н. Р. в Празі був тоді один із типових членів наших місій — С.-Д. Скнар. Сам він жив по королівськи. Мав помешкання в ліпшім готелю, їв у ліпших реставраціях. В театрі инакше не появлявся, як у льожах в супроводі скількох дам. Розпоряджав він величезними грішми, і для себе не жалів їх. Але коли наша адміністрація звернулася до нього з усіма нашими асіґновками, чеками і т. п., то він виявив надзвичайну твердість і ощадність. Навіть більше того: він любив поглузувати із тих, що від нього залежали. Так він кілька разів призначав побачення Кошицеві й адміністраторові Капелі, щоб виплатити належні гроші, але в призначений час не являвся. Тоді на нього учинили засідку. До готелю в призначений ним час явилися Кошиць, наш професор співу Тучапський і адміністратор П. Стеценко. Скільки не стукали до дверей, він не обізвався, ніби його не було дома. Вони лишили одного стерегти при дверях, а инші одійшли. За пів години двері з покою відчиняються і виходить Скнар. Тут його й ловлять і він відкупується якоюсь дурницею.

За рік той самий спосіб примінив до нас М. Ковалевський в Берліні. Але він зробив

се більш спритно. Ми сиділи без грошей і без ніяких перспектив, а в Голяндії був якийсь урядовий чай, котрий мали продати і задовольнити в першу чергу нас, а потім ще деякі негайні потреби. На ліквідацію того чаю виїхав до Амстердаму М. Ковалевський. Знаючи звичаї наших фінансістів, ми хотіли було з ним відрядити й нашого чоловіка, але він дав слово, що за кілька днів вернеться до Берліна і в першу чергу виплатить нам хоч частину, належних нам з держави, грошей. Справді він незабаром повернувся і призначив Кошицеві зайти до нього в готель рано якогось дня. Коли Кошиць прийшов у призначений час, то почув від портєра, що пан Ковалевський перед пів годиною виїхав з Німеччини. Се була одна із найславніщих фінансових операцій Ковалевського, коли він обдурив не тільки нас, але й багато инших, що чекали на ті гроші, в тім числі й берлінського нашого посла — Порша, Мартоса й других*).

У Відню, куди ми виїхали з Чехії в кінці липня 1919. р., завдяки послові Липинському і його наступникові В. Полетиці, Капелі удалося із якихсь-то кооперативних грошей, що попали випадково до каси

*) Декотрі фінансові операції Ковалевського описав потім Мартос в осени 1920. р. у львівському „Вппереді“.

посольства, роздобути собі на подорож один мілїон австрійських корон — се й була головна підпора, котра дала Капелї спроможність зробити европейську подорож.

Характеристично відзначити при тім, що Капеля крім культурної робила ще й велику полїтичну роботу. Не дурно всі говорили, що її полїтична місія варта була більше, ніж місії усіх наших посольств зразом! Ми возили з собою купу брошур, карточок, як коли то й відозв, котрі ми роздавали на концертах як інформаційний матеріял, а то й просто вели полїтичну пропаґанду, домагаючися від Европи допомоги в нашій боротьбі проти Москвинів. Подекуди при концертах відбувалися й лєкції про Україну і про її сучасне положення.

Цікаво й те, як дехто хотів нас використати для полїтичної роботи в иншому напрямку. Ще в Празі до нас учащав один пан на призвище Ганицький, якого всі звали професором. Бог його знає, що він там робив, бо його справжня місія була, здається, в Югославії, де він був чи послом, чи щось в тім роді. Ще в Чехії він нас переконував, щоб ми їхали в Сербію і навіть постарався нам о сербські візи. Але ті візи було незабаром відкликано, і нас не схотіли вже пускати до Сербії. У Відні він знов крутився коло нас і пере-

копував, щоб ми туди їхали. Якось я зустрінувся з ним у посольстві, і він став мені розказувати, скільки то він труду прикладає, щоб добути нам знова візи. В мені він не знайшов співчуття:

— Надаремно стараєтеся. Серби страшні москвофіли, їх однаково не переробимо, дивіться, колиб вони не учинили нам якої неприємности, якогось скандалу або що, бо зіпсують нам цілу дальшу подорож!

— Бачите, в Сербії Ви зробилиб подвійну корисну роботу: раз, що провадили би нашу національну пропаґанду, а в друге прислужилисяб Сербам для їх власної орґанізації. У Вас у Капелі мабуть досить С.-Р-ів, а Сербам саме бракує такої партії, я й думаю, що Ваші С.-Р-и повелиб серед них відповідну орґанізаційну роботу.

Я йому на те нічого не відказав. Хвала Богові, нам таки не дали сербських віз, і ми виїхали до Швайцарії. Уявляю собі, що то булоб, як би ми, явившися в Сербію і при його ласкавій допомозі (бо він, як виявилося, сам був С.-Р-ом), стали поширювати там проґраму нашої „наймогутніщої“ партії?!...

Серед членів Капелі, правда, було і досить „демократії“ із С.-Р-ів та С.-Д-ів. Вони своїм звичаєм довершили внутрішній розклад Капелі, який почався ізза браку

грошей. Нездорові відносини почалися ще у Відню. В Капелі істнував т. зв. ,,Комітет" із хористів — се було щось подібне до ,,совєта рабочих депутатов". Він, правда, зробив і дещо корисного при повній інертности і нездарности нашої адміністрації, але найбільша його робота полягала в сіянню розбрату, що називалося ,,обороною наших прав". Він контролював діяльність адміністрації, виставляв ріжні домагання, загрожував звільненням для тих, що не хотіли йому коритися і т. д. У Відню дійшло до того, що Кошиць, посварившися з Комітетом, збірався навіть податися до димісії. Щоб не допустити до передчасного розпаду Капелі, я спеціяльно ходив до В. Полетики, котрий тоді виконував посольські обовязки, розказав йому про наші порядки і порадив йому пригрозити нашим комітетчикам висилкою їх на Україну. Полетика так і зробив. Коли Кошиць, не знаючи про мій попередній візит, прийшов із своєю димісією до Полетики, то той, поговоривши з ним твердим тоном і нагадавши йому про його обовязки, згадав про репресії для комітетчиків. Того було досить, щоб комітетчики смирилися, попросили прощенія, і на сей раз скандалу було уникнуто. Але почалися внутрішні незадоволення і непорозуміння, котрі годі було полагодити зовнішніми

средствами і котрі вкінці (в Берліні) довели до розділу Капелі на дві частини.

Першим імпульсом до тих непорозумінь був Винниченко. Він був на перших віденських концертах Капелі в Konzerthaus-i. На другім концерті (24. липня) в перерві одна хористка, Здорик-Здориченко (із восторжених С.-Р-івських баришень), прибігла до нас радісно схвильована і заявила дріжачим від захоплення голосом:

— А ми були у Винниченка!... Ходили вітати його в імени Капелі!...

— Хто Вас на те уповноважив? Ми Вас не просили!... Вітайте від себе!... — залунало кілька протестуючих голосів.

По концерті, адміністратор Капелі Приходько наказав хорові зібратися в ґардеробі, бо він ніби має про щось поінформувати нас. На моє здивовання до зібраних хористів величавою стопою вступив сам Винниченко. Одразуж звертається він до нас із патетичною промовою, в котрій відзначає наш великий успіх, наші великі заслуги для України і все в тім же роді. В його промові тільки й чути: ,,Україна", ,,наша слава", ,,наша пісня", ,,наш прапор", і т. д. і т. п. Я згадав, як він в инших умовах відпекувався цілої тої націоналістичної ,,бутафорії", як він клявся колись, що він найсамперед соціяліст, а вже потім Українець, як він ціле своє життя дурив і дурить легковірних

людей своїми порожніми фразами відповідно до обставин, підносячи кому чого треба, — згадав і злість мене взяла: чого прийшов сей чоловік дурити нас ще й тут за кордоном, тоді, коли, наваривши дома своєї соціялістичної каші, сам умив руки від неї і втік сюди під захист „буржуазного" порядку? Чом т е п е р замість „націоналістичної бутафорії" не вихвалює він перед нами красот і радостей пролєтарської боротьби і принад єдиного революційного фронту?

А він тимчасом розливався, як той соловей:

„Ви одинокі достойно представляєте Україну, на Вас звернуті очі нашої Батьківщини, Ви високо несете її святий прапор"...

„— к о т р и й В и з а г у б и л и!" ... вставив я голосно.

Він збентежено зупинився, почервонів, але за хвилю докінчив всеж так само патетично свою промову. Потім його вітав Кошиць, проспівали „Ще не вмерла" (проти такої „бутафорії" він не осмілився на сей раз протестувати) і розійшлися собі всі ніби по доброму. Лишень деякі з членів Капелі були дуже обурені на Приходька, котрий в той спосіб, хитростю, всіх заманив, щоб від усіх вітати сего славного мужа,

коли декому нудила його присутність і отаке обопільне лицеміріє.

Але на тім не скінчилося. На другий день Приходько, зібравши знов усіх, став скаржитися на мене за мою „нетактовність“ і для того, щоб її загладити, пропонував перепросити знова в імени цілої Капелі Винниченка і послати йому цвіти.

Мене обурив такий сервілізм, і я бодаї від себе запротестував:

— Можете посилати цвіти в імени окремих членів Капелі, але не в імени цілої, бо я від свого імени протестую. Я, що сказав, те й тепер повторю: — я не шаную тих людей, котрих уважаю за виновників руїни моєї Батьківщини!

Така моя рішучість не сподобалася соціялістичній частині хористів, і один із них (С.-Д. Рощахівський) вніс пропозицію, щоб мені було обявлено бойкот. Приходько поставив його внесення на голосовання — все, як належить, але більшости воно не зібрало. Зате більшістю ухвалено його пропозицію про посилку Винниченкові цвітів в імени цілої Капелі. Тоді я заявив, що в такім разі я пошлю до нього лист із своїм протестом. Я се і зробив. В тім листі я коротенько згадав Винниченкові його попередню діяльність і те, чому тепер він має найменше права говорити про честь нашого жовто-блакитного (а не чер-

воного!) прапору, висловив також своє пожаловання, що не можу засвідчити перед ним моєї пошани, як се звичайно робиться на кінці листа. Той лист крім мене підписало ще двоє членів Капелі і на слідуючому концерті його було вручено Винниченкові через його дружину.

Для характеристики Винниченка цікаво замітити тут, що в той час, коли він говорив нам про святість українського прапору, в той самий час він готовив до видання своє „Відродження Нації“, де він з усією силою своєї ненависти ганьбить крім „бутафорії“ ще багато дечого, що повинно бути святим для кождого Українця. А ще цікавіще, що коли за рік мої бойкотисти довідалися, що той самий оборонець нашого прапору виїхав федерувати Україну із совєтською Росією, то дехто з них, нічтоже сумняшеся, простодушно заявив: „щож, Винниченко змінив свої переконання!“... Для них така зміна переконань була цілком природною річю, так ніби зміна рукавичок або що!

Але й на тім Винниченківська історія у нас не скінчилася. Його почитателям дуже не сподобалось, що найшлися такі люде, які осмілилися піти проти їх поглядів та їх ухвал. Вони завзялися на трьох протестантів, котрі були по моїй стороні. (На мене вони не насмілювалися нападати,

бо я мав досить протекцій і звязків.) Один із них, хоч і не підписав мого листа, але заявив, що зі мною цілком погоджується і не вважає для себе законом постанов їхньої більшости. Приходько також затаїв на них злобу. Дійшло до того, що по тім, як вони відмовилися подати руку Приходькові, він за підпорою і на домагання своїх прихильників поставив ультимативну пропозицію про їх виключення з Капелі, а сам тимчасом виїхав до Парижа. Справа дійшла до українського посольства в Швайцарії, і посол Василько та радник посольства М. Левицький ледви її ліквідували. Але незадоволення на Приходька ще по кількох його таких аж за багато „демократичних" виступах поширилося на більшість Капелі, і в Берліні в літі 1920. р. більша частина членів поставила уже инший ультиматум: про виключення самого Приходька, що і було зроблено при допомозі нашого берлінського посольства і Кошиця. Разом із ним виступило з Капелі кільканацять душ, і в той спосіб вона розпалася на двоє: менша частина з Приходьком виїхала до Ужгороду, а більша з Кошицем до Турнова в Чехії.

Так наші загально-державні порядки, виховання і психольоґія відбивалися скрізь в кождій установі, в кождій орґанізації, в кождій „демократично" вихованій особі,

як сонце відбивається в краплині води. Так через ті наші традиції і виховання зруйнували ми все, що можна було зруйнувати, навіть те, що тяжкими трудами кому иншому вдалося збудувати і тепер, як були, так лишились, наймитами, жебраками, безбатченками на власній землі і безпритульними скитальцями на чужині!

ПІСЛЯСЛОВО.

На сім кінчу мої спомини. Не знаю, чи доведеться мені ще коли вернутися на Україну, чи прийдуть іще для неї ліпші часи, а чи крівавій окупантській московській владі удасться здеморалізувати в край моїх братів, знов потопити в крові і в золоті їх визвольні змагання, як колись се зробили московські імператори, і саме імя України щезне знова з памяти людства? Нехай тоді нащадки наші згадають колись про глупоту їх пращурів, що в так слушний час не зуміли як вільні й рівні увійти в сімю вільних народів, згадають і посміються насмішкою гіркою обманутого сина над промотавшимся отцем!

Читач, прочитавши мої спогади, певно скаже, що вони не писані обєктивно. Я тих докорів не боюся, бо обєктивність я найменше мав на увазі, пишучи їх. Я був живим чоловіком, якому доля судила його маленьке місце у вирі нашого політичного і державного життя. Я мав очі, щоб

бачити, і вуха, щоб чути, і те, що я бачив і чув, я можу передати тільки так, як воно доходило до мого розуміння — нехай кождий зрозуміє його по свому!

Декому певно кинеться у вічі, що я найменше доброго розповів про одну ґрупу людей — се про наших соціялістів. І се правда. За сих людей я можу сказати лишень те, що сказав, навіть більше того: я маю великий жаль до них, бо вони одняли в мене Батьківщину, вони зруйнували Україну, довели її до сучасного становища і, як той лихий мікроб, що спричинює хоробу і смерть здорового орґанізму, так і вони загинули разом із тим трупом, що утворили вони із повного сил і здоровля державного орґанізму, яким хоч не була, так могла би бути Україна, колиб не їх шкідлива і смертельна робота.

Звичайно, вони люблять перекладати свою вину на когось иншого, чи то на московських большевиків, чи то на ґенерала Скоропадського і його уряди, чи навіть на т. зв. „українську буржуазію". Не говорю про сю останню, бо її, на жаль, не було в той час, як будувалася або могла будуватися наша держава, щож до ґенерала Скоропадського, то вина його полягає найбільше в тім, що він цілком наслідував методи державного будівництва від наших соціялістів. Большевиків же можна обвину-

вачувати хіба в тім, що вони за мало научили наших соціялістів: передавши їм свій світогляд, вони не вспіли научити їх своїх методів державної роботи і національної боротьби!

Зрештою шкода у с ю вину за наше нещастя звалювати на окремі особи або ґрупи людей, не спробувавши глянути трохи глибше в корінь річей.

Чому по світовій війні майже по цілій Европі більші й менші народи висвободилися з чужоземного ярма і змогли побудувати собі власні держави? Чому навіть менші народи на заході колишньої Росії, як от Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія спромоглися скинути з себе її ярмо і чому така сама нещасна доля, як і нас, спіткала Грузію й ті народи, що ближче до Азії? На мою думку відповідь може бути одна: всі ті народи, що лишилися при Росії, тому не могли вирватися з її тяжких оков, що вони досить уже зрослися з нею психольоґічно, що їх правлячі кола споїла зі східним деспотом спільність азійської культури і в першу чергу той московсько-азійського ґатунку соціялізм. Те саме належить сказати і про нашу українську інтеліґенцію. Я все був тої думки, і теперішній біг світової історії її найбільше мені потвердив, що сам н а р о д історії ніколи не творить, а є тільки знаряддям у руках

найрозумніщих, найсильніщих, або найсміливіщих людей. Так само, як би високо не стояла н а р о д н я культура, сам народ не в силі боронитися проти далеко менше культурного і навіть дикого противника, коли на чолі того народу не стоять відповідної сили і розуму правлячі кола. Наша нещасна історія тому найліпший доказ. Ми давали панувати над собою Татарам, менше культурній Литві і Польщі і нарешті диким Московитам, без огляду на порівняючу висоту нашої народньої культури. Одно історичне прокляття вічно тяжило і тяжить над нами: ми мали й маємо кволу й слабосильну інтеліґенцію, що рідко коли була в силі піднестися понад вульґарне й примітивне розуміння державно-національних інтересів, яко інтересів виключно клясових. Звідси й уславлене на цілий світ перекиньчицтво наших вищих інтеліґентних верств народа. Сувора доля судила нам бути на кордоні між Европою й Азією і на тім роздоріжу приймати на себе удари з усіх боків. Великі багацтва нашого краю, котрими покарав нас Господь, зробили нашу землю тереном вічної боротьби наших сусідів за володіння нею, і може тому наша інтеліґенція од віку, силою річей діставши ,,клясове" виховання, звикла покірно хилити голову перед переможцем, за сачавичну юшку віддаючи себе, багацтва

свого краю і свій народ їм на вічну службу тільки для задоволення своїх особистих інтересів. Так наші князі їздили колись в орду по ярлики, в той час, як чернь переходила на ,,татарських людей", так наші бояре ставали литовськими та польськими аристократами, так наша козацька старшина добилася титулів російських дворян і так нарешті велика частина нашої сучасної інтеліґенції добилася титула ,,русскаго пролєтарія". На жаль, ми ніколи не мали ні настільки первісної дикости, ні настільки модерної культури, щоб могти опертися проти наших чи дикіщих, а чи культурніщих сусідів, а наслідком того витворилася одна наша найгірша спосібність — се спосібність найменшою ціною пристосуватися до обставин, страшний моральний занепад, що несе за собою національну смерть. І що найгірше, що сей моральний стан став для нас уже звичайним, що наше ренеґацтво настільки увійшло нам у плоть і кров, що ми навіть утратили здатність відчувати всю його огиду, і замість призирства й відрази, які визиває воно в инших нормальних людей, у нас воно находить повне оправдання, а часто навіть захоплення. Ми вводимо його в систему, в прінціп, витворюємо свого рода реліґію ренеґацтва! Ми встидаємося того, що у нормальних людей є предметом гордощів, і вихвалю-

ємо те, що у них є предметом найгіршої погорди. Для нас національні **наші** святощі стають „бутафорією“, **наша** національна самоповага — „шовінізмом“ і в той же час ми з чисто льокайським сервілізмом хилимо ґолову перед тими самими, тільки **чужими**, національними святощами і чужою національною самоповагою, підносячи високо їх вартість і лицемірно жалуючи, що ми самі того не маємо! Дуже легко підлягаючи асиміляції, наша інтеліґенція, правда, набуває, як коли, й собі шляхотні ознаки, але для того тільки, щоб принести себе разом із ними в жертву чужим богам і на чужім олтарі!

Так є і з останньою ґенерацією нашої інтеліґенції, що виховалася під двохвіковим впливом московської влади і московсько-азійської культури. В той час, як національне відродження поневолених народів у XIX—XX віках скрізь по цілій Европі ішло в той спосіб, що інтеліґенція поневолених народів стреміла виховати нові покоління і цілий народ **національно**, дати народнім стремлінням національно-державні форми, коли еволюція освічених верств народів ішла від етноґрафізму до державного націоналізму, у нас ся стадія народнього розвитку зовсім випала. „Народнічество“ нашої інтеліґенції вилилося в чисто московські форми: ми від етноґрафізму пе-

рейшли просто до соціялізму. Те найновіще покоління мого віку, якому випало на долю будувати українську державу, не мало ніякого національного виховання, навпаки, воно виросло під знаком неґації всяких національних змагань, яко ,,буржуазного пережитку".

Треба було бачити і знати наших людей, коли вони працювали у ,,Спілці"*) по російських партіях С.-Р. і С.-Д., а пізніще й К.-Д., щоб зрозуміти, що тепер для них державне будівництво й українська національна ідеольоґія прийшли зненацька, впали, як сніг на голову, і були для них не тільки нові й чужі, але часто й ворожі. Московська демократія соціялістична й несоціялістична не потрібувала національної ідеольоґії, бо мала свою державу, яку захищали від чужих посягань не тільки ґеоґрафічні її кордони, але й історичні традиції пануючої нації. Для проґресивної московської інтеліґенції само поняття ,,націоналізму" все вязалося з аґресивним його значінням: за ,,русскую національную идею" дбали найбільше ,,Союзъ Русскаго Народа" і взагалі всякі чорносотенні орґані-

---

*) ,,Спілкою" звався відділ російської С.-Д. партії на Україні. ,,Спілка" та стреміла до обєднання усіх С.-Д.-Українців в єдиній російській С.-Д. партії.

зації, здебільшого юдофобсько зафарбовані. Наша квола інтеліґенція, сей анемічний виросток із московського пня, переняла собі власне сю, скорше фразеольоґічну сторону московської демократичної ідеольоґії і разом із своїми московськими побратимами „пошла в народ" для його клясового, а не національного освідомлення. Але ріжниця в становищу обох виявилася зараз же по вибуху революції. Московська демократія ріжного ґатунку і не думала ніколи прощатися зі старими велико-російськими імперіялістичними традиціями і, дурячи наших демократів єдинством „революційного", чи „клясового" фронту, на ділі уміла показати єдинство російського національного фронту, а наші „демократи" в особі Винниченків, Петлюр, Поршів, Чеховських, Грушевських і т. п. даремно взивали і доси ще взивають до демократично-соціялістичних традицій Керенських, Мілюкових, Авксентієвих та Лєніних: вони, як були, так і вічно остануться на ті призиви так само глухі, як і Валуєви, Побєдоносцеви та Столипіни! А вікова психольоґія і культ ренеґацтва витворили у нас тимчасом, як і в усі періоди нашої історії, Савенків, Піхнів, Криленків, Юрків Коцюбинських, Скрипників, „боротьбістів", денікінських добровольців і цілі таращанські дивізії: вони з самопожертвою і відданістю янича-

рів стали на сторону наших вікових гнобителів, як і завжди, може цілком щиро керуючися „вищою ідеєю", так само, як колись певно тою „вищою ідеєю" керувалися їх пращури, нагинаючи шию нашого народу в московське ярмо. А решта нашої соціялістичної інтеліґенції, пересякнута наскрізь московською культурою, узрівши проти себе вищірені імперіялістичні зуби свого „брата", зі здивованням побачила, що та її віра у великодушність і инші високі прикмети московської демократії завела її у нікуди і що німецька або инша перша-ліпша „імперіялістична буржуазія" не відріжняється по суті нічим від московської навіть соціялістичної демократії. Але до сього переконання наша „демократія" прийшла вже „zu spät", коли її „протягнута до московської посестри рука" замість теплого братерського стиснення відчула холодну сталь зрадницького братнього ножа. З того часу і з того прозріння й пішли наші хитання від Німеччини до Антанти, від Антанти до Польщі, від Польщі знов до московських братів ріжного ґатунку, бо по суті ріжниці між ними усіма ніякої: кожде варто одно одного!

Одно лише не могла і не може зробити наша сучасна „демократія": щиро орієнтуватися на власний народ і то з ріжних причин.

Перша і найголовніща причина є та, що наш справжній народ чужий для неї, так само, як і вона чужа для народу. Вона виховувала народ і робила революцію під знаком інтернаціоналізму й соціялізму, отже й не дивно, коли її вихованці цілком послідовно провели в життя її науку — побудували собі по їх рецепту соціялістичну державу з найменшими національними ознаками, а за керовників і правителів собі взяли соціялістів та інтернаціоналістів твердіщої вдачі, власне самих учителів нашої соціялістичної демократії. Після тих доґматів, котрі ми переняли з московської школи, самостійної України хотіла й може хотіти лише буржуазія, і наші самостійники тож є ніщо инше, як тільки ставленики світової буржуазії. Се твердили наші пізніщі самостійники із соціялістів ще на початку революції. Хібаж можна було за пів року переробити народ так, щоб він поняття колишнього найбільшого гріха в своїй уяві підніс до ступеня праведности?

Мусимо признатися щиро: ми не маємо України тому, що ми її не хотіли, або правильніще сказати, ми маємо саме таку Україну, якої ми хотіли — соціялістичну республіку в „союзі“ з иншими такимиж. Після нашого бажання і влада в ній належить „трудовому“ народові, а що не українському, то також по праву,

бо сей останній термін ми, по науці з Москви (боячися „шовінізму“!) все не мали смілости додавати. Що влада на Україні належить навіть не **нашим** ренеґатам (таким ніхто не вірить і до влади не пускає), а Раковським, Фрунзе та Лівшицям, то се є також в порядку річей, бож після доґматів інтернаціонального соціялізму — пролєтарі взагалі не мають батьківщини, або другими словами мають право на кожду чужу батьківщину, тож ми й віддали свою тим із них, котрі своє право змогли нам реально довести, а наші соціялісти мусять для себе ще почекати слушної нагоди, щоб зробити те саме або в нас, або й деинде.

Друга причина, чому народ наш не пішов за нашою „демократією“, полягає в тім, що вона справжньою **демократією** ніколи не була й не є. Вона ніколи не розуміла своїх завдань в орґанізації народу для блага цілого народу, цілої **нації**, тільки орґанізацію части народу провадила для боротьби з другою частю тогож народу за право навіть не на владу, але на поділ чужої власности. Влада, як результат тої внутрішньої боротьби, мала впасти в руки нашим соціялістичним вождям, котрі й розуміли її не инакше, як тільки по московському: диктаторство! У нас слово „демократія“, як було, так і лишилося порожнім звуком, словом із на-

шим специфічним змістом (бо й московські большевики, наші найближчі учителі, його вже відцурались!), тим голосним псевдонімом, за котрим, як кривсь, так і доси криється цілком противний зміст. Наше слово „демократія“ ніколи не означало на практиці народоправства, бо при владі нашої „демократії“ форма правління все була пайдо і охльократія по формі і деспотія по суті. Фактично у нас термін „демократія“ означає диктатуру соціялістичних партій. Тому наші „демократи“ ніколи нічого так не боялися, як співпраці із своїмиж народніми і справді демократичними елєментами, а воліли союзи з чужими буржуазними імперіялістами в повнім розумінню тих слів (Німеччина, Франція, Польща). Вони воліли мати бодай якісь охлапи від чужоземців, але разом з тим і їх оборону від власного народу, бо власний народ, знаючи їх моральну вартість, не довго міг би знести їх панування. Тому наші „демократи“ і доси так легко міняють свій світогляд і своїх панів, тому від европейських імперіялістів вони так легко і просто кидаються в обійми московських комуністів, або уживаючи модерного терміну: так легко „приймають факт істнування радянської форми демократії“, тої рідної їх сестри, котра ріжниться від них тільки порожнім при-

кметником, або по суті не ріжниться нічим. Тому наші соціялісти тепер, коли московські окупанти укріпилися на нашій землі, так голосно протестуючи проти всяких инших чужоземних окупацій все слабше і слабше говорять про окупацію московську, бо помимо скорення перед силою їх, хоть вони звуть себе українськими революціонерами, така форма влади, сеж є ніщо инше, як їх власні бажання й ідеали!

Наша „демократія" про народ, як такий, ніколи власне й не говорила, народу ніколи не хотіла і на народ не думала опіратися. До того іменника вона все додавала, свідомо їх плутаючи, два прикметники: „трудовий" і „бідніщий". В своїм демаґоґічнім запалі наші „демократи" свідомо закривали собі очі на те, що сі обидва терміни далеко не однозначні, що люде „бідніщі" дуже часто тому ними й стали, що доти не були „трудовими"! На такий власне елємент в початку нашої „соціяльної" революції найбільше й опіралися, як большевики, так і наші „демократи", і в результаті тої своєї потім „соціялістичної" революції досягли того, що ті „бідніщі" стали багатшими, зовсім не ставши від того „трудовими".

Як засіб пропаґанди наша „демократія" все уживала також випробуване московське средство — найогиднішу демаґоґію. Тому

замість того, щоб піднести малокультурну і малосвідому народню масу на ступень демосу, вона деморалізувала і більш свідомі елєменти та зводила народ на ступень черні — плєбсу! Тому замість того, щоб справді силою річей заставити працювати нетрудові елєменти, ся демаґоґічна система довела до того, що перетворила й багато трудового елєменту в спекулянтів, неробів і справжніх паразитів, тільки нового, соціялістичного ґатунку! Прекрасним зразком тих новоутворених соціялістичних паразитів являються тіж самі наші ех-міністри, які вславилися своїми фінансовими операціями на Україні і за кордоном. Аванґардом їх „трудового" народу були у великій мірі фахові злодії, тож не дивно, що й вожді набралися від них їх звичаїв!

Наше найновіще поколїння виховалося під знаком соціялізму, але соціялізму специфічної московської марки. Московська національна психольоґія, психольоґія реліґійного народу, який ще не вийшов із стадії первісної дикости, утворила собі із соціялістичної доктрини реліґію; низький економічний розвиток Московщини — сего під тим зглядом одинокого краю в цілій Европі, дав спроможність провести в нім соціялістичну систему господарства в цілій її послідовности, аж до останньої її форми, чистого комунізму, що є питомою формою

господарства первісної людини, котрою і являється доси Москвин. Так само способи переведення тої „соціялістичної“ революції в залежности від московської культури і психольоґії набрали у нас московсько-азіятських форм, форм релігійного руху. В тій „соціялістичній“ революції виявився безоглядний московський релігійний фанатизм, який лишився незмінним ще від шіснацятого віку і якого витвором являються в однаковій мірі усі московські бузувірські секти: від хлистів, скопців і самосожигателів до російської комуністичної партії включно.

Наша соціялістична інтеліґенція на превеликий жаль наслідувала собі цілком оту московську релігійність, те московське партійне сектанство і той московський соціялістичний фанатизм. Вихована в московській школі, далека від Европи, вона пересяклася соціялістичною р е л і ґ і є ю, в більшости не маючи поняття про соціялістичну доктрину і замінивши живу суть доктрини мертвою буквою релігійного закону. В той час, як видатні мужі з европейських соціялістів віддали своє життя для Батьківщини і проголосили себе найсамперед патріотами, а потім уже соціялістами, наші соціялісти заявляли себе навпаки (Винниченко) й воліли не мати ніякої України, аніж мати її побудовану

не по своїй проґрамі (Мартос). В той час, як в Европі соціялізм терплять постільки, поскільки він не шкодить державним інтересам, а соціялістів шанують за їх державні заслуги і карають за шкоду державі, у нас Україну — саму державу українську терпіли її соціялістичні правителі постільки, поскільки вона не перешкаджала соціялістичному світоглядові наших малограмотних партійних вожаків, а сама приналежність до соціялістичної партії вже стала у нас не тільки ознакою доброго тону, але навіть свого роду професією. Соціялістичний плащ придався, як найліпше, нашій інтеліґенції, щоб прикрити її моральну наготу, а інтернаціональний світогляд став доброю фарбою, щоб замастити одвічне прокляте тавро національного відступництва! Ріжниця між нашими соціялістами й соціялістами російськими в тім глибоко полягає, що останні все були й лишилися по суті найбільшими московськими націоналістами, в той час, як наші були й лишились тільки українськими ренеґатами!

Московські большевики не мали чого боятися своєї „соціялістичної" революції, бо вона їм не могла зруйнувати їх держави. Росія зберегла й вічно збереже свою державну незалежність без огляду на ніякі революції, бо її обороняють її безмежні простори, ґеоґрафічне положення і первісна

дикість її мешканців. Сі умови забезпечують їй недоторканість так само, як і мешканцям центральної Африки. Державно-національніж традиції, національна гордість і первісний імперіялізм її горожан є запорукою й того, що Росія незалежно від форм правління все буде стреміти до захвату чужих земель. Тая національна свідомість і московський імперіялізм і забезпечили Москвинам в їх боротьбі з Україною перемогу над нашими невиразними державниками і більше соціялістами, інтернаціоналістами і навіть „русскими", ніж Українцями!

Пересякаючися московсько-інтернаціональною отрутою наші соціялісти все одно забували: що нашою природною межою є Чорне, а не Біле море і довкола нашого моря лежать багаті хлібородні степи, а не тундри, мочари, піски й непроходимі ліси та болота. Тому ми не мали й не маємо права на ніякі пацифістичні теорії. Замість того, щоб виховувати народ у свідомости, що ми не маємо природних ґеоґрафічних границь, ми мусимо його виховувати в тім напрямку, як се робиться скрізь в цілому світі: що ми мусимо собі ті межі виборотп, колиб вони сягали й по Волгу або по Урал, бо доки не досягнем їх ми, доти наше Чорне море все буде природною межою не нашої держави! На-

томість доси, приспані московською соціялістичною псевдопацифістичною порожною балаканиною, ми витворили собі політичні традиції якраз навпаки: небажання чужого на зовні, вічна оборона своїх найскромніщих прав перед ненаситними сусідами й отвертий грабіж наших власних горожан. Бажання миру на зовні і війни в середині, зовнішний пацифізм і внутрішний войовничий імперіялізм, а в результаті всего політична Манілівщина і якась анемічна Драгоманівщина замість ясно оформленої і скристалізованої державно-національної ідеї!

Тож нема нічого дивного, що в той час, як чотирьохмілінову Галичину, що більше вихована була в европейській культурі і традиціях, Поляки мусіли тяжкими зусиллями підбивати собі за помочю французьких гармат, Велику трицятимілінову Україну покорив московський народ без великого труда при помочи українського соціялізму! Характеристично, що по Гетьмані большевики навіть боялися обявляти війну Україні, боячися стихійного вибуху нашого національного почуття, але наші соціялісти все були вірні собі: вони зробили все можливе, щоб притишити ті пориви національної енерґії і тільки по довгих проханнях та переговорах насмілилися самі обявити війну московському напасникові

вже тоді, коли в його руках була половина нашої території і нас він уже не боявся!

Нема нічого незрозумілого в тім, що наші соціялісти не могли збудувати власної держави, а зруйнували її в основі, бо той московський нігілізм найменше придавався для державної творчости. Але не знати також, наскільки вони разом із своїми московськими побратимами приблизили ту їх „спільну“ державу до соціялістичного ідеалу, бо й той свій соціялізм розуміли вони всі разом дуже просто: яко право тих, що не мають, грабувати майно тих, що мають і не допустити потім ні до якої власности. Тепер, коли вже все пограбовано і грабувати вже нема чого, мусять найортодоксальніщі державні будувателі марксівського світогляду повернути до старого: завести „державний капіталізм“ і дати концесії чужоземним капіталістам для того, щоб потім знов було кого грабувати, або робити нові „соціялістичні“ революції!

Але й тут ріжниця є велика в положенню наших і московських соціялістів: „державний капіталізм“ на наших землях все таки заводять Москвини, а не ми! Так само як Катерина II. в державних цілях кольонізувала наші чорноморські степи Німцями, так само і тепер їх кольонізує

Лєнін I. в тих же цілях і тимиж Німцями! Яка вражаюча історична паралєля: Петро І., покоряючи Україну звертався до „клясової свідомости" тих „козаків-нетяг", котрим не було де пасти коней за „дуками" для того, щоб оті самі „степи та луки", на які націлялися наші наївні „козаки-нетяги" пропливли в них, як вода між пальцями, в солідну і міцну калитку статочного німецького бюрґера, давнього приятеля й оборонця великої і нєдєлімої Росії та її державних інтересів!

В останній нашій революції повторилася та сама вічна наша історія. Наш, хоча й дикий, але смілий і розумний противник обдурив знова наших „козаків-нетяг" їх клясовими інтересами для того, щоб самому, як і завжди, скористати з їх глупоти.

Скоропадський і його уряди тільки наслідували „клясову" політику своїх попередників. Коли Винниченко і Ґрушевський шукали союза у московської „демократії", то Скоропадський її знайшов у московській буржуазії. Московська культура та старі „клясові" традиції потомків нашої колишньої аристократії зворушливо зійшлися на однім шляху з тоюж культурою і тими самими клясовими традиціями нашої молодої „демократії": „демократичній" ідеольоґії повної пролєтарської кишки —

наші „буржуазні" державні мужі не могли противопоставити иншої, як тільки ідеольоґію повного протофіського капшука; практичному льозунґові червоних московських ґенералів: „грабь награблєнноє!" наші білі ґенерали вміли противопоставити не меньше практичні свої: „грабь нєдоґраблєнноє"!, а методи державного будівництва лишились ті самі: клясова диктатура, союз із Німцями, Антантою і „братнім" народом во імя спільних клясових інтересів! Стара родова українська аристократія, наскрізь пересякнута московською культурою вже утратила наші державні традиції і свою власну гідність, а молода українська „демократія" з тоїж причини не мала часу їх набути; через те Скоропадський і Лизогуб вповні варті Винниченка та Грушевського! Але деяка ріжниця є й між ними. Скоропадський бодай намагався публично покаятися в своїх федеративних гріхах*), Рейнбот та Кістяковський вернулися на лоно „Єдіної і Нєдєлімої", а наші соціялісти, не вирікаючися свого первородного й монопольного права на відбудування України, з упертістю маняків все продовжують твердити свої сектанські доґмати про спільність інтересів

*) Тут розумію його інтервю з журналістами, котре було опубліковано в европейських ґазетах за „Gazette de Lausanne".

трудових народів, про пролєтарську і якусь там ще єдність і т. п. фантазії, що істнують хіба в їх побожних головах!

Наскільки в'їлася в нашу психольоґію ота московська клясова доґматіка, показує хочаб і те, що навіть ясніщі уми наших державних людей не можуть у своїх ідеалах піднестися вище „клясократії“, як форми державного будівництва, тільки замість клясократії соціялістичної бажають клясократію аристократичну, все з тимиж її специфічними клясовими ознаками: конечно диктатурою, з тим самим, для всіх „клясократій“ однаковим катеґоричним імперативом: „ґрабь!“ і певно союзом з одноіменними клясократіями сусідних і дружественних народів! Сі новоявлені „клясократи“ — марксисти монархістичного толку з непримиримостю і фанатизмом своїх соціялістичних родичів боронять „клясократичну“ букву свого закону. Тільки для них монархістична ф о р м а заміняє соціялістичний зміст їх духових братів.

Істнують погляди, що ми не могли зробити цілком національної революції, тільки мусіли її сполучати із соціяльною. Не знаю, чи має які підстави під собою така теорія, бо в нашій національній революції безперечно булаб довершена разом і соціяльна революція з тої причини, що вищі

заможні верстви нашої новоповставшої держави не були національні й мусіли за те втратити своє майно. Але й те не менш певно, що в самій нашій соціяльній революції, без попереднього докінчення революції національної, таїлося наше нове національне поневолення, бо нашу соціяльну революцію робили чужонаціональні елементи разом з нашими ренеґатами, так само, як тіж елементи творили у нас і соціяльну реакцію. В аванґарді тих, що творили наші соціяльні потрясення і перевороти, на жаль, все йшли наші ідеольоґи ренеґацтва, і ще не знати кому належить пальма першенства у підведенню основ прибудові й відбудованню ,,Єдіної й Нєдєлімої Росії'': чи членам ,,Союза Русскаго Народа'' із ,,презрєнних Малоросіян'', чи членам К. П. (б.) У.*) та боротьбістам із тих же панів?

Ми тому не могли провести нашої соціяльної революції і нашого соціяльного будівництва в національних формах, як се зробили инші новоповставші держави, бо ми були все московського ґатунку революціонери: ,,найсамперед соціялісти, а тоді вже й Українці''! Тому й цілком справедливо зауважали чужоземці, які ба-

---

*) ,,Комуністична Партія (большевиків) України.''

чили нас в часи нашої революції, що ми до власної держави ще „не дорослиˮ, хочай би настільки, як дозріли маленька Латвія або Литва! Ті спостереження цілком справедливі. Навіть більше того: ми ще не дозріли до розуміння своєї національної і навіть особистої гідности, бо коли вже виявилося, що ми програли нашу національну революцію, то ми не затаїли в собі почуття образи й бажання святої помсти, ні, — ми пішли на поклон до наших побідників, стали „примиряти червоний із жовто-блакитним кольоромˮ, цілувати руку нашого пана і проситися на службу до нього за погонича наших скорених братів, бо ми, мовляв, здавна „відомі своїм щирим і твердим відношенням до прінціпу федералізму*)!... Ми клялися, що за „снісхождєніє“ до нас, ми „готові переступити навіть через трупи наших партійних товаришів“**), все те во імя також якихось ідеалів, котрими ми звикли прикривати наше безпримірне моральне убожество. Воістину, зразків подібної

*) Слова Винниченка, з якими він звертався до російських комуністів, просячи їх, аби його було принято до політбюро Ц. К. К. П. У. Див. „Вільна Україна“, 1921. р., ч. 1—2, стор. 147.

**) Слова проф. Грушевського із його листа до Раковського. Див. „Борітеся — Поборете!“ 1921, ч. 10, стор. 7.

рабської психольоґії і так послідовно видержаного ренеґацтва ще ніколи не бачив світ!

Так ми й не дозріємо ніколи до власної держави, аж поки не змиємо, не випечемо вогнем і залізом оте прокляте вікове тавро ренеґацтва, що як первородний гріх переходить на нас із покоління в покоління, бо тепер перед нашими очима пройшли лише епізоди повторення минувшої нашої історії: сучасна Винниченківщина, Скоропадщина, Петлюрівщина і Грушевщина, се ніщо инше, як тільки наочне повторення колишніх Брюховеччин, Тетерівщин, Кочубеївщин та Галаганівщин, і доти, доки ми будемо затемнювати нашу національну свідомість і національні ідеали всякими шкідливими клясовими доктринами, доти ми лишимося лише тим, чим були ми дотепер, доти ми всі разом будемо погноєм для ріжних кляс чужоземних панів, бо остання доба світової історії показала найсліпіщим (крім наших реліґійних сектантів), що тільки в межах власної держави народи можуть досягти найбільшого піднесення добробуту усіх своїх кляс, і ніколи клясовою боротьбою і клясовими змаганнями не можна збудувати держави. Так, визволившися наперед від політичного й національного чужинецького гніту, будують тепер добробут усіх своїх кляс инші

розумніщі від нас і виховані в европейській культурі, а не на московській реліґійній доґматиці народи, перед котрими кождий, в тім числі й ми з пошаною схиляємо голови.

В нашій останній революції ми вміли показати тільки нашу мізерію. В той час, як кождий член новоповставших держав з гордо піднесеним чолом назове своє національне імя й імя своїх вождів, котрі довели його до власної господи, як до тої землі обітованої, ми встидаємося своїх „с позволєнія сказать“ вождів і отаманів, наших незрівняних політиків, що своєю роботою заганьбили серед людей саме імя нашого народу, помимо того, що зруйнували нам наш край і віддали його чужинцям на поталу! Справді: Хто ми? Що ми? Чиї сини? Яких батьків?

„Презрєнниє потомкі ізвєстной подлостю прославлєних отцов“ і нічого більше!

Тепер наша справа програна, се ясно всім, але з того не виходить, що вона програна на віки. Сей останній історичний досвід не мине і не повинен дурно минути для грядучих поколінь. Се наше покоління, що творило останню революцію, в більшости вже не здатне до продуктивної національної творчости, бо воно несе московську отруту в своїй крові. Над ним нема чого плакати

й жаліти. Хай мертві погребають своїх мертвяків! Але здається, що в тих наших муках народилися люде й нового духового покоління: смілі, уперті й горді, що в боротьбі вспіли загартувати свої нерви і насталити волю, що вже скинули оту гниль і плісньь, якою пообростали їх батьки та брати, що в серце своє налили свіжої живої крови, а розум просвітили світлом досвіду і справжньої світової науки. Здається, що і в свідомість сих, поки що небагатьох людей досить увійшло розуміння світових законів, які правлять життям і розвитком народів, тих одвічних законів, що як тисячі літ перед тим, так і тепер однаково незмінно говорять: ,,natio nationi lupus", а не ,,пролетарии всех стран соединяйтесь"!

Коли ми справді є н а р о д, то ті закони є дійсні й для нас, а що ми є народ і можемо бути нацією, за те говорять нам такі імена, як Шевченка, Франка, Лесі Українки, за те говорять нам могили наших героїв, що вміли зложити голови за ідею соборної України однаково на берегах Дніпра й Дністра! Коли таке насіння, як заповіти Мойсеїв нашого відродження, вже полито кровю наших братів на нашій землі, то загинути воно не може! Такого зразка також іще не знає історія, і немає на світі тої сили, щоб вирвала з

корінням ростки того насіння з душі сорокаміліонового народу!

Навпаки, остання революція погребла на віки гниле й кволе коріння „культурництва“, „етноґрафізму“, солодку отрую інтернаціонального братерства і всякі инші тому подібні справді „пустыя мечтанія“. Хто мав і має власні очі, той бачить, що нам нашої свободи не дадуть ні „Вільна Спілка Народів“, ні „Ліґа Націй“, ані чергове число інтернаціоналу, навпаки — всі вони охотно потвердять нашому завойовнику його права. Доки ми нашими власними руками не побудуємо своєї власної хати, доти ми не маємо права ні на які апеляції до людського співчуття. Доки ми самі не станемо безроздільними панами на нашій землі, доки не збудуємо власної держави, доти всі наші найскромніщі культурні змагання в очах світа будуть нічим иншим, як тільки злочинним „сепаратизмом“, „контр-революцією“, „німецькою, польською, або російською інтриґою“, „зрадою славянству“ і всякими иншими тому подібними смертельними гріхами, в першу чергу проти наших панів, а в другу — проти їх приятелів і союзників. Ми, як доси не мали, так і не матимемо до того часу навіть права на власне імя. Доки на карті Европи нашими зусиллями, а як треба, то й мечем нашим не буде

вирито імя „Україна“, доти самі ми лишимося „Русскими“, „Малоросами“, „Малополяками“, „Русинами“ і т. д. Доки ми не виборемо собі права на почитання наших героїв і мучеників, доти вони лишаться „бандитами“, „контр-революціонерами“, „мазепинцями“, „жовтоблакитною сволочю“, „зрадниками Росії або Польщі“ і доти всякий справжній бандит і хуліґан матиме безкарне право плювати на наші святині і в нашу душу!

Але України ми доти не збудуємо, доки не витворимо нових людей, нового світогляду й нової моралі. Досі панував у нас клясовий світогляд, свідомість самих наших прав, той московський нігілізм, що ввів у пріпціп аморальність, тому він і довів нас до практичних вислідів соціялізму: наш край до руїни і наш народ до трупоїдства та дав нам правителів з московської чека, і насадителів казьонної моралі з московського шинку. Наше нове покоління мусить виховати **народ**, а не „бєднєйших“, в свідомости **не** своїх клясових прав, тільки своїх національних обовязків і замінити порожню демаґоґічну фразеольоґію про „трудовий“ народ, справжньою перед ним і перед його трудом пошаною, а так виховавши і загартувавши народ в труді і свідомости своїх обовязків перед Батьківщиною, тільки тоді воно „по-

зве його до влади, а не до поділу чужої власности, як се робилося доси“*).

Нові держави будуються, як і нові ідеї поширюються людьми віри — фанатиками. Доси ми, коли й можемо похвалитися якими фанатиками, то лиш фанатиками відданости чужим інтересам, фанатиками й ідеольоґами національного відступництва. Тому Українцям в масі ще доси не була приступна велика ідея чистого націоналізму. І тепер вона має ще невелике коло своїх прихильників, але воно все ширшає. Клясовий фанатизм, витворивши в свій час ідеольоґію національного ренеґацтва, зруйнував нам державу. Національний фанатизм витворить нам разом із державною ідеольоґією, саму державу, а в ній і добробут нашого народу в усіх його клясах. Про одно лиш вічно муситься дбати: аби національна свідомість народу не була затемнена шкідливими клясовими доктринами! Наші соціялісти із завзяттям правовірних фанатиків розділяли весь час тих, що звалися соціялістами, від тих, що до себе тої клички не прикладали. Той розділ мусить бути тепер докінчений послідовно. Після того, як вони остаточно виявили себе своєю до-

---

*) Сі слова підчас правління нашої отаманії написала у своїй відозві „До громадянства“ Подільська Управа Української Народньої Партії 16. серпня 1919. р.

теперішньою роботою і поведінкою, тепер кождий, відданий національній справі Українець не може себе компромітувати спільностю з тими, що самі тої спільности весь час так завзято відпекувалися, аж доти, доки вони *на ділі*, а не на словах не відпокутують своїх тяжких гріхів!

Тепер же кождий щирий син народу мусить усі сили свої ужити на те, щоб витягнути народ із тої страшної бездни матеріяльного, а найголовніще морального занепаду, в який його вкинула попередня злочинна й безоглядна робота наших і не наших фанатиків соціялістичної віри.

І тільки тоді, як наступить той час, що наш народ, відродившися морально із черні стане демосом, тоді минеться панування над нами чужоземних червоних і білих ґенералів, тоді замість диктатури ріжних ,,клясократій" народиться й справжня наша національна демократія, яка напише на свому прапорі: ,,народовластіє", а не ,,диктатура соціялістичних сект"! Аж тоді імя Українець здобуде собі серед людей пошану, бо тоді ,,забудеться срамотня давняя година і оживе добра слава, слава України". Тоді і нам по заслугам нашим ,,усміхнеться доля"! Тоді нарешті сповниться і той ідеал, за який зложили свої благородні кости тисячі

найліпших синів України і котрий на віки останеться випеченим в серцях мертвих, живих і ненарожденних членів української нації:

„Встане славна Мати Україна
Щаслива і вільна
Від Кубані, аж до Сяна річки
Одна — нероздільна!...“

Кінець.

24. VI. 1923.

ЗМІСТ:

І. Бібліотека „Українського Слова“.

		Дол.
1.	**В. Андрієвський.** До характеристики українських правих партій	0,10
2.	**В 60-і роковини смерти Шевченка**	0,10
3.	**Бандурист.** Жах. Збірка оповідань	0,10
4.	**Б. Лепкий.** Незабутні. Нариси	0,15
5.	**Памяти І. Франка.** Зібрав З. Кузеля	0,10
6.	**В. Андрієвський.** З минулого. Т. І	0,70
7.	**Українська літературна мова й правопис**	0,10
8.	**І. Котляревський.** Твори. Т. І. Енеїда	0,45
9.	**І. Котляревський.** Твори. Т. II. Наталка Полтавка і и.	0,25
10–12.	**Д. Дорошенко.** Славянський світ в його минулому й сучасному	1,50
	В гарній оправі в ½ полотно з картою Славянщини	2,—
13.	**В. Леонтович.** Спомини утікача	0,30
14.	**І. Герасимович.** Життя її відносини на Радянській Україні	0,20
15.	**Д-р С. Томашівський.** Під колесами історії	0,25
16—17.	**О. Стороженко.** Твори. Марко Проклятий і и.	0,90
18.	**Слово о полку Ігоревім.** Оригінал і переклад, із поясненнями Лепкого (друкується)	—
19.	**Т. Шевченко.** Кобзар	1,50
20.	**Т. Шевченко.** Гайдамаки. Ілюстр. видання	0,90
21—22.	**Т. Шевченко.** Повісти (Артист, Музика й и.)	0,90
23.	**Т. Шевченко.** Думки. Вибір поезій	0,05
24.	**Достойно єсть.** Збірка памяти Т. Шевченка	0,05
25.	**О. Федькович.** Вибір поезій	0,05
26.	**Дещо про гроші**	0,05
27.	**Рідне Слово.** Збірка новель і оповідань	0,90
28.	**П. Куліш.** Твори. Т. І. Чорна Рада	0,50
29.	**П. Куліш.** Твори. Т. II. Поезії	0,50
30.	**В. Леонтович.** Хроніка родини Гречок	—
31.	**І. Герасимович.** Голод на Україні. З 39 образками	0,50
32—33.	**В. Бирчак.** Василько Ростиславич	1,—
34.	**В. Ємець.** Кобза та кобзарі з бібліоґр. Кузелі	0,35
35.	**Б. Клин.** Національне виховання	0,15
36.	**П. Куліш.** Твори. Т. III. Україна	0,30
37.	**П. Куліш.** Твори. Т. IV. Псалтир	0,50
38.	**Д-р Ст. Рудницький.** Огляд національної території України	0,35
39.	**І. Орлов.** Каїн і Авель. Драма	0,30
40.	**Д-р Ст. Рудницький.** Українська справа зі становища політичної ґеоґрафії	0,50
41.	**В. Андрієвський.** З минулого. Т. II, ч. 1, Гетьман	0,50
42.	**В. Андрієвський.** З минулого. Т. II, ч. 2, Директорія	0,50
43.	**О. Яремченко.** Основи пластунства (скавтінґу)	0,10

II. Моноґрафії з обсягу мистецтва. Дол.

1. **Ол. Архипенко.** Твори. З портр. художника, 66 фот. й вступною статтею Г. Гільдебрандта. **Видання в укр.-анґл., нім. і франц. мовах** . . 5,
2. **О. Новаківський.** Твори. З портретом художника й 25 світлинами. (Кінчиться друкувати.)

III. Підручники.

1. **Ол. Барвінський.** Оповідання з всесвітньої історії (старинної й середньовічної), ч. I 0,40
2. **Ол. Барвінський.** Оповідання з всесвітньої історії, ч. II. (Кінчиться друкувати.) . . . . .
3. **М. Аркас.** Історія України. (Друкується.) . .
4. **М. Ваврисевич.** Порадник учителя нової української школи. (Друкується.) . . . .

IV. Словарі.

1. **Б. Ґрінченко.** Словар української мови, повний, в двох томах кишеневого формату, в оправі . . 6,—
   В полотняній опр. в однім томі . . . . . . 5,—
2. **Уманець і Спілка.** Російсько-український словар в 1 томі в кишеневім форматі, в оправі . . 3,—
   Обидва словарі появляться в продажу 1. листопада.

V. Чужомовні видання.

1. **J. Herasymowytsch.** Hunger in der Ukraine. Mit 46 Bild. 0,75
2. **N. Kostomariw.** Zwei russische Nationalitäten з передмовою Барвінського. (Кінчиться друкувати.)

VI. Поза серіями.

1. **Струни.** Антолоґія української поезії від найдавніщих до нинішних часів. Влаштував Б. Лепкий. 2 томи 2,75
2. **Б. Лепкий.** Ювілейна збірка з вибором найновіщих недрукованих творів. (Кінчиться друкувати.) . . . .
3. **Золоті Ворота.** Альманах Січових Стрільців, з малюнками Ковжуна, Іванця й Перфецького, під ред. І. Рудницького . . . .

Готовляться до друку:

В. Антонович. Drei nationale Volkstypen, з передмовою Барвінського . . . .
О. Барвінський. Виїмки з найновіщої української літератури (для VIII. кл. ґімн.) . . . . .
Є. Гребінка. Чайковський. Істор. роман . . .

М. Драгоманов. Вибір політичних творів в 5 томах під ред. д-ра М. Лозинського . . . .
М. Кропивницький. Драматичні твори . . . .
П. Куліш. Tschorna Rada (нім. переклад) . . . .
М. Лозинський. Польські й московські революційні ґрупи й Україна . . . .
М. Лозинський. Мих. Драгоманів. Провідні політичні ідеї . . . .
М. Лозинський. Іван Франко. Життя й діяльність . . . .
М. Лозинський. М. Павлик. Життя й діяльність
Ортоґрафічний словник української мови . .
М. Рудницький. Між ідеєю та формою . . . .
Гр. Сковорода. Вибір творів . . . .
Словник військової термінольоґії . . . . . .
Н. Трильовський. Про о. Ґаваччія . . . . . .
О. Щоголів. Вибір творів . . . .

Книжки продаються по цінах, які обовязують в день одержання грошей, й висилаються тільки за попереднім надісланням грошей або внесенням суми на наше банкове конто.

Рекламації важні тільки на протязі тижня після одержання посилки.

Докладний каталоґ із змістом і оцінкою книжок висилаємо негайно за надісланням оплати почтової пересилки.

Видавництво переймає теж усі друкарські роботи.

Адреса Видавництва:

„UKRAINSKE SLOWO“

Buch- und Zeitungsverlag · G. m. b. H.
Berlin-Schöneberg · Haupt-Strasse 11

Телєфон: Stephan 1445–1446 · Телєґр. адреса: Ukrainslowo · Конто почтової щадниці: Berlin Nr. 14187 · Банкове конто: Commerz- und Privat-Bank A.-G., Depositenkasse K, Berlin-Schöneberg, Haupt-Strasse 147; Schöneberger Bank, e. G. m. b. H., Berlin-Schöneberg, Haupt-Strasse 135 · У Львові: Земельний Банк · У Відні: Wiener Bank-Verein · У Празі: Živnostenska Banka v Praze.

80c

Rapito

